श्रीमद्भगवद्गीतायाः

विज्ञानभाष्यम्

(काण्डचतुष्टयात्मकम्)

जयपुरराजसभा-प्रधानपण्डित-वेदरहस्योद्घाटनप्रवण—
महामहोपदेशक-समीक्षाचक्रवर्त्ति—
विद्यावाचस्पति-श्रीमधुसूदनशर्म्म—
मैथिल-प्रणीतम् ।

तत्रेदं
प्रथमं रहस्यकाण्डम् ।

जयपुरमहाराजसंस्कृतकालेजाध्यक्ष
म० म० श्रीगिरिधरशर्म्मचतुर्वेदेन
संपादितम्

श्रीजयपुरराज्य की सहायता से इलाहाबाद
लॉ जर्नल प्रेस, इलाहाबाद मे छपवा
कर प्रकाशित किया गया ।

वि० स० १९९३

141000

॥ श्री ॥

रहस्यकाण्डम्

गीताविज्ञानभाष्यस्य प्रथमे रहस्यकाण्डे त्रीणि रहस्यानि—
नामरहस्यम् शास्त्ररहस्यम्, विषयरहस्य चेति

इति गीताविज्ञानभाष्ये रहस्यत्रयनिरूपण
प्रथम काण्डम्

॥ श्री ॥

अथ गीताया रहस्यकाण्डे नामरहस्यम्

अगाधगीताविज्ञानाम्भोधिपारगमक्षमम् ।
गोविन्दस्मरण पोतमिवालम्बे मनोरमम् ॥१॥
योगीश्वरेण कृष्णेन लोकशोकहृते कृते ।
उपदिष्टाऽर्जुने शिष्ये या गीता सा निरूप्यते ॥२॥
यत्र चतस्रो विद्या उपनिषदो विशतिश्चतस्रश्च ।
उपदेशा षष्टिशत सेय गीतानुगीयतामनिशम् ॥३॥

श्रीभगवद्गीतोपनिषदो विज्ञानभाष्यमिदमारभ्यते

अस्ति खलु महापुरुषेण भगवता श्रीकृष्णेनेह प्रवर्तित सर्वशास्त्रातिगत किञ्चिदपूर्व विज्ञान गीताशास्त्र नाम । तस्य ब्रह्मकर्म्मोभयविद्यानिरूपकत्त्वादात्मशास्त्रत्त्व चोपपद्यते, योगशास्त्रत्त्व च । तदिद नाम्ना—"भगवद्गीतोपनिषद्" इत्याख्यायते । तस्यैतस्य नाम्नो रहस्यमावेदयितुमिद तावत् प्रकरणमुपक्रम्यते ।

१—तत्रादौ भगवच्छब्दसमीक्षा

अव्ययपुरुषस्वरूपावरणहेतोर्योगमायाया निराकरणादनावरणस्यात्मनोऽव्ययस्य स्वरूपशक्तीनामैश्वर्य्यादीना षण्णा भगाना मेघावरणापाये सूर्य्यकिरणानामिव स्वयमेव यत्राविर्भाव, स भगवानित्युच्यते। एष खल्वव्यय पुरुषो बहुविधशक्तिविशिष्ट श्रूयते—

"न तस्य कार्य्य करण च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ (श्वेताश्व० ६।८)

तासा चैतासा स्वरूपधर्म्मरूपाणा परशक्तीना मध्ये षड्विधा शक्तिविशेषा भगशब्देनाख्यायन्ते—

"ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य धर्म्मस्य यशस श्रिय ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णा भग इतीरणा ॥

रागद्वेषौ, समोह, अस्मिता, अभिनिवेशश्चेत्यविद्याबुद्धयो भवन्ति। अथ वैराग्यम्, ज्ञानम्, ऐश्वर्य्यम्, धर्म्मश्चेति चतस्रो विद्याबुद्धयो भवन्तीति साख्यशास्त्रे स्मर्य्यते। तत्रैतासा चतुर्विधाना विद्याबुद्धीनामव्ययस्य विद्याकर्म्मभ्या द्वैधातव्यस्य विद्याभागे योगो बुद्धियोग इत्युच्यते। तस्माच्च बुद्धियोगादस्मिन् जीवात्मन्यव्यये स्वत सिद्धस्य विद्याभागस्य कर्म्मजनितैरविद्याबुद्धिरूपै पाप्मभि प्रत्युत्पन्नमावरण निवर्तते। वैराग्येण रागद्वेषयो, ज्ञानेन समोहरूपस्याज्ञानस्य, ऐश्वर्य्येणास्मिताया, धर्म्मेण चाभिनिवेशस्य—इत्येव प्रयुक्ताभि प्रबलाभिर्विद्याबुद्धिभिर्ज्योतिर्लक्षणाभिस्तमोलक्षणानामविद्याबुद्धीना पाप्मना निराकरणात् तत्कृतात्मविद्यावरणस्यात्यन्त निरस्तत्वात्। तथा चैतदव्ययात्मनस्ते नित्यसिद्धा भगनामान स्वरूपधर्म्मा अनावृता सन्तो विज्ञानात्मना गृहीता स्वयमेव साक्षात्क्रियन्ते। आतश्च

कृतात्मसाक्षात्कार पुरुषो भगवानित्युच्यते। आत्यन्तिकप्रकाशरूप चेद ज्ञानज्योतिरात्मनो विद्याभागो विज्ञान प्रादुर्भवति। एतदात्मज्योतिर्वशादेव च पञ्चाना भौतिकज्योतिषा[१] ज्योतिष्ट्वमुपपद्यते, तस्मादिद ज्योतिषा ज्योति । तथा च श्रूयते—

१—"न तत्र सूर्य्यो भाति न चन्द्रतारक नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्नि ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्व तस्य भासा सर्वमिद विभाति।।इति।। (मुण्डको० २।२।१०)

पञ्चानामेषा भूतज्योतिषा मुख्ये त्वस्मिन् सूर्य्यज्योतिष्याविर्भूयेदमात्मज्योति सूर्य्यरश्मिद्वारैवास्मिन् भूतात्मनि सनिधत्ते। तथा च श्रूयते—

२—"हिरण्मये परे कोशे विरज ब्रह्म निष्कलम् ।
तच्छुभ्र ज्योतिषा ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ।।इति।। (मुण्डको० २।२।९)

३—यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेष विदथाऽभिस्वरन्ति ।
इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपा स मा धीर पाकमन्वाविवेश ।। ऋ० म० १। सू० १६४।२१

४—यस्मिन् वृक्षे मध्वद सुपर्णा निविशन्ते सुवते चाधिविश्वे ।
तस्येदाहु पिप्पल स्वाद्वग्रे तन्नो नशद्य पितर न वेद ।। ऋ० १। १६४। २२

अमृतमर्त्यविभाजकादस्मात् सूर्य्यादूर्ध्व सर्वममृतमधस्तान् मर्त्यमिति ब्राह्मणानुगम । तत्र सूर्य्ये सुपर्णा रश्मयोऽमृतस्यात्मनो भाग ज्ञानज्योतिर्विदथा-विज्ञानरूपेणाभिप्रतपन्ति—सूर्य्यज्योतिषि सनिवेशयन्ति। अथैष इन-सूर्य्य , पुनरस्यैव सुपर्णस्य द्वारा, मर्त्यस्य चैतस्याधस्तात् सनिविष्टस्य भुवनस्य गा रश्मि पिबति च, पाति च । तथा चैष सूर्य्यस्ताभ्यामुभाभ्यामूर्ध्वाधराभ्याममृतमर्त्यरसाभ्यामभिसपन्न प्रतपति । विज्ञानज्योतिषा सपन्न सूर्य्य पुनरत्र पृथ्वीलोके धीरो बुद्धिप्रवर्तक पाकमल्प मा मनुष्यमन्वाविवेश। चिदात्मज्योति सूर्य्ये सनिविश्य भूतज्योतिर्भवति, भूतज्योति पुनर्मनुष्यशरीरे प्रविश्य बुद्धिरूपज्ञानज्योतिर्भवतीति तात्पर्य्यम् ।।१।।

अथ यस्मिन् जीवात्मरूपे वृक्षे पर्य्यायेण विश्वविषयानन्दभोक्तार , आत्मानन्दभोक्तारश्चैते बुद्धिरश्मय स्वापकाले स्वस्वविषयेभ्य प्रतिनिवृत्त्येन्द्रियसहिता आत्मन्येव निविशन्ते-लीयन्ते, पुन प्रबोधकाले, अधिविश्वे विश्वस्योपरि सुवते-स्वस्वेन्द्रियविषयान् ग्रहीतु प्रवर्तन्ते। तस्यैव भूतज्योतिर्मूलभूतचिदात्मज्योतिरभिसनिविष्टबुद्धे -अग्रे उत्तरत शुभफलभोगो भवति। यस्तु पितर-बुद्धिविज्ञानजनक चिदात्मान न वेद स तन्नो नशत्—न तत्फल प्राप्नोति। अन्यत्राप्याहु —

"पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयभूस्तस्मात् पराङ पश्यति नान्तरात्मन् ।
कश्चिद्धीर प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्।। इति।। (कठोप० २।४।१)

आत्मनि बुद्धियोगान्मृत्युभ्यो विमुक्त परमानन्दी भवतीति भाव ।।

तथा चेद सिद्ध भवति—पृथ्वीरूपस्य विश्वस्योपरिष्टात् तमेतममृत रश्मय सुवते-प्रवर्तयन्ति। तेनैष मर्त्यामृतोभयविधविज्ञानसपन्न सूर्य्य , अत्र पृथ्वीलोके मा बुद्धिरूपेणाविवेश। स मे विज्ञानात्मा नामोच्यते। एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतिराह—**"सूर्य्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति"** ।। अस्यैव सूर्य्यादुपपन्नस्यामृतमर्त्योभयविधरससपन्नस्य विज्ञानात्मनोऽष्टौ बुद्धय स्वरूपाणि भवन्ति। यावदमृत तास्तावद् विद्याबुद्धयश्चतस्र —वैराग्य ज्ञानमैश्वर्य धर्म्मश्चेति। राज्यविभूतिवस्त्रालङ्कारादौ लौकिकोन्नतिसामग्र्या तुच्छत्वबुद्धिर्वैराग्यम्।। १।। ज्ञान चेह परोक्षातीन्द्रियार्थद्रष्टृत्वलक्षण भाव्यम्। यथाह—

---

[१] अग्नि —विद्युत्—सूर्य्य —चन्द्र —नक्षत्राणि —इति पञ्च भूतज्योतीषि।।
पृथ्वी—अन्तरिक्षम्—द्यौ —आप —दिश —इति भूतज्योतिषा लोका ।।
१ २ ३ ४ ५

"आविर्भूतप्रकाशानामनभिप्लुतचेतसाम् ।
अतीतानागतज्ञान प्रत्यक्षान्न विशिष्यते ॥१॥
अतीन्द्रियानसवेद्यान् पश्यन्त्यार्षेण चक्षुषा ॥
ये भावान् वचन तेषा नानुमानेन बाध्यते ॥२॥ इति ॥२॥

अणिमा, महिमा, गरिमा, लघिमा, प्राप्ति, प्राकाम्यम्, ईशित्वम्, वशित्वमित्येता अष्टे योगसिद्धय एवैश्वर्याणि ॥३॥

"यो धृत सन् धारयते स धर्म्म इति कथ्यते ।
धर्म्म एव हतो हन्ति धर्म्मो रक्षति रक्षित ॥ इति धर्म ॥४॥

एषु खलु विद्याविशेषेषु भगशब्दो निरूढ । अथ यावन्त मर्त्यम्, ता पुनरविद्याबुद्धयश्चतस्र —रागद्वेषो, समोह, अस्मिता, अभिनिवेशश्चेति। एतासु चाविद्याबुद्धिषु योगमाया[1] शब्दो निरूढ । योगमाया च भगश्चेत्येतौ भावौ परस्परप्रतिद्वन्द्विनौ भवत । तेनैनदविद्याबुद्धिभिर्बहुशाखाभिर्विद्याबुद्धेर्व्यवसायात्मिकाया प्रत्यवरोधादव्ययस्यामृतात्मन स विद्याभाग परशक्तिसपन्नोऽपि नाभिप्रकाशते—इत्यत सर्वेऽप्येते साधारणमनुष्या बहुधा व्यामोहमापद्यमानाश्चार्ता परिलक्ष्यन्ते। अथैनद्भगसज्ञकविद्याबुद्धियोगात्तु ता अविद्याबुद्धयो निवर्तन्ते। आतश्चैष विद्याबुद्धिप्रकाशवशात् कृतात्मसाक्षात्कार पुरुषो भगवानित्युच्यते। तस्यैतस्य भगवतोऽनन्ता आत्मशक्तयो ज्योतीरूपा प्रकाशन्ते। तदेतत्प्रकाशविशेषादस्य भगवतोऽतीतानि चानागतानि च सर्वाणि जन्मानि प्रत्यक्षीभवन्ति, तेनैष जातिस्मरतामायाति। अपि च स्मर्य्यते—

"उत्पत्ति प्रलय चैव भूतानामागति गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्या च स वाच्यो भगवानिति ॥इति॥

अस्ति चैष वासुदेव श्रीकृष्णश्चतुर्विधबुद्धियोगप्रथमोपदेशकत्वेन जगद्गुरुतया भगवान्। यद्यपि च वेदव्यासादयोऽन्येऽपि सन्ति कतिपये भगवन्तस्तथाप्यच्युतभगवत्त्वमस्मिन्नेव श्रीकृष्णे भगवन्तो वेदव्यासादय परिपश्यन्ति नान्येषु। ननु—अव्ययात्मनिष्ठत्वमेवाच्युतत्वमित्यन्येषामपि महर्षीणा भगवतामच्युतत्व नाप्राप्तमिति चेन्न। भगसबन्धिन्यूनाधिकमात्रावत्ता तेषा भगवत्त्वसिद्धावपि यत्र पूर्णमात्रया भगवत्त्व तस्यैवाच्युतभगवत्त्वप्रतिपत्त्या श्रीकृष्णातिरिक्तानामच्युतत्वासिद्धे । अस्ति हि वैराग्येण वा, ज्ञानेन वा, ऐश्वर्य्येण वा, धर्म्मेण वा—केनचिदेकेनापि भगेनोपायेन यथाकथचिदावरणनिराकरणादेषा परमाप्ताना विदुषा कृतात्मसाक्षात्कारत्वाद् भगवत्त्वोपपत्ति । किन्तु ऐश्वर्य्यादिभि सर्वविधैरेव नित्यसिद्धै सर्वथा सर्वविधाविद्यानिराकरणात् प्रस्फुटाव्ययात्मनोऽस्य कृष्णवासुदेवस्यैव पूर्णाव्ययावतारत्वलक्षणमच्युतत्व सर्वसप्रतिपन्नमिष्यते। अच्युतभगवत्त्व हि महापुरुषलक्षणम्। तच्च प्रतिबुद्धेश्वरभावत्वादितरसर्वजीवविलक्षणात्मत्वम्। तथा हि—विद्यारूढकर्म्मोद्ग्राभनिग्राभत्रमाभ्यामेष खलु जीव उत्तरत्र जीवनिरुक्तिप्रकरणे वैशद्येन सप्तसस्थो वक्ष्यते। तत्र तावदग्नित्रयतारतम्यात् स त्रिसस्थो भवति—

(१)	१—**वैश्वानराग्निसस्थ**स्तावदयमसज्ञ खनिज ।	१ कर्म्ममय ९
(२)	२—**तैजसवायुसस्थ** पुनरन्त सज्ञ उद्भिज्ज ।	२ कर्म्ममय ८
(३)	३—**प्राज्ञात्मरूपेन्द्रसंस्थ**स्त्वेष ससज्ञो जीवज इति ॥	३ कर्म्ममय ७

---

[1] **महामायान्तर्गतेय योगमाया। सा चाग्रे—**

'नाह प्रकाश सर्वस्य योगमायासमावृत' इत्युपदेशविवरणावसरे उपदेशकाण्डे व्याख्याता द्रष्टव्या।

अथैष समन्त्र पुनस्त्रिसंस्थो भवति—

(३) १—**कर्म्मात्मसंस्थ** ।		४	कर्म्ममय	६
(४) २—**चिदाभाससंस्थ** ।	विद्यामय	५	कर्म्ममय	५
(५) ३—**ईश्वरसंस्थ** —इति ॥	विद्यामय	४		८

अथैष ईश्वरसंस्थ पुनस्त्रिसंस्थो भवति—

(५) १—**ऊर्क्संस्थ**	विद्यामय	३		३
(६) २—**श्रीसंस्थ**	विद्यामय	२		२
(७) ३—**विभूतिसंस्थश्चेति** ।	विद्यामय	१		१

तत्रैते पञ्चमविधषष्ठविधसप्तमविधा प्रतिबुद्धेश्वरांशा द्रष्टव्या । तथा चेद प्रतिबुद्धेश्वरांशत्वमलौकिकविभूतिमत्त्वात् सर्वातिशायिश्रीमत्त्वादूर्जितत्वाच्चोपपद्यते। उक्तं च भगवद्गीतायाम्—

"यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवम् ॥ इति ॥

नानात्माभिव्याप्तात्मवत्त्वं विभूतिमत्त्वम् । तच्च सत्यावता[1]रत्वेन सर्वलोकसाक्षित्वादस्य कृष्णस्योपपद्यते। अथैश्वर्य्यादिषड्विधभगवत्त्वं श्रीमत्त्वम् । तच्च स्वात्माव्ययपुरुषोपदेशकत्वेनेश्वरभावदर्शनात् सुस्फुटमस्योपपद्यते। अथेतरासाधारणबलवदात्मत्वमूर्जितत्वम । वाङ्मय प्राणमयो मनोमयश्चायमात्मा। अस्ति चाव्ययात्मोपदेशकत्वाद् बुद्धियोगमतप्रवर्तकत्वाच्चास्य कृष्णस्य जगद्गुरुत्वेन परमोर्जितात्मत्वम्। तेनैतस्य परमेष्ठिरूपीश्वराभिन्नत्वादुपास्यत्वं भाव्यम्। तथा चायं श्रीकृष्ण सत्यमूर्तिरव्ययो महापुरुष सर्वलोकसाक्षी जगद्गुरुरच्युतो भगवान्—इतिसिद्धम्। स चैतच्चतुर्विधबुद्धियोगप्रभव कृतपूर्णाव्ययसाक्षात्कारो भगवान् कृष्णो योगेश्वर समाख्यायते। तेन च सर्वविद्याप्रत्यक्षदर्शिना योगीश्वरेण भगवता कृष्णेनेयमव्ययविद्याचतुष्टयी गीयमानाऽभूत्, तथा चैतस्या गीताया पूर्णद्रष्ट्रोपदिष्टत्वादविलिष्ट[2]याथातथ्योपेतत्वं परमश्रद्धेयत्वं चोपपद्यते। विद्याया चोपनिषच्छब्द प्रयुज्यते। तस्याश्च भगवता गीयमानत्वादियं भगवद्गीतोपनिषदित्याख्यायते ॥

इति भगवच्छब्दसमीक्षा ॥

---

[1] **सर्वमिदमाचार्यकाण्डे विस्तरेणोपपादितमिति तत्रैवालोच्यम् ।**

[2] **अविलिष्टम्—अखण्डिताशम् । वेदप्रसिद्ध. शब्दोऽयम्**

अथ गीताशब्दसमीक्षा

अत्रेदमाशङ्क्यते— अस्तु श्रीकृष्णस्य भगवत्त्वम्। तथापि तेनैवेयमव्ययब्रह्मसम्बन्धिनी बुद्धियोगविद्या प्रथमोपदिष्टा—इति नोपपद्यते। अव्ययपुरुषविज्ञानलक्षणाया आत्मविद्याया श्रौतोपनिषत्सु भूयसा प्रथमोपदिष्टत्वात्। तथाहि—

"वि यस्तस्तम्भ षडिमा रजासि अजस्य रूपे किमपि स्विदेकम्"। ऋ० १। १६४।

"न तस्य कार्य्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते।

परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च॥०॥" (श्वेताश्वतरोपनिषत् ६।८)

"दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः॥०॥ (मुण्डकोपनिषत् २।१।२)

"परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्"। (मुण्डकोपनिषत्। ३।२।८)

"परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति"। (मुण्डकोपनिषत्। ३।२।७)

इत्येवमादिषु श्रौतोपनिषद्वाक्येष्वप्रत्यक्षं प्रत्यक्षं वा भूयसाऽव्ययपुरुषस्य पराजादिशब्दैः प्रागेवोपदेशः श्रूयते। तथा च नेयं तावदव्ययब्रह्मविद्या श्रीकृष्णोपज्ञमेवेति शक्यं वक्तुम्। प्रथमोपदिष्टे चार्थे गीताशब्द इष्यते। तस्मान्नेयमात्मविद्या भगवता गीतेति सम्भवति—इति चेदत्र ब्रूमः। अस्तु तावदक्षरालम्बनरूपाया अव्ययात्मविद्यायाः श्रौतोपनिषत्सूपदेशः, तथाप्यस्या बुद्धियोगरूपाया अव्ययात्मविद्यायाः श्रीकृष्णोपज्ञत्वं नापोद्यते। बुद्धियोगनिष्ठापुरस्कारेण साध्याया अव्ययविद्यायाः श्रुत्युपनिषत्सु विशिष्यानुपदिष्टत्वात्। दृश्यते हि—अव्ययपुरुषविज्ञानलक्षणाया ब्रह्मविद्यायास्तत्प्राप्त्युपायभूतायाश्च बुद्धियोगनिष्ठालक्षणाया कर्म्मचर्याया श्रीकृष्णोपज्ञोपदेशप्रभावेणैव लोके भूयानयं प्रचारः प्रथमः। श्रौतोपनिषत्सु सत्यपि क्वचिदव्ययात्मोपदेशे तात्पर्य्यग्राहकवचनविशेषानुपलब्ध्या तदव्ययब्रह्मविद्यायास्तत्प्राप्त्युपायभूतैतद्-बुद्धियोगरूपाया कर्म्मनिष्ठायाश्च सुनिगूढप्रच्छन्नत्वात्।

अत एव च भगवताऽच्युतेनैव प्रथमं दृष्टत्वादव्ययब्रह्मविषयं बुद्धियोगकर्म्मविषयं चेदं श्रीकृष्ण-वाक्यं श्रुतिरिवोपपद्यते। द्रष्टुर्वाक्यं श्रुतिः, श्रोतुर्वाक्यं स्मृतिरिति सिद्धान्तात्। निरपेक्षो रवः श्रुतिः स्वतः प्रमाणमित्याहुः। द्रष्टुर्वाक्यत्वाच्चेयं गीता श्रुतिः सती सत्यताया प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वात् स्वतः प्रमाणं भवति। न तु इतरस्मृतिवत् परतः प्रामाण्यमपेक्षते।

तथा चैतं जीवाव्ययम्, जगदात्मानं चेश्वराव्ययं साक्षात्कुर्वता भगवताऽच्युतेन दृष्ट्वा प्रथमो-पदिष्टा हीयमशेषकर्म्मवासनानिरासौपयिकाऽव्ययपुरुषविज्ञानलक्षणा ब्रह्मविद्या, तथा हृदयग्रन्थिबन्ध-प्रतिबन्धकबुद्धियोगचर्य्यालक्षणा कर्म्मज्ञानोभयनिष्ठा सग्रहरूपा बुद्धियोगनिष्ठा च भगवद्गीतेत्युच्यते। एष हि भगवद्गीतोपनिषच्छास्त्रार्थनिष्कर्षः।

अथवा तुष्यतु-दुर्जनन्यायेनेदमपर ब्रूम । द्विविधा हीयमुपनिषद् भवति-श्रौती, स्मार्ती च। तत्र भेदकरणविवक्षया स्मार्तोपनिषदि गीताशब्द प्रयुज्यते। पूर्व केनाप्युपदिष्टस्यार्थस्य पुनरुपदेशो गानम्। स्वल्पकायस्य सतो वाग्विन्यासस्य विताने "गायति" शब्दस्य विवक्षितत्वात्। श्रौतोपनिषत्सु संक्षिप्योक्ताया अव्ययविद्याया वैशद्येन स्पष्टप्रतिपत्तये भगवता गीतत्वादियमुपनिषद् वा ब्रह्मविद्या वा, बुद्धियोगनिष्ठा वा भवत्येव गीताशब्दव्यपदेश्या। तथा हि स्मर्य्यते—

समुपोढेष्वनीकेषु कुरुपाण्डवयोर्मृधे ।

अर्जुने विमनस्के च गीता भगवता स्वयम्। इति महाभारते १२।३।८।

स इत्थ यौगिकत्वात् क्रियाशब्दत्वाच्चाय विशेषणभूतोऽपि गीताशब्द पश्चात् क्रमेण स्मार्तोपनिषदि रूढ सपन्न । भगवद्गीतोपनिषदित्यादिशब्दव्यवहारे गीताशब्दस्य विशेषणत्वेऽपि "गीताशास्त्रम" इत्यादिव्यवहारे स्वातन्त्र्येण तत्प्रयोगदर्शनात् ।।

इति गीताशब्दसमीक्षा ।।

गीता-नामरहस्ये उपनिषच्छब्दसमीक्षा

ननु उक्त तावत् श्रौतीस्मार्तीभेदादुपनिषद् द्वेधा भवति—इति। तत्र ब्रूम —न स्मार्ती काचिदुपनिषत् सभवति। मन्त्रब्राह्मणारण्यकोपनिषद्भिर्भागैर्विभक्तस्येश्वरप्रवर्तितस्य वेदशास्त्रस्य योऽन्तो भागस्तत्रैवोपनिषच्छब्दस्य सुप्रतिपन्नत्वात्। अत एवोपनिषत्सु वेदान्तशब्दोऽपि प्रवर्तते। वेदान्तत्वेन व्यवहृतायाश्चैतस्या उपनिषद स्मार्तत्व नोपपद्यते इति चेत्, सत्यम्। एवमपीश्वरावतारेण भगवता विशिष्टपुरुषेणोपदिष्टायामस्यामात्मविद्याया श्रौतात्मविद्यासाधर्म्य प्रतिपादयितुमिवायमविशेषेणोपनिषच्छब्द प्रवर्तते।

यत्तु कर्म्मयोगशास्त्रमिदम्, नत्वात्मविद्याशास्त्रमिति केचिदद्यतना ऊहन्ते, तत्तेषामनधिकारचर्चामात्रमवैज्ञानिकमाख्यान भवति। कर्म्मोपासनात्मज्ञानविवेचनापार्थक्येन प्रवर्तमानेषु त्रिषु वेदभागेषु ब्राह्मणारण्यकोपनिषच्छब्दाना पार्थक्येन प्रवर्तमानतया कर्म्मयोगशास्त्रे उपनिषच्छब्दस्य प्रयोगानौचित्यात्। गीताप्रकरणान्ते तु सर्वत्र **"भगवद्गीतासूपनिषत्सु योगशास्त्रे"**—इत्येवमुपनिषच्छब्द प्रयुज्यते। तस्मादस्या ज्ञानयोगशास्त्रत्वमेवोपपद्यते। यत्तु **"योगशास्त्रे"**—इति सामान्येनोपसहारात् कर्म्मयोगशास्त्रत्वमस्य सभाव्यते—इत्याहुस्तन्न। बुद्धियोग-ज्ञानयोगतात्पर्य्येणापि योगशास्त्रताया उपपन्नत्वात्। कर्म्मयोगे तूपनिषच्छब्दस्य सनातनविशिष्टव्यवहारविरुद्धतयाऽनौचित्यात्। ननु गीताया ज्ञानयोगनिन्दा स्मर्य्यते—

"न च सन्यसनादेव सिद्धि समधिगच्छति।"

"नियत कुरु कर्म्म त्व कर्म्म ज्यायो ह्यकर्म्मण" ॥इति॥

तस्मान्नेद ज्ञानयोगशास्त्रमितिचेत्—सत्यम्। ज्ञातव्यकर्तव्यभागाभ्या द्वेधा विभक्ते वेदशास्त्रे मननीयतया मन्त्राख्यस्य ज्ञातव्यभागस्येतिहासस्तुतिविज्ञानैर्यथा त्रैविध्य दृश्यते, तथैव कर्तव्यभागस्य ब्राह्मणारण्यकोपनिषद्भिर्विभक्ततया तदनुसारात् त्रयो योगा दृष्यन्ते—कर्म्मयोगो बुद्धियोगो ज्ञानयोगश्चेति। तत्र प्रथमो यज्ञसाध्यविजयादेश। द्वितीय ईश्वरप्रपत्त्यादेश। तृतीयो ब्रह्मकैवल्यादेश इति। एतावन्तस्त्रय एवैते पुरुषार्था भवन्ति। अत एवैतास्त्रिविधा एव निष्ठा लोकेषु दृश्यन्ते। तत्र लौकिकफलविशेषकामनया नित्यनैमित्तिककाम्यरूपसर्वविधकर्म्मकलापप्रवृत्तिलक्षणा तावदिय गृहमेधिप्रायाणा साधारणलोकानामर्थे कर्म्मयोगनिष्ठा प्रवर्तते। ॥१॥ एवमेवैतादृशसर्वविधकर्म्मकलापैकान्तनिवृत्तिलक्षणा कर्म्मसन्यासाख्या साख्यानामात्मज्ञानयोगनिष्ठा भवति॥२॥ अथोपासनाबुद्धियोगस्ताभ्यामतिरिच्यते। स च कर्म्मयोगज्ञानयोगयोरन्तरालवर्ती प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामुभाभ्यामेव व्यवस्थया युज्यते। तथहि—नित्यनैमित्तिकाना सर्वविधकर्म्मणा निष्कामतया कर्तव्यताऽस्मिन् बुद्धियोगे प्रवृत्तिनिष्ठा। तेनाय बुद्धियोग कर्म्मयोगेऽन्तर्भाव्यते। अथ काम्यकर्म्मफलसन्यासश्चास्मिन् बुद्धियोगे निवृत्तिनिष्ठा। तेनाय ज्ञानयोगे समाविशति। तथा च कर्म्मयोगज्ञानयोगोभयसाधर्म्यवैधर्म्यवत्यस्मिन् बुद्धियोगे नित्यादिकर्म्मप्रवृत्तिसत्त्वेऽपि वासनोदयौपयिकापेक्षाबुद्धिराहित्येन कर्म्मजन्य-वासनानुदयान्नैष्कर्म्यलक्षण ज्ञान-

योगसाधर्म्यमुपपद्यते। तेनाय बुद्धियोगे ज्ञानयोगान्नातिरिच्यते। अत एव खलु भगवानैतरेयो भगवान् याज्ञवल्क्यञ्चारण्यकमुपनिपद च माकर्य्येणोपदिदिशतु। व्यपदिशन्ति च वैदिका वाजसनेयोपनिषद वृहदारण्यकशब्देन। तस्माद्—

"दूरेण ह्यवर कर्म्म बुद्धियोगाद् धनञ्जय।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणा फलहेतव"॥
"बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते"॥
"तस्माद्योगाय युज्यस्व योग कर्म्मसु कौशलम्"॥
"तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्यश्च मतोऽधिक।
कर्म्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन"॥

इत्यादिना कामासक्तिकृतैहिकामुष्मिकफलवत्कर्म्मयोगापेक्षया, सर्वकर्म्मात्यन्तपरित्यागलक्षणज्ञानयोगापेक्षया चैतस्मिन् बुद्धियोगे प्राशस्त्यमुपदिशतोऽस्य भगवद्गीताशास्त्रस्यापि शक्यते ज्ञानयोगशास्त्रत्वमेवाभ्युपगन्तुम्। ज्ञानयोगशास्त्रत्वाच्चैतस्या भगवद्गीताया उपनिपच्छब्देन व्यपदेशो न विरुध्यते। अत एव च—

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ।
ज्ञानयोगेन साख्याना कर्म्मयोगेन योगिनाम्"॥

इति भगवदुक्त निष्ठाया द्वैविध्य न विरुध्यते। बुद्धियोगनिष्ठाया अतिरिक्तत्वे तु निष्ठात्रैविध्यापत्तौ द्वैविध्याख्यान विरुद्ध स्यात्। तथा चेतस्या भगवद्गीताया बुद्धियोगनिष्ठात्मकज्ञानयोगनिष्ठारूपाया उपनिपत्त्वे सुप्रतिपन्ने तस्या श्रुतावनाम्नातत्वात् स्मार्तत्वमेवाभ्युपगन्तु युक्तम्॥३॥

इत्थ च गीताया उपनिषत्त्वोपपादन परेषा मतेनोक्तम्। वय तु ब्रूम। नैतदात्मविद्यात्वमेतस्योपनिषच्छब्दस्य पदार्थतावच्छेदक भवति। अपि तु तत्तत्कर्म्मकलापेतिकर्तव्यताप्रकारविशेषोपपादकत्वेन व्यवस्थिते विज्ञानसिद्धान्तेऽयमुपनिपच्छब्दो निरूढ। उपपत्तिनिरूपणद्वारा यया विज्ञानसिद्धान्तप्रतिपत्त्या करिष्यमाणकर्म्मणि कर्तव्यत्वेन श्रद्धान निश्चितरूपेण सीदति-प्रतितिष्ठति, सा प्रतिपत्तिस्तत्कर्म्मण उपनिषद् भवति। तयोपनिषदा तत्कर्म्मण कर्तव्यता साधूपपाद्यते। यथा मनुष्यशरीरस्थे अध्यात्मयज्ञे गार्हपत्यस्य पार्थिवाग्नेरायतन शरीरस्य पश्चाद्भागे नाभेरधस्ताद् वस्तिप्रदेशे मूलाधारे दृश्यते। श्रपणीयस्य तु दक्षिणाग्नेरायतन मध्यशरीरवेद्या दक्षिणभागे जठरे पित्ताशये वा ऽवतिष्ठते। अथाहवनीयस्य पुनर्दिव्याग्नेरायतन शरीरस्य पूर्वभागे शिरसि दृश्यते—इत्येतयैवोपनिषदा मानुपात्मनो मध्यशरीरयष्टिसाम्येनोपकल्पिताया हविर्यज्ञवेद्या पश्चाद्भागे पार्थिवाग्निस्थानीयगार्हपत्यायतन क्रियते, वेद्या दक्षिणप्रान्ते दक्षिणाग्न्यायतन क्रियते, वेद्या पूर्वभागे तु दिव्याग्निरूपाहवनीयायतन क्रियते। एव यजमानशीर्षारब्धाया सूर्य्यमण्डलसदेशावसितरथन्तरसामावसानाया भूमिच्छायामयभूमेर्महावेदीत्व भवति। तत्र च आध्यात्मिकवेद्याहवनीयरूपोऽय यजमानशिरोऽग्नि पृथिवीलोकस्थो नूतनगार्हपत्याग्नि प्रदृश्यते, दिव्याग्निस्तु भूमिच्छायामण्डलावसानस्थोऽसावेकविशस्तोमप्रदेश सभवति—इति कृत्वैतयैवोपनिषदा दैवात्मनो मध्यशरीरयष्टिसाम्येनोपकल्पिताया सोमयज्ञीयमहावेद्या पश्चाद्भागे हविर्यज्ञसबन्धिन शालाद्वार्यस्याहवनीयस्यैव गार्हपत्यत्व नियम्यते। सूर्य्यबिम्बरूपयूपसदेशावसितमहावेद्या पूर्वावसाने उत्तरवेदिनाभौ त्वाहवनीयो व्यवतिष्ठते। अन्तरिक्षत्वेनोपपन्ने सदोमण्डपसधस्थे धिष्ण्याग्न्यायतन प्रकल्प्यते।

तदित्थ सर्वविधयज्ञेतिकर्तव्यताप्रकारविशेषोपपादकतया गृहीत प्रकृतिसिद्धाना भावाना विज्ञानमेव तत्तत्कर्म्मेतिकर्तव्यतायामुपनिषद् भवति। कर्मणि कर्तव्ये प्रवृत्तिहेतु कृतसिद्धान्तो नियमविशेष उपनिषद्—इति यावत्॥ अत एव—

"आरण्यमियान्न पुनरेयादित्युपनिषदिति वैखानसेभ्यो नियमो विधीयते"

(शारी ३।४।३८ भाष्ये)

"यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तर भवति"

इति छान्दोग्यश्रुतिवचने च लोकवेदसाधारण्येन सर्वकर्म्माभिप्रायेणोपनिषच्छब्द प्रयुज्यते। म्लेच्छ-भाषायाम्—"उसूल" शब्देन, पाश्चात्यभाषायाम् "प्रिंसिपिल" (Principle) शब्देन वा योऽर्थो विवक्ष्यते, तत्रैव सस्कृतभाषायामयमुपनिषच्छब्द प्रयुज्यते—इति सिद्धान्त ।

सा चेयमुपनिषत्त्रिविधा—आरभ्याधीताना क्रत्वर्थकर्म्मणामितिकर्तव्यतोपपादिका सान्या ॥१॥ अनारभ्याधीताना पुरुषार्थकर्म्मणामन्या ॥२॥ सर्वसाधारणकर्म्मणा चान्या ॥३॥ तत्र प्रथमविधाना बहुत्वाद् ब्राह्मणभागे एवाचमन-प्रणयन-प्रोक्षणादितत्तत्कर्म्मणा विधानान्तेऽमीषा तास्ता सर्वा उपनिषदस्तत्र तत्रैवानुपद प्रदर्श्यन्ते। तद् यथा—

"व्रतमुपैष्यन्—अन्तरेणाहवनीय च गार्हपत्य च प्राङ् तिष्ठन्नप उपस्पृशति। कस्माद्वा अप उपस्पृशति। अमेध्यो वै पुरुषो, यदनृत वदति, तेन पूतिरन्तरत । मेध्या वा आप । मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति। पवित्र वा आप । पवित्रपूतो व्रतमुपायानीति । तस्माद्वा अप उपस्पृशति ।" (शत० १।१।१) इत्यादि ॥

एवविधानामुपनिषदा कर्म्मप्रकरणान्तर्भुक्तत्वान्न पार्थक्येनोपनिषच्छब्देन व्यवहारावसरो लभ्यते। द्वितीयविधानान्तु कासाचिच्चातुर्मास्ययागादिरूपाणा कर्म्मणा ब्राह्मणभागे उपदेश । तद् यथा—

महाहविषा ह वै देवा वृत्र जघ्नु । ते नोऽएव व्यजयन्त येयमेषा विजितिस्ताम् । अथ यानेवैषा तस्मिन्त्सग्रामेऽघ्नन्, तान् पितृयज्ञेन समैरयन्त । पितरो वैतऽ आसन् । तस्मात् पितृयज्ञो नाम । तद्वसन्तो ग्रीष्मो वर्षा, एते ते ये व्यजयन्त । शरद्धेमन्त· शिशिरः—त उ ते यान् पुन समैरयन्त । अथ यदेष एतेन यजते। तन्नाह न्वेवैतस्य तथा कचन घ्नन्तीति । देवा अकुर्वन्निति न्वेवैष एतत् करोति । यमु चैवैभ्यो देवा भागमकल्पयस्तमु चैवैभ्य एष एतद् भाग करोति । यानु चैव देवा. समैरयन्त तान् चैवैतदवति। स्वानु चैवैतत्पितॄञ्छ्रेयास लोकमुपोन्नयति यदु चैवास्यात्रात्मनोऽचरणेन हन्यते वा मीयते वा—तदु चैवास्यैतेन पुनराप्यायते । तस्माद्वा ऽएष एतेन यजते"—॥ (शत०। २ काण्डे, ५ प्रपाठके, २ ब्राह्मणे) इति।

अथ कासाचिद्वा तत्र तत्रोपनिषद्भागे निरूपणम्। यथा छान्दोग्योपनिषदि ब्रह्मकर्तृक यज्ञविरिष्ट-सधानम्। यथा वा कौषीतकोपनिषद्येकधनावरोधन दैवस्मरो वा ॥ अथ सर्वयज्ञसाधारण्येन त्वात्मविद्यै-वोपनिषद् भवतीत्यवगमसौकार्य्यार्थ सर्वकर्म्मप्रकरणान्तेऽवसरप्राप्तामात्मविद्या पठति। तदिदमात्म-विद्याप्रकरण कर्म्मासाकर्य्येण पृथग् दृष्टत्वाद् उपनिषच्छब्देन साधु व्यवह्रियते। नैतावताऽऽत्मविद्या-यामेवायमुपनिषच्छब्दो न वा वेदान्तेष्वेवाय शब्दो नियम्यते। तस्माद् भगवता गीतेय बुद्धियोगनिष्ठा-लक्षणा कर्म्मविद्यासमुच्चिताऽव्ययब्रह्मविद्या प्रवर्तयितव्यनिष्कामकर्म्मेतिकर्तव्यतोपपादकतया भवत्यञ्जसोपनिषच्छब्दव्यपदेश्या । अत एव च वैदिक्यो वा लौकिक्यो वा सभवन्त्येवविधा अन्या अपि बह्व्य एवोपनिषद इति प्रतिपत्तव्यम्। तथा च सिद्धम्—इय भगवद्गीता अव्ययपुरुषलक्षणब्रह्मविद्या बुद्धियोगनिष्ठालक्षणकर्म्मविद्या चोभयी स्वलक्षणेनैवोपनिषदस्तीति।

भगवद्गीताऽधीता उपनिषदो विशतिश्चतस्रश्च ॥ (२८)
अपि बुद्धियोगविद्याचतुष्टयी तत्र निर्दिष्टा ॥१॥

इत्युपनिषच्छब्दसमीक्षा ।

इति त्रिविधसमीक्षोपेत गीतानामरहस्यमाख्यातम् ।

॥ श्री ॥

शास्त्ररहस्यम्

२—अथ गीताया रहस्यकाण्डे शास्त्ररहस्यम्

तत्रादौ विज्ञानभाष्यविवक्षा।

तत्रादौ **गीतास्वरूपसबन्धे साधारणजनताया प्रचलिता प्राचीनदृष्टि.।**

७०० १८
१—गीता तावत् प्रपश्यन्ति श्लोकै सप्तशती जना। अप्टादशभिरध्यायैर्विभक्तामैतिहासिकीम् ॥१॥
२८० २०९ २११
तत्र चाध्यायषट्केषु त्रिपु श्लोका स्थिता क्रमात्। अशीत्या नवभिश्चैकादशभिर्द्विशती सह ॥२॥
प्रथमेऽध्यायषट्के तु **ज्ञानयोगो**ऽवधीयते। तत्राध्यायेपु षड् योगा [1]विपाद [2]साङ्ख्य-[3]कर्म्मणी ॥३॥
[4]ज्ञानभागाश्च सन्यासो [5]ऽभ्यासयोगात्म [6]सयमौ। द्वितीयेऽध्यायषट्के तु **भक्तियोगो**ऽनुदिश्यते ॥४॥
तत्र च ज्ञान[1] विज्ञानमक्षर [2]ब्रह्म च स्थितम्। [3]राजगुह्य [4]विभूतिश्च [5]विश्वरूप च [6]भक्तय ॥५॥
तृतीयेऽध्यायषट्के तु **कर्म्मयोगो** विधीयते। [1]क्षेत्रज्ञक्षेत्रसभागस्त्रै[2]गुण्य [3]पुरुषोत्तम ॥६॥
सपद् [4]दैव्यासुरी [5]श्रद्धा [6]सन्यास इति चान्तत। इत्थ क्रमेण गीताया योगा अष्टादशोदिता ॥७॥
ज्ञानयोगो भक्तियोग कर्म्मयोग इति त्रयम्। षडध्यायीविभेदेन विभक्तामिति चक्षते ॥८॥

साधारणलोकदृष्ट्यनुसारेण गीताविषयविभाग·

(१) ज्ञानयोगे (२८०) श्लो०

अध्याया	श्लोका	योगा
१	४७	विषादयोग
२	७२	साख्ययोग
३	४३	कर्म्मयोग
४	४२	ज्ञानकर्म्मसन्यासयोग
५	२९	कर्म्मसन्यासयोग
६	४७	आत्मसयमयोग

(२) भक्तियोगे (२०९) श्लो०

अध्याया	श्लोका	योगा
७	३०	ज्ञानविज्ञानयोग
८	२८	अक्षरब्रह्मयोग
९	३४	राजगुह्ययोग
१०	४२	विभूतियोग
११	५५	विश्वरूपदर्शनयोग
१२	२०	भक्तियोग

(३) कर्म्मयोगे (२११) श्लो०

१३	३४	प्रकृतिपुरुषविभागयोग
१४	२७	गुणत्रयविभागयोग*
१५	२०	पुरुषोत्तमयोग
१६	२४	देवासुरसपत्तियोग
१७	२८	श्रद्धात्रययोग
१८	७८	सन्यासयोग
	७००	

३—गीताया वैज्ञानिकशास्त्रत्वप्रतिज्ञा

३—ब्रूमो वय तु येऽध्यायविभागा अत्र दर्शिता । ते महाभारतग्रन्थानुरोधादैतिहासिका ॥१॥
अस्ति वैज्ञानिक शास्त्र गीतेय ब्रह्मकर्म्मणो । विशिष्येहात्मविद्याया बुद्धियोगो विधीयते ॥२॥
यस्तु वैज्ञानिकानत्र विभागान् ज्ञातुमिच्छति । वैज्ञानिकक्रमस्तस्मै भिन्नवत् परिदर्श्यते ॥३॥
*सन्ति चतस्रो विद्या उपनिषदो विंशतिश्चतस्रश्च । उपदेशा षष्टिशत यस्या सैषानुगीयता गीता ॥४॥

४—साधारणजनतायां गीताया वैज्ञानिकशास्त्रत्वेन स्पष्टप्रतिपत्त्यभावे हेतुः

४—या एता इह विद्या उपदिष्टा सन्ति ता सर्वा । इतिहासक्रमहेतोर्व्याख्यादोषाच्च नाऽऽभान्ति ॥१॥
भगवद्गीतोपनिषद् भारतयुद्धप्रसङ्ग उपदिष्टा । तत इतिहासग्रन्थाध्यायक्रमतोऽद्य सा प्रथते ॥२॥
अत एव चैतिहासिकरूपकषायानुरक्तायाम् । गीतायामुपदिष्ट विज्ञान साधु नाऽऽभाति ॥३॥
अपि येन न प्रवेश साधु कृतो ब्रह्मविज्ञाने । तस्य न गीताहृदय विद्याविषय विभासेत ॥४।
बहवो गीताव्याख्या भवन्ति ता श्लोकशब्दार्थम् । दर्शयितु प्रयतन्ते न तु विद्या दर्शयन्त्येता ॥५॥
गीताहृदय वैदिकमतिदूर क्षेपित लोकै । पुनरुद्धरिष्यतीद गीताविज्ञानभाष्य तत् ॥६॥

५—गीतायां वैज्ञानिकशास्त्रत्वदृष्टया ऐतिहासिकग्रन्थत्वापह्नवः

५—†इतिहासग्रन्थोक्ताप्येषा गीता न भक्तिरेतस्य । विज्ञानशास्त्रमेतत् कृष्णो व्याचष्ट शिष्याय ॥१॥
कृष्णो मानुषरूपोऽव्ययश्च तत्राव्यय कृष्ण ।
गीताया बहुधोक्तोऽहशब्देन क्वचिन्मनुज ॥२॥
मानुपरूप कृष्णोऽव्ययकृष्णस्य स्वरूपमाख्यातुम् ।
विद्याश्चतुर्विधा उप-दिदेश सैषोच्यते गीता ॥३॥

---

*विद्या. ४। उपनिषद २४। उपदेशाः १६०।

†युद्धप्रसङ्गे गीतोपदेश प्रावर्तत। स च प्रसङ्गो यद्यप्यैतिहासिकमेव स्थान भवति, तथापि—"शिष्यस्तेऽहं शाधि मा त्वा प्रपन्नम्"—इत्येव तत्र विद्यागुरुशिष्यभावेन भिन्नप्रस्थानेन प्रवर्तमानतया तत्रैतिहासिकप्रक्रमानादरेण विद्योपदेशप्रक्रमानुरोधो न्याय्य। अत एवात्र शुद्धविज्ञानशास्त्रस्वरूप-प्रदर्शनानुरोधेन भारतेतिहासक्रमसिद्धाध्यायविभागा उपेक्षिता इति विवेक्तव्यम्। तथाचेदमेकमेव गीताशास्त्रं दृष्टिभेदेन द्वेधा द्रष्टव्यम्—ऐतिहासिकग्रन्थरूपेण वैज्ञानिकशास्त्ररूपेण चेति। तत्रैतिहा-सिकत्वे महाभारतग्रन्थाङ्गत्वादपेक्ष्यन्तेऽमी अध्यायविभागाः। वैज्ञानिकशास्त्रत्वे त्वेतेऽध्यायविभागा नापेक्ष्यन्ते। प्रक्रमभेदेन तत्र विद्यानामुपदिष्टत्वात्।

विद्याप्रभाववशतो यावन् माहात्म्यमस्ति गीताया ।
एकान्ततस्तदस्त तत् प्रोद्धर्तु प्रयासोऽयम् ॥४॥
अत्र च नाऽर्थोऽध्यायानुदर्शनेनेतिहासेन ।
विद्योपदेशि शास्त्रस्वरूपमात्र त्विहादेयम् ॥५॥
दृष्टचा यया तु पश्यन् दर्शयिता दर्शयेत् कमप्यर्थम् ।
तामास्थाय हि दृष्टि साधु तमर्थ पर पश्येत् ॥६॥
विद्यामवाच भगवान् दृष्टि वैज्ञानिकी पुरस्कृत्य ।
ता विद्यामितिहासक्रमत पश्यन् कथ पश्येत् ॥७॥
तस्माद् वेदनिगूढ विज्ञान भगवता यदाश्चर्य्यम् ।
आविर्भावितमतुल तदिहान्वादर्शयिष्यामि ॥८॥
बाह्याडम्बरमात्रासक्ता इतिहासभक्ता ये ।
ते चेतिहासमात्रे बुद्धि कुर्वन्तु तुष्यन्तु ॥९॥

६—श्रीकृष्णं प्रति दृष्टिद्वैविध्यात् तदुपासकजनताद्वैविध्यम्

द्विविधानि जीवलोके जीवाना सन्ति कर्म्माणि ।
स्वेच्छाकृतानि जीवैरथ परमात्मप्रयुक्तानि ॥१॥
इच्छन् मनसा कुरुते यानि तु कर्म्माणि जीवोऽयम् ।
साधारणानि सर्वैर्मानुपचरितानि तानि स्यु ॥२॥
नेच्छाकृतानि यानि तु लोकोत्तरविविधकर्माणि ।
अत्यद्भुतान्यकस्मात् तानि परात्मानुबन्धीनि ॥३॥
अथ य कश्च मनुष्यो लोकोत्तरविविधकर्म्माणि ।
अत्यद्भुतान्यकस्मादिच्छन्नेवेह लीलया कुरुते ॥४॥
परमात्मैव स कथमप्यधिकारेणोद्भवन् भूमौ ।
मानुपरूप कृत्वा लीलाचरितानि दर्शयति ॥५॥
द्विविधा उपासका स्युर्मनुष्यचरितान्युपासते केचित् ॥
ते साम्प्रदायिका इह तेषामितिहासमूलिका दृष्टि ॥६॥
वैज्ञानिका परे तु प्रतिपुरुष साधु पश्यन्ति ।
जीवात्मनि परमात्माभेदोपहितानि कर्म्माणि ॥७॥
ते वेदशास्त्रसिद्धानीश्वरकर्म्माण्युपासते कृष्णे ।
विज्ञानमूलिका त्विह सन्यात्मनि दृष्टिरस्त्येषाम् ॥८॥
तत्साम्प्रदायिकानामुपासकाना विशिष्य मोदाय ।
भाष्यमिद गीताया वैज्ञानिकदृष्टिमातनुते ॥९॥

७—श्रीकृष्णं प्रति दृष्टिद्वैविध्ये हेतुः

*कृष्णो योगेश्वर सोऽयमाधिकारिक इष्यते ।
मनुष्यत्व चेश्वरत्व द्वय तत्र विभाव्यते ॥१॥
चरितानि ततस्तस्य द्विविधान्यभवन् स्वत ।
लोकोत्तराणीश्वरत्वान्मनुष्यत्वान्मनुष्यवत् ॥२॥

---

* एतत्सर्वमाचार्यकाण्डे विस्तरेण विवेचितमिति तत्रैव निरीक्ष्यम् ।

भावा युद्धप्रसङ्गाद्या मनुष्यत्वोपकल्पिता ।
ईश्वरत्वप्रभावात्तु विश्वरूप प्रदर्शितम् ॥३॥
उपासकास्ततस्तस्य भवन्ति द्विविधा इह
मानुष चरित तस्य केचनोपासते जना ॥४॥
मानुषेऽप्यस्य चरिते हेतु वैज्ञानिक विदु ।
असुरोन्मथन देवत्राण धर्म्मोपदेशनम् ॥५॥
अलौकिकानि पश्यन्ति भूयासि चरितान्यपि।
अपि पश्यन्ति विज्ञानात् कृष्णभावस्य नित्यताम् ॥६॥
इत्थमीश्वरकृष्णस्य गुह्य चरितमात्मन ।
व्यामर्शयन्तो मुच्यन्ते जन्मससारबन्धनात् ॥७॥

८—श्रीकृष्णस्येश्वरत्वप्रतिपत्तौ गीतावैज्ञानिकभाष्यस्योपयोगिता

त एव त्वीश्वर कृष्ण पश्यन्ति परमार्थत ।
विज्ञानतो ये पश्यन्ति गीतोपनिषद पराम् ॥८॥
नाभाति गीताहृदय विना विज्ञानभाष्यत ।
पश्यन्तु गीताशास्त्रस्य भाष्य वैज्ञानिक तत ॥९॥

गीताविषयोद्देशः

पदार्था* अत्र गीताया चतुर्धा[४] दशधा[१०] द्विधा[२]।
अपि षोडशधा[१६] ख्याताश्चतुर्विंशतिधापि[२४] च ॥१०॥
विभाजिता निरूप्यन्ते सषष्टिशत[१६०]सख्यया ।
तेऽमी स्पष्टीभविष्यन्ति गीताविज्ञानभाष्यत ॥११॥

इति गीताशास्त्ररहस्ये विज्ञानभाष्य-विवक्षा नाम प्रथम प्रकाशः ॥१॥

---

*१ द्विधा—२
ब्रह्मविज्ञानम्, कर्म्मविज्ञानम्-चेति।

२ चतुर्धा—४
वैराग्यविद्या, ज्ञानविद्या, ऐश्वर्य्यविद्या, धर्म्मविद्या चेति ।

३ दशधा—१०
आत्मा[१], आत्मधातू[२], चातुर्विद्यम्[३], शोकनिवारणम्[४], ईश्वरत्वम्[५], शोककारणम्[६], त्रिवीर्य्यम्[७], बुद्धियोग[८], धातुसाम्यम्[९], प्रतिष्ठा[१०]।

४ षोडशधा—१६
विद्याचतुष्टयी[४], बुद्धियोगचतुष्टयी[८], साम्यवादचतुष्टयी[१२], आत्मदर्शनचतुष्टयी[१६]।

५ चतुर्विंशतिधा—२४
उपनिषद—उपक्रमे एका, राजर्षिविद्यायामष्टौ, सिद्धविद्याया द्वे, राजविद्यायां तिस्र, आर्षविद्यायां सप्त, उपसंहारे तिस्र ।

६ षष्टिशतधा—१६०
उपदेशा—उपक्रमे द्वौ[२], राजर्षिविद्याया पञ्चाशत्[५०], सिद्धविद्यायामूनविंशति[१९], राजविद्याया द्वात्रिंशत्[३२], आर्षविद्यायामूनपञ्चाशत्[४९], उपसंहारेऽष्टौ[८]॥

२

अथ गीतातात्पर्य्यनिरुक्तिर्द्वितीयः प्रकाशः

तत्रादौ शिक्षादशतयी

(१) इय हि भगवद्गीता कि कि शिक्षयतीह न ।
इति जिज्ञासमानेभ्यो गीतातात्पर्य्यमुच्यते ॥१॥
आत्मयोगमथात्मानमात्मधातुद्वय पृथक् ।
धातुसाम्य बुद्धियोग चातुर्विद्यं त्रिवीर्य्यकम् ॥२॥
शोकस्य कारणं यच्च यच्च **शोकनिवारणम्** ।
यथा चे**श्वरसाधर्म्या**ज्जीवोऽय भगवान् भवेत् ॥३॥
इमान् दशविधानर्थान् गीता शिक्षयतीह न ।
एतान् सम्यग् विजानान आत्मदर्शी सुखी भवेत् ॥४॥
गीतातोऽर्थानिमान् बोद्धु शक्नुवन्ति न येऽञ्जसा ।
तेषामर्थे पृथक्कृत्य तानिमान् बोधयाम्यहम् ॥५॥
पृथक् तावद् विजानान सम्यगेतान् परिस्फुटम्
विज्ञानभाष्यतो गीतातात्पर्य्य लब्धुमर्हति ॥६॥

(२) १ तत्र गीताया बुद्धियोगशास्त्रत्वाद् बुद्धियोगस्य च ज्ञानयोगकर्म्मयोगोभयसमुच्चितरूपत्वादस्या गीताया **आत्मज्ञानशास्त्रत्व योग**शास्त्रत्व च ।

२ तत्र क्षराक्षराव्ययभेदात् त्रिधातु पुरुष **आत्मा** ।

३ मनोमयविज्ञानगर्भितानन्दो विद्या। तज्ज्ञानम् ।
मनोमयप्राणगर्भिता वाग् वीर्य्यम्। तत् कर्म्म ।
विद्या च वीर्य्य चेति द्वौ **आत्मनो धातू** ।

४ विद्यासमुच्चितवीर्य्यप्रयोगे ज्ञानकर्म्मणो समत्वोपपत्ति**र्धातुसाम्यम्** ।

५ अव्ययात्मभक्तिभूताया विद्याया विज्ञानात्मभक्तिभूतायाश्चतुर्विधविद्याबुद्धे सप्रयोगो **बुद्धियोग** ।

६ अव्ययम्, विद्या, बुद्धेयोग , समत्वमिति **चातुर्विद्यम्** ।

७ ब्रह्म क्षत्र विडिति **त्रिवीर्य्यम्** ।

८ विद्यापचार —कर्म्मापचार —इति द्वय शोककारणम् ।

९ आत्मविद्या—निष्कामकर्म्म—इति द्वय शोकनिवारणम् ।

१० बुद्धियोगचतुष्टयनिबन्धना जीवानामात्मविद्योदयाद् भगवत्त्वसिद्धि । **तदीश्वरसाधर्म्यम्** ॥

१—आत्म-योगः

(३) जीवप्रकृतिसिद्धाविद्याबुद्धियोगजन्यसर्वविधानुशोकविनाशोपायप्रदर्शनात्मक ह्रीद भगवद्-गीताशास्त्रम्। तत्र ब्रह्मकर्मणोरात्मकल्पयो समत्वेनोपपन्नयो सहयोगेन प्रवृत्तिवशाद् विद्या-बुद्धियोगचतुष्टयनिबन्धनात्मसाक्षात्कार एवायमेक सर्वविधशोकव्युत्थानोपायोऽस्तीति कृत्वा आत्मसाक्षात्कारोपायभूतबुद्धियोगविद्याचतुष्टयप्रचारकत्वादिद गीताविज्ञान योगशास्त्र चोपपद्यते, आत्मशास्त्र च। अपि च अव्ययपुरुषोऽयमात्मा ब्रह्म। विद्याबुद्धियोगचतुष्टय कर्म्म। विद्याबुद्धियोग-वशादविद्याबुद्धियोगनिवृत्तौ सत्यामव्ययात्मावरकयोगमाया परिहृता भवतीति कृत्वा मेघावरणापाये सूर्य्यवत् स्वयमात्मा प्रकाशते, सोऽयमात्मसाक्षात्कार परम पुरुषार्थ । तद्विज्ञानोपदेशो भगवद्गीता शास्त्रार्थ ॥

२—आत्मा

(४) तत्र तावद् योऽयमात्मा सोऽन्वेष्टव्यो विशेषत ।
न त्वेव स्पष्टमात्मानमेत जानाति कश्चन ॥७॥
"न विजानामि यदि वेदमस्मि निण्य· संनद्धो मनसा चरामि ।
यदा माऽगन् प्रथमजा ऋतस्य आदिद् वाचो अश्नुवे भागमस्या" ॥१।१६४।३७॥
इति श्रुतेर्यद्यपि वस्तुगत्या नाह स्वमात्मानमवैमि सम्यक् ।
तथापि यद् यावदिवावगन्तु शक्नोमि तद्दर्शयतीह गीता ॥८॥
अचिन्त्य एषोस्ति हि निर्विशेषस्तत्राव्यय मामगमत् त्रिवेदी ।
यजुष्युपागादथ वाङ्मयोऽग्नि स इत्थमात्मा प्रणवोऽयमस्ति ॥९॥
भुङ्क्ते दु खमनात्मज्ञो मृत्युभि स वृतो यत ।
तस्मादात्मावगन्तव्यो दु खात्यन्तनिवृत्तये ॥१०॥
आत्मस्वरूपविज्ञाने सन्ति विप्रतिपत्तय ।
याथार्थ्येन स्वमात्मान हन्त जानन्ति न क्वचित् ॥११॥
[१]शरीरमिन्द्रियग्राम मनो बुद्धि महच्च वा ।
आत्मानमभिमन्यन्ते [२]भूत प्राण च चेतनाम् ॥१२॥
वस्तुगत्यैतमात्मानमजानन्नज्ञतावशात् ।
अन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥१३॥
अनात्मरक्षणव्यग्रो हन्तात्मानमुपेक्षते ।
प्रज्ञापराधत सर्व शोकग्रस्त इहेक्ष्यते ॥१४॥
तस्मादात्माऽवगन्तव्य आत्मार्थे सर्वमिष्यते ।
तमात्मानमिय गीता स्पष्ट दर्शयतीव मे ॥१५॥

---

[१] शरीर भूतग्राम चित्याग्नि ॥१॥ इन्द्रियग्राम प्राणमयश्चितेनिधेयाग्नि· ॥२॥ मनश्चन्द्रजम् ॥३॥ बुद्धि सूर्य्यजा ॥४॥ महान् परमेष्ठी ॥५॥ [२]भूतमर्थ । प्राण क्रिया। चेतना ज्ञानम्। एतत् त्रयमात्मरूपम् ॥६॥

ईश्वरप्रजापतेरात्मव्यूह.

स्तरा.	अश्वत्थधातव	ब्रह्मविवर्ता·	आत्मान	आत्मनः पर्वविशेषाः				
१	अमृतम्	परात्पर	निगूढोत्मा	सर्वशक्तिघनोऽनन्तरबाहृचो भूमा				
२	अमृतम्	पुरुष	परमात्मा	अव्यय , अक्षर , क्षर ।				
३	ब्रह्म	प्रकृति	अधियज्ञात्मा	१ स्वयम्भू ब्रह्माग्नि	२ परमेष्ठी	३ सूर्य्य देवाग्नि	४ चन्द्र	५ पृथ्वी भूताग्नि
४	शुक्रम्	वैकारिक	सर्वभूतान्तरात्मा	ब्रह्मा १		विष्णु २		महादेव ३

जीव-प्रजापतेरात्मव्यूह

आत्म-कारा·	आत्मवर्ग.	आत्मविवर्ता.		आत्मभावा·	
१	अमृतम्	परात्पर	१	अभयात्मा	पुरुषात्मा
		अव्यय	२	आलम्बनात्मा	
		अक्षर	३	नियन्तात्मा	
		क्षर	४	परिणाम्यात्मा	
२	ब्रह्म	प्राण	५	शान्तात्मा	अव्यक्तम्
		आप	६	महानात्मा	महान्
		वाक्	७	विज्ञानात्मा	बुद्धि
		अन्नम्	८	प्रज्ञानात्मा	मन
		अन्नाद	९	प्राणात्मा	इन्द्रियाणि
३	शुक्रम्	इन्द्र	१०	प्राज्ञात्मा	अन्तरात्मा
		वायु	११	तैजसात्मा	
		अग्निरमृत	१२	वैश्वानरात्मा	
		अग्निर्मर्त्य	१३	शरीरात्मा	बाह्यात्मा

अथवा जीवेष्वष्टादशात्मानो द्रष्टव्या । चत्वारोऽमृतवर्गीया । पञ्च ब्रह्मवर्गीया । अथ नवान्ये शुक्रवर्गीया । तथा हि—

(१) पार्थिवोऽग्नि —शरीरात्मा ।
(२) पार्थिवो वायु —हंसात्मा ।
(३) पार्थिव इन्द्र —दिव्यात्मा चेति ।। स एष त्रिविधो दिव्यात्मा—
(३) अग्नि —वैश्वानर । तेनात्मन्विनोऽसञ्ज्ञा जीवा ।
(४) वायु —तैजस । ताभ्यामात्मन्विनोऽन्त सञ्ज्ञा जीवा ।
(५) इन्द्र —प्राज्ञ । एतैरात्मन्विन ससञ्ज्ञा जीवा ।
स एष प्राज्ञस्त्रिविध —
(५) कर्म्मात्मा वासनामय ईश्वरजनित ।*
(६) चिदाभासो ज्योतिर्म्मय ईश्वरांश ।
(७) ईश्वर परदेवता ईश्वरानतिरिक्तइति ।
स एष ईश्वरो जीवशरीरानुगतस्त्रेधा सप्लवते—
(७) ऊर्ग्लक्षण
(८) श्रीलक्षण
(९) विभूतिलक्षणश्चेति ।
स एतावानयमात्मा सर्व इति विद्यात् ।।

---

*कर्मपुरुषस्यैतस्य षोडशकलस्य षोडश गुणा सुश्रुतशारीरके (१।२१) प्रदर्शिता ।।

[१]सुखम् । [२]दु.खम् । [३]इच्छा । [४]द्वेष । [५]प्राण । [६]अपानः । [७]उन्मेषनिमेषौ । [८]प्रयत्नः । [९]बुद्धिः । [१०]मन. । [११]संकल्प । [१२]विचारणा । [१३]स्मृति । [१४]विज्ञानम् । [१५]अध्यवसाय । [१६]विषयोपलब्धि इति ।।

उन्मेषनिमेषौ नेत्रादे. प्रसारसकोचौ। मनः इन्द्रियप्रेरणाशक्ति । संकल्पः कल्पनाशक्तिः । विचारणा विवेचना । विषयोपलब्धि. शब्दादिविषयग्रहः ।। वैशेषिके तु दर्शनेऽष्टौ गुणा व्याख्यायन्ते— बुद्धिः सुखं दु खम् इच्छा द्वेषः प्रयत्नः धर्म्मः अधर्म्म इति । संस्कारोऽप्यन्यो गुणो द्रष्टव्य ।।

आत्मस्वरूपज्ञापक-वेदवचनानि

तत्र तावच्छ्रुति कञ्चित्पुरुष प्रकृते परम् ।
अजमात्मानमादेष्टुमित्थमन्वाह निश्चितम् ॥

१ अचिकित्वाश्चिकितुषश्चिदत्र कवीन् पृच्छामि विद्मने न विद्वान् ।
वि यस्तस्तम्भ षडिमा रजासि अजस्य रूपे किमपि स्विदेकम् ॥
ऋक् स० १म । २२ अ० । १६४ सू० । ६ मं०

२ यस्यानुवित्त. प्रतिबुद्ध आत्मा अस्मिन् सदेहचे गहने प्रविष्ट. ।
स विश्वकृत् स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोक स उ लोक एव ॥
बृहदारण्यकोपनिषत् ४ अ० । ४ बा० । १३ क०

३ इहैव सन्तोऽथ विद्मस्तद्वय न चेदवेदीर्महती विनष्टि ।
य एतद् विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥ बृ० आ० उ० ४।४।१४

४ आत्मान चेद् विजानीयादयमस्मीति पूरुष ।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनु सञ्ज्वरेत ॥ बृ० आ० उ० ४।४।१२

५ यदैतमनुपश्यत्यात्मान देवमञ्जसा ।
ईशान भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ बृ० आ० उ० ४।४।१५

(१) अश्वत्थहृदयबिन्दुस्थोऽनिरुक्त. सप्तलोकव्यापी आत्मा

६ एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम् ।
विरज· पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुवः ॥ बृ० आ० उ० ४।४।२०

७ यस्मात् पर नापरमस्ति किञ्चिद् यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेद पूर्ण पुरुषेण सर्वम् ॥ श्वेता० उ० ३।९

८ ततो यदुत्तरतर तदरूपमनामयम् ।
य एतद् विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥ श्वेता० उ० ३ अ० १० म०

९ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञा कुर्वीत ब्राह्मण ।
नानुध्यायाद् बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ बृ० आ० उ० ४।४।२१

(२) स्वयंभूरश्वत्थवल्शामूलभूत

१० यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठित ।
तमेव मन्य आत्मान विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ बृ० आ० उ० ४।४।१७

११ अम्भस्यपारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे महतो महीयान् ।
शुक्रेण ज्योतींषि समनुप्रविष्ट प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्त ॥ नारायणोपनिषत् १ म०

१२ यस्मिन्निद स च वि चैति सर्व यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
तदेव भूत तदु भव्यमा इद तदक्षरे परमे व्योमन् ॥ नारायणोपनिषत् १ म०

१३ येनावृत ख च दिव मही च येनादित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च ।
यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजा ॥ नारायणोपनिषत् १ म०

१४ न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ नारायणोपनिषत् ३ म०

(३) परमेष्ठी वायुसमुद्रात्मा

१५ महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः ।
सुनिर्मलामिमा प्राप्तिमीशानो ज्योतिरव्यय. ॥ (श्वेताश्व० ३।१२)

(४) हिरण्यगर्भः मर्त्यः

१६ यस्मादर्वाक् सवत्सरो अहोभि परिवर्तते ।
तद्देवा ज्योतिषा ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥ बृ० आ० उ० ४।४।१६

१७ विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।
स बाहुभ्या धमति स पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एक ॥ यजु स० १७ अ० १९ म०

१८ यो ब्रह्माण विदधाति पूर्व यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै ।
त ह देवमात्मबुद्धिप्रकाश मुमुक्षुर्वै शरणमह प्रपद्ये ॥ श्वेताश्वतरोपनिषत् ६ अ०। १८ म०

(५) ईश्वर-जीवात्मानौ साक्षि-भोक्तारौ

१९ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समान वृक्ष परिषस्वजाते ।
तयोरन्य. पिप्पल स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥ मुण्डकोपनिषत् ३।१।१

(६) विद्यानिरपेक्ष-विद्यासापेक्षे कर्म्मणी आत्मगतिहेतू

२० इष्टापूर्त मन्यमाना वरिष्ठ नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढा ।
नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वा इम लोक हीनतर चाविशन्ति ॥ मुण्डकोपनिषत् १।२।१०

२१ तप श्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वासो भैक्ष्यचर्य्या चरन्त ।
सूर्य्यद्वारेण ते विरजा· प्रयान्ति यत्रामृत पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ (मुण्डको० १।२।११)

एषां मन्त्राणां सक्षिप्त तात्पर्य्यम्

१ षण्णा रजसां विधर्ता परोरजा कश्चिदश्वत्थाना मध्यविन्दुलक्षितोऽयमजो नामाव्यय ॥

२ जीवात्मशरीरस्थ षण्णामात्मना विधारको विरजा बुद्धियोगात् प्रतिबुद्धो जीवाव्यय ॥

३ निरस्तसर्वकर्म्मणो विदेहमुक्तस्य, सद्योमुक्तस्य विशुद्धाव्ययतया नित्यानन्दरूपत्वम् ॥

४ शरीरधारिण शारीरकस्यात्मन शरीरातिरिक्तत्वमनामयत्वम् ॥

५ ऋषिदेवादिप्राणपरिग्रहपरित्यागाभ्या पुन पुनर्जन्ममृत्युवशाद् भूतभव्यत्वशालित्वम् ॥

६ पञ्चजन-पञ्चप्रकृतिक-स्वयम्भ्वात्मक-परमाकाशातीत-परात्परस्य विश्वानतिरिक्तत्वेनैक-त्वम् ॥

७ सप्तलोकशरीरिण विश्वव्यापिनमीश्वरमुपासीना ईश्वरमेवानुगता विश्वव्यापिनो भवन्ति ॥

८ सर्वभूतान्तरात्मनोऽप्युत्तरो ब्रह्मसत्यात्मा, यद्गर्भेऽय देवसत्यात्मा, स परमात्मा ॥

९ भूतात्म, प्राणात्म, प्रज्ञानात्म, विज्ञानात्म, सत्त्वात्म, पुरुषात्म, गूढोत्मादिभिरभेदेन एक एवात्मानुभाव्य ॥

१० ब्रह्मसज्ञक-पञ्चजनप्रकृतिमय-पुरुषस्यात्मत्वम् ॥

११–१४ यथा मर्त्यत्रैलोक्यव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा साक्षी प्रजापति , तथा स्वयभू-परमेष्ठि-सूर्य्यै कृतरूपोऽमृतप्रजापति ॥

१५ अत्यन्तनिर्मला महत्सज्ञा प्राप्ति य ईष्टे, स एव ज्योतिर्मयोऽव्ययपुरुष सत्त्वप्रवर्तक ॥

१६ सवत्सराग्निप्रभावादिन्द्रप्राणरूपायुर्ग्राहित्वात् सूर्य्ययोनिक-वैज्ञानिकात्मशालित्वम् ॥

१७ त्रिलोकव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा देवसत्यात्मा सर्वजीवसभव कश्चिदेक ईश्वरो जीवेषु ॥

१८ वेदगर्भ स्वयभुव ब्रह्माण यो जनयति, स प्रकृतिमय पुरुषोऽमृतात्मा मुक्त्यै द्रष्टव्य ॥

१९ विद्यानिरपेक्षपुण्यकर्म्मणा सस्कृतात्मानो देवयानेन पथा स्वर्गिण पुनरावर्तन्ते ॥

२० विद्यासापेक्षपुण्यकर्म्मणा सस्कृतात्मानो देवयानेन पथा स्वर्गिणो न पुनरावर्तन्ते ॥

२१ प्रतिशरीर द्वावात्मानौ भवत , जीवात्मान्य , ईश्वरात्मान्य । एको भोक्ता, अन्य साक्षी ॥

वेदवचनतात्पर्य्यार्थापरिज्ञानाद् व्यामोहे वेदव्याख्यानावश्यकत्वम् ॥

त्येवमात्माव्यय एष केवलो निष्कर्पसिद्ध श्रुतिभिर्निरूपित ।
तथापि तत्रैष यथावदग्रहात् सर्वस्य नाभाति विशेपतोऽव्यय ॥१॥
'नाह प्रकाश सर्वस्य योगमायासमावृत ।'
इत्येवमव्ययस्यास्य भगवानग्रह जगौ ॥२॥
अपश्यतामार्पदृशा विपश्चिता वेदार्थतात्पर्य्यमजानता सताम् ।
स्वबुद्धिक्लृप्तानि मतानि भिन्नवद् भवन्ति सत्य तु न तेपु विद्यते ॥३॥
निरस्य गीतेयमपूर्णमात्मनि ज्ञान जनानामकृतात्मना तत ।
आत्मानमेक श्रुतिसिद्धमव्यय प्रदर्शयत्यार्षदृशा समीक्षितम् ॥४॥
तथा च गीतावचनस्य सर्वथा तात्पर्य्यसाम्य श्रुतिभि प्रदृश्यते ।
सर्वस्य तद्दर्शयितु स्वभाषया तासा श्रुतीना स्फुटमर्थ उच्यते ॥५॥

आत्मस्वरूपनिरूपणे वेदवचन-गीतावचनयोस्तात्पर्य्यसाम्यावबोधाय पृथक्त्वेनातिसक्षेपाद् वेदमन्त्रार्थतात्पर्य्यप्रकाशकब्रह्मविज्ञानसिद्धान्तोपदेश ॥

प्रजापतिरिद सर्व यज्ञ सत्य स पोडशी ।
पश्यामो य स यज्ञोऽय स्थित सत्यप्रजापतौ ॥१॥
पाप्मा[1] **वित्त**[2] **प्राण**[3] **आत्मा**[4] चेत्येव स चतुष्कल ।
यावद् वित्त तावदात्मा त्रिमात्रत्वात् स ओमिति ॥२॥
तत्रायमात्मा त्रिकल **शुक्र ब्रह्मामृत** च तत् ।
अस्मिन् **प्राणाश्च वित्तानि पाप्मानश्च** प्रतिष्ठिता ॥३॥
***वागापोऽग्निश्चामृतानि वागापोऽग्निश्च** मृत्यव ।
ब्रह्मसुब्रह्मणोर्योगाच्छुक्र ब्रह्म द्विदेववत् ॥४॥
शुक्राणामाश्रयास्तेपा पञ्च प्रकृतयो मता ।
त एव पञ्च ब्रह्माण क्षरपञ्चकलामया ॥५॥
प्राण आपश्च वागन्नमन्नात् पञ्च क्षरा हि ते ।
ब्रह्मविष्णुविन्द्रसोमाग्निसज्ञाक्षरनियन्त्रिता ॥६॥
स्वयभू परमेष्ठी च सूर्य्यश्चन्द्र पृथिव्यपि ।
पञ्च ब्रह्माण इत्येते पूर्वपूर्वाहितोत्तरा ॥७॥
वाक् स्वयभुवि, वागाप परमेष्ठिनि सश्रिता ।
वागापोऽग्निश्च सूर्य्येऽस्मिन्नित्य सन्ति त्रयोऽमृता ॥८॥
अग्निरापश्च वाक् सूर्य्ये आपो वाक् चन्द्र आहिता ।
वागिय पृथिवीत्येव सन्त्यवाग् मृत्यवस्त्रय ॥९॥

---

* **सूर्य्याशुर्वाग्-इन्द्र , स कृष्ण । तत आपोऽसृज्यन्त ॥ भृग्वङ्गिरसौ स्नेहतेजसी अधऊर्ध्वप्रवाहिणौ सुब्रह्मसज्ञौ सुवेदरूपौ आपो नाम। तत्रैकतो भृग्वारूढोऽङ्गिरास्त्रेधा विभक्त —अग्निर्वायुरादित्य । ते त्रयो वर्णा —धूम्रो रक्तो हिरण्यम् इति। सोऽग्नि शुक्रम्। अथान्यतोऽङ्गिरोध्यारूढो भृगु —आपो वायु सोम इति त्रेधा विभक्त.। ते त्रयो वर्णा —नीलो हरित पीत इति। ता आप. शुक्रम्। अनयो प्रभवरूपो वागर्थ कृष्णो वर्णो मध्यस्थ । तथा चैतानि त्रीणि शुक्राणि—वाग् आप अग्निरिति। ब्रह्म सुब्रह्म (भृ०) सुब्रह्म (अ)**

सूर्य्यादिवर्वाग् मृत्युरग्नि सूर्य्यादूर्ध्व तु सोऽमृत ।
सूर्य्येऽमृतश्च मृत्युश्च द्वावग्नी तौ प्रतिष्ठितौ ।।१०।।
विश्वरूपाणि चैतेषा प्रत्येकमनुभावयेत् ।
पर पर तु पूर्वस्मिन् महत्यायतने धृतम् ।।११।।
आन्द[१] पृथिव्या, नक्षत्र[२] चन्द्रे, सवत्सरो[३] रवो ।
सामुद्रो[४]ऽसौ पारमेष्ठ्य आकाश[५]स्तु स्वयभुवि ।।१२।।
अन्नाद्धि पृथ्वी, चन्द्रोऽन्न, सूर्य्यो वाक् परमेष्ठ्यथ ।
अम्मयो हि ततस्तूर्ध्व स्वयभू प्राणविग्रह ।।१३।।
वेदब्रह्ममये सत्यलोके तावत् स्वयभुवि ।
ब्रह्मा नियन्ता यस्तस्मै वेदा प्रथमजा धृता * ।।१४।।
गतिस्थितिमय ब्रह्म स वायुर्यस्तु गच्छति ।
यस्तिष्ठति स आकाशस्तयोरन्योन्यगर्भता† ।।१५।।
तस्योदरे तु सुब्रह्म स्थित भृग्वङ्गिरोमयम् ।
तेजोमयोऽङ्गिरास्तत्र रस स्नेहमयो भृगु ‡ ।।१६।।
आपो वायुश्च सोमश्च स्निग्धास्ते भृगवस्त्रय ।
आदित्यश्च यमश्चाग्निस्तेजास्यङ्गिरसस्त्रय ।।१७।।
द्विब्रह्मेद ब्रह्मसत्य प्राणगर्भितवाङ्मयम् ।
अथ षड्ब्रह्म सुब्रह्म ते उभे योनिरेत्तसी ।।१८।।
पञ्चीकृताना प्रकृतिब्रह्मणा पुनरूर्ध्वत ।
अमृत पुरुष विद्यात् क्षरमक्षरमव्ययम् ।।१९।।
तमेतमव्यय कचिदात्मान श्रुतिराह मे ।
सवत्सर समुद्रश्च तत्राकाश प्रतिष्ठित ।।२०।।
अपि नक्षत्रमान्द च द्यावाभूमी च देवता ।
नात पर किञ्चिदस्ति तत्र सर्व प्रतिष्ठितम् ।।२१।।
वृक्षेऽश्वत्थेऽव्यये तस्मिन् सुपर्णौ द्वौ प्रजापती ।
ईश्वरोऽन्योऽथ जीवोऽन्य साक्षी भोक्ता च तिष्ठत ।।२२।।
एकस्मिन्नीश्वरे जीवेष्वनन्तेषु च सोऽव्यय ।
विभक्तेष्वविभक्तोऽय विभक्तवदवेयते ।।२३।।
तमात्मान विजानीयादव्यय प्रकृते परम् ।
इहैव स्वाव्यये विद्य परमीश्वरमव्ययम् ।।२४।।
तमेतमव्यय गीता सर्वात्मत्वेन पश्यति ।
अप्यव्ययातिरिक्तानामात्मत्व प्रतिषेधति ।।२५।।
"अव्यक्त व्यक्तिमापन्न मन्यन्ते मामबुद्धय ।
पर भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ।।२६।। (७।२४)

***शतपथे ११ का० १ अ० द्रष्टव्यम् ।**
†शतपथे १० का० ३ अ० द्रष्टव्यम् ।
‡गोपथे १।१।१।६ द्रष्टव्यम् ।

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२७॥ (८।१७)
पुरुष स पर. पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तस्थानि भूतानि येन सर्वमिद ततम् ॥२८॥ (८।१९)

इत्यात्मशिक्षा ।

२—आत्मधातू ब्रह्मकर्मणी

२ —ब्रह्म-कर्म्मेत्यात्मनो धातुद्वयम्

(१) अव्ययस्यात्मनोऽस्य द्वे पर्वणी ब्रह्मकर्म्मणी ।
ब्रह्म विद्या, कर्म्म वीर्य्यम्, आत्मरूपमिद द्वयम् ॥१॥
प्रतिक्षण करोत्यात्मा जानात्यात्मा प्रतिक्षणम् ।
न करोति न जानाति य स नात्मोपपद्यते ॥२॥
क्रियोदयरसो वीर्य्य विद्या ज्ञानरसोदय ।
ज्ञानोक्थमव्यये विद्या क्रियोक्थ वीर्य्यमव्यये ॥३॥
त्रय[1] रूप ह्येक आत्मा-उक्थ ब्रह्म च साम च ।
उक्थादुत्तिष्ठते, ब्रह्म भर्तृ, सामाखिले समम् ॥४॥
विद्योक्थमव्ययस्यार्द्ध वीर्य्योक्थ त्वर्द्धमुत्तरम् ।
तत्र धातुत्रयी विद्या वीर्य्य धातुत्रय परम् ॥५॥
(२) *प्रत्यर्थमात्मा गूढोऽयमव्यय पुरुष पर ।
सत्यकामात्मक सोऽयमात्मा पञ्चकलो मत ॥६॥
मनो विज्ञानमानन्द इत्यसौ मुक्तये त्रिधा ।
मन प्राणश्च वाक् चेति त्रिकल सृष्टये तु स ॥७॥
(३) मनोमयप्राणगर्भा या वाक् सृष्टिस्ततोऽभवत् ।
यदिद दृश्यते किञ्चित् सर्व तद् वागिति स्थिति ॥८॥
वाच्यन्तर्वितत प्राणो भास्वर स मनोमय ।
वाक्प्राणमनसामेक कोश विद्यात् तमच्युतम् ॥९॥
यद् ब्रह्म पञ्चधा योनि, यच्च शुक्रमिह त्रिधा ।
आत्मप्राणमन कोशे तत्र सर्व प्रतिष्ठितम् ॥१०॥
मन आत्मा, हिता प्राणा, वाक् तत्रोपहिता मता ।
विम्बवन्मनसि प्राणा रश्मिवन्नित्यदा हिता ॥११॥

---

[1] शतपथब्राह्मणे १४ का० ४ अ० ३ ब्रा० द्रष्टव्यम् ।

*अव्ययोऽन्तरतमो निगूढोत्मा कोश· ।

१ मन.	. आत्मा	. विद्या ..	ब्रह्म	प्रतिष्ठा ..	(अस्तीति धृति)
२ प्राण	. हित	. वीर्य्यम्	कर्म्म ..	विसर्गः .	(उत्पन्नस्य व्यय·)
३ वाक् .	उपहिता	. अन्नम्	अर्थ ..	सग्राह्यः ..	(अन्यत· परिग्रहः)

विद्या कोशो मन, प्राणो वीर्य्यकोशोऽथ वागिति।
परतो गृह्यमाणानामन्नाना कोश इष्यते ॥१२॥
ब्रह्म विद्या, कर्म्म वीर्य्यमथार्थोऽन्नमिति त्रिषु।
ब्रह्म प्रतिष्ठा, साम्नीति धृति, सर्वत्र भाव्यते ॥१३॥
सत उत्पद्य यद् व्येति स विसर्गो हि कर्म तत्।
अन्यतस्त्वर्थ्यते सोऽर्थस्तदन्न परिगृह्यते ॥१४॥
ततो बाह्य हि सग्राह्य भवत्यन्न तदध्रुवम्।
अथ विद्या च वीर्य्य च नात्मनो ऽन्यत्र तिष्ठत ॥१५॥
(४) अव्ययस्यात्मनो ऽस्य द्वे पर्वणी ब्रह्मकर्मणी।
अमृत ब्रह्म पूर्वार्द्ध मर्त्य कर्मार्द्धमुत्तरम् ॥१६॥
ज्योतिर्ज्ञान ब्रह्म विद्या, कर्म्म कर्मजवासना।
आरम्भो मोह इत्येतौ धातू भवत आत्मन ॥१७॥
अविनाभूतमुभय ते आत्मैक उभे सह।
कर्म्मणा विन्दते वीर्य्य विद्यया विन्दते ऽमृतम् ॥१८॥*
(५) तत्र तद् द्विविध कर्म्म यदेतद् वासनात्मकम्।
कर्म्म प्रवर्तक किञ्चित् किञ्चित् कर्म्म निवर्तकम् ॥१९॥
वासनाया वासनान्योपधानाच्चीयते यत।
प्रवृत्त कर्म्म तत् स्थूल ज्योतिराव्रियते तत ॥२०॥
विद्याज्योतिस्तु जनयत् कर्म्मान्यिद् विद्यया तया।
पौर्व्य निवर्तयत् कर्म्म स्वय सह निवर्तते ॥२१॥
यथा कलुषिते तोये निहित कतक रज।
मल प्रशमयत् सर्व स्वयमप्युपशाम्यति ॥२२॥
'यथैधासि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन।
ज्ञानाग्नि सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥२३॥'
'न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्य पुरुषोऽश्नुते।'
निवृत्त कर्म्म तद् विद्यात् तदनावरण विदु ॥२४॥
(६) तत्र वाग्बुद्धिकायानामारम्भ कर्म्मलक्षणम्।
समानमस्ति, भेदस्तु कामासक्तिवशात् तयो ॥२५॥
'काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भव।'
'इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते' ॥२६॥
कामासक्तिकृत कर्मापूर्व सस्कारमात्मनि।
आधत्ते वासना नाम ज्योतिराव्रियते तत ॥२७॥
वासना नाम सस्कार कामासक्तिसमुद्भव।
तमोमयो ऽव्ययस्यैता विद्यामावृणुते पराम् ॥२८॥

---

*ब्रह्म	ज्योति	विद्या	ज्ञानम्	भावना
कर्म्म	मोहः	वीर्य्यम्	आरम्भ	वासना

सर्वमेव तु तत् कर्म कामासक्तिविनाकृतम् ।
शिथिल ज्योतिषा क्षुण्ण स्वयमेवोपशाम्यति ॥२९॥
तस्मात् सङ्ग च काम च निवर्तयितुमात्मनि ।
बुद्धियोगे प्रवर्तेत सर्वशोकनिवृत्तये ॥३०॥
अत्रार्थे भगवद्वाक्य गीताया बहु दृश्यते ।
यथा त्रिगुणमायेयमात्मशक्ति व्यपोहति ॥३१॥

(७) १–'**दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।**
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेता तरन्ति ते ॥३२॥'

२–'**नाह प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृत ॥**
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥३३॥'

३–'**सङ्गात् सजायते काम कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥**
क्रोधाद् भवति समोहः समोहात् स्मृतिविभ्रम ॥३४॥
स्मृतिभ्रशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥३५॥'

(८) इत्थमावरणात् कामादात्मशक्तिर्विनश्यति ।
कामतो द्विविध स्रोतो रागज द्वेषज तथा ॥३६॥
विज्ञानावरण द्वेषाद् रागान्मनसि बन्धनम् ।
हृतात्मशक्तेर्विपर्यैर्बन्धनात्परतन्त्रता ॥३७॥
आनन्दज्योतिरप्यात्मा कामदोषेण दूषित ।
यथा क्लिश्नाति ससारात् तदाह भगवान् स्वयम् ॥३८॥

१–'**काममाश्रित्य दुष्पूर दम्भमानमदान्विता ।**
मोहाद् गृहीत्वाऽसद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रता ॥३९॥

२–**चिन्तामपरिमेया च प्रलयान्तामुपाश्रिता ॥**
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥४०॥'

३–'**कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञाना प्रपद्यन्तेऽन्यदेवता** ' ॥७।२०॥
'**लभते च तत कामान् मयैव विहितान् हितान्**' ॥७।२२॥

४–'**अज्ञानेनावत ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव** ' ॥५।१५॥

५–'**ज्ञानेन तु तदज्ञान येषा नाशितमात्मन** ।
तेषामादित्यवज् ज्ञान प्रकाशयति तत्परम्' ॥५।१६॥

६–'**रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।**
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥२।६४॥

७–**प्रसादे सर्वदुःखाना हानिरस्योपजायते ।**
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धि पर्य्यवतिष्ठते ।'२।६५॥

८–'**रजो रागात्मक विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।**
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ' ॥१४।७॥

९–'**तमस्त्वज्ञानज विद्धि मोहन सर्वदेहिनाम् ।**
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत' ॥१४।८॥

१०–'**अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृता ।**
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ' ॥१६।१६॥

११–'य. शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारत ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुख न परा गतिम् ॥'१६।२३॥
१२–'अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्माऽयमव्यय ।
शरीरस्थोपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते' ॥१३।३२॥

इत्यात्मधातुद्वयशिक्षा।

३—ब्रह्मरूपा विद्याविभागास्त्रय:

मनो विज्ञानमानन्द इति विद्यात्रयी स्थिता।
ज्योतिर्विशेषो विज्ञान रूप सकल्पित मन ॥ १ ॥
कर्म्मण्यन्तरतो ज्योतिर्मनो, ज्योतिपि कर्म्म चेत् ।
तद् विज्ञानमथानन्द कर्म्मास्पृष्ट पृथग् रस ॥ २ ॥
त्रिष्वक्षरेषु भासन्ते तिस्रो विद्या विभागश ।
ब्रह्मेन्द्रविष्णवो नित्या सन्ति चैतेऽव्ययेऽक्षरा ॥ ३ ॥
तैरव्ययैस्त्रिभिर्धर्म्मैर्धर्म्मिणस्ते त्रयोऽक्षरा ।
धर्म्मत्रयवशाद् विश्व शश्वदात्मनि बिभ्रति ॥ ४ ॥
आनन्दो ब्रह्मविद्यैन्द्री विद्या विज्ञानमस्ति मे ।
सकल्पो वैष्णवी विद्या त्रिषु तेषु त्रयी हिता ॥ ५ ॥
अद्धा तु यस्य भासन्ते बुद्धियोगादिमेऽव्यया ।
तस्य स्यात् सत्यसकल्प क्षुच्छोकार्यूर्म्मिसक्षय ॥ ६ ॥
समृद्धयानन्दतो बुद्धिविज्ञाने मनसीन्द्रिये।
ब्रह्मवीर्य्ये सत्त्वगुणे सा सिद्धिर्नोपकल्पते ॥७॥

इति विद्यालक्षणज्ञानयोगशिक्षा।

४—कर्मरूपा वीर्य्यविभागास्त्रयः

मन प्राणो वागितीद वीर्य्य कर्म्म त्रिधोदितम्।
मन काम तप प्राणो वागिय सहते श्रमम्॥ १॥
'कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथम यदासीत् ।
सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा ॥२॥

ऋक् स० १० म० । ११ अ० । १२९ सू० । ४ म०

आत्मैष वाङ्मय प्राणमयो भाति मनोमय ।
अन्नादो ज्ञानवान् कुर्वद्रूप आत्मेति लक्ष्यते॥ ३॥
वीर्य्य मनसि विद्यायै, प्राणे वीर्य्य क्रियाकृते।
अन्नाय वीर्य्य वाच्यन्न त्वर्थो धामच्छदस्ति य ॥ ४ ॥
वाच्यन्न च, क्रिया प्राणे, ज्ञान मनसि सज्जते।
जीवत्यन्नेन, चरति कर्म्मणा, वेत्ति विद्यया ॥ ५ ॥

ज्ञान्नमाहरत्यन्तस्तथा विद्या च कर्म्म च ।
उदेत्यन्नरसासिक्ताद् वाक्प्राण मनसोऽव्ययात् ॥ ६ ॥
कर्म्म वीर्य्य त्रिधा-ब्रह्म क्षत्र विडिति भेदत ।
विद्या मनसि च, प्राणे बल, वाच्यन्नमर्पति ॥ ७ ॥
ब्रह्मवीर्य्य भोगहेतु क्षत्र विट् प्राप्तिकारणे ।
भोक्तेन्द्र आत्मेन्द्रियतो यथाप्राप्त विपश्यति ॥ ८ ॥
विद्यामय ब्रह्मवीर्य्य क्षत्र प्राण्मय बलम् ।
विडित्यन्नमय वीर्य्य कर्म्म वीर्य्यमिति त्रिधा ॥ ९ ॥
त्रिष्वक्षरेषु वर्त्तन्ते तानि वीर्य्याणि भिन्नवत् ।
ब्रह्म ब्राह्म, क्षत्रमैन्द्र, वैष्णव कर्म्म तत्र विट् ॥ १० ॥
अक्षरास्तेऽव्यये नित्या सन्ति ब्रह्मेन्द्रविष्णव ।
तैरव्ययैस्त्रिभिर्धर्म्मैर्धर्म्मिणस्ते त्रयोऽक्षरा ॥ ११ ॥
सर्वधर्म्मोपपन्नश्च सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान् ।
त्रिभिस्तैरक्षरैर्भाति स एकोऽव्यय ईश्वर ॥ १२ ॥
इत्थ च विद्यावीर्य्याभ्या द्वैधातव्योऽयमव्यय ।
आत्मोपदिष्टो गीताया जीवानामीश्वरस्य च ॥ १३ ॥

इति वीर्य्यलक्षण-कर्म्मयोगशिक्षा ।

५—अनुशोकप्रत्ययदर्शनादात्मन आनन्दमयत्वे सशय:

अथात्मा यदि जीवाना विज्ञानानन्दविग्रह ।
ततो विश्वजनीनेय जिज्ञासोदेति भूयसा ॥ १ ॥
अनिच्छत कुतो दुःख यत्नेऽपि न सुख कुत ।
नाकस्मात् पततोऽकाले भवेच्छोकस्य निष्कृति ॥ २ ॥
सुखमिच्छतीह सर्व सर्वो यतते सुखाय चाविरतम् ।
किन्तु सुख न यथेच्छ लभते दुःख त्वयत्नमतिबेलम् ॥ ३ ॥
दृश्यन्ते जन्तवोऽत्यन्त क्लिश्यन्तो हन्त सन्ततम् ।
भूपाला पण्डिता वीरा पामरा पशव समम् ॥ ४ ॥
अत्युग्रयत्नवन्तोऽपि ते शोकप्रतिकर्म्मणि ।
न क्षमन्ते न चैकान्त सुख विन्दन्ति कर्हिचित् ॥ ५ ॥
शोकोत्थान बहुविध भवत्यज्ञातहेतुकम् ।
तै पीड्यमाना सर्वत्र दृश्यन्ते हन्त जन्तव ॥ ६ ॥
अत्युल्वण यदा दुःख क्वचित्काले प्रशाम्यति ।
तदा तन्नु सुखत्वेन सर्वोभिमनुते जन ॥ ७ ॥
दुःखविद्ध सुख स्वल्प यत्नसाध्य क्वचिद् भवेत् ।
अयत्नसाध्य बहुल दुःख प्रतिपद स्थितम् ॥ ८ ॥
जीवधर्म्मोऽस्ति सामान्यात् प्रत्यय सुखदुःखयो ।
तत्र कि कारण येन दुःख बहु सुख त्वण ॥ ९ ॥
कुतोऽनवरत दुःख स्वतो बह्वनुवर्तते ।
अत्यल्प तु सुख यत्ने कृतेऽप्यस्तीव नास्ति वा ॥ १० ॥

असम्भवो हि शोकोऽयमात्मानन्दमयो यदि ।
एतत्प्रश्नसमाधान गीता शिक्षयतीह न ॥ ११ ॥

इत्यात्मन आनन्दमयत्वसशय ।

६—शोककारणम्

आत्मन आनन्दमयत्वसिद्धान्ते शोकप्रत्ययहेतुनिर्देश.

ध्रुवमात्मायमानन्दो यत प्रियतम स मे ।
सर्वेऽपि कामा आत्मार्था प्रियोऽन्योऽप्यात्मकारणात् ॥ १ ॥
आनन्द स च विज्ञानज्योतिषि द्योतते स्फुटम् ।
पाप्मावृते तु विज्ञाने नानन्द साधु भासते ॥ २ ॥
आत्माऽऽनन्दमयोऽप्येष निकाये पाप्मना धृत ।
विश्वैर्निकायै सघर्षे विषीदत्येकदुर्बल ॥ ३ ॥
जायते विश्वसघर्षो निकाये त्वेव पाप्मनाम् ।
पाप्मावरणनाशे तु स सघर्षोऽपि नश्यति ॥ ४ ॥
निवृत्ते क्वापि सघर्षे दु खशान्तौ सुखोदय ।
लक्ष्यते तेन विद्योयमात्मानन्दमय स्वत ॥ ५ ॥
यदा तु पाप्मावरण क्षीयते ब्रह्मवीर्य्यत ।
विज्ञाने बलमायाति तदानन्द स भासते ॥ ६ ॥
अथ स्वाभाविकोऽप्येष आनन्दो नित्यमात्मनि ।
यन्नावभासते तत्र त्रिविध कारण विदु ॥ ७ ॥
[१]अज्ञानादात्मन शोको नानन्दो ह्यात्मनोऽन्यत ।
आत्मधातुद्वयस्यापि [२]वैषम्य शोककारणम् ॥ ८ ॥
[३]अविद्याबुद्धिभेदाना चतुर्णामेकतोऽपि च ।
योगादात्मनि विद्याया मालिन्य शोककारणम् ॥ ९ ॥

इति शोकोत्पत्तिकारणशिक्षा ।

७—जीवस्य भगवत्त्वसिद्धि·

तस्मादात्मावगन्तव्यो नात्मज्ञानात् पर सुखम् ।
अथेतरे दु खमेवापियन्तीति श्रुतिर्जगौ ॥ १ ॥
वीर्य्य विद्येत्युभौ धातू आत्मन समता नयेत् ।
आत्मना विन्दते वीर्य्य विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ २ ॥
अविद्याच्छन्नविद्याया विकासात् सुखसविदे ।
चतुर्विधो बुद्धियोगो नेय पाप्मापहारक ॥ ३ ॥
बुद्धियोगवशाज्जीवो विद्यावीर्य्यप्रभावत ।
षण्णा भगानामाधानाद भगवानीश्वरो भवेत् ॥ ८ ॥

८—शोकनिवारणम्

अनुशोकव्युत्थानकारणनिर्देशः

अथात्मन कथ हेयास्त्रयोऽमी शोकहेतव ।
उपादेया कथ चान्ये शोकप्रशमहेतव ॥ ९ ॥
इति जिज्ञासमानेभ्यो गीता शिक्षयतीह न ।
आत्मैव साक्षात्क्रियता समत्व योग इष्यताम् ॥ १० ॥
"नाहं प्रकाश सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥११॥
दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥१२॥"
विद्ययानन्दमाप्नोति सा विद्या धातुरात्मन ।
विद्यानाशेऽथवा कर्म्मनाशे शोकोऽनुवर्तते ॥ १३ ॥

९—कर्मात्यन्तसंन्यासस्य शोकव्युत्थापकत्वप्रत्याख्यानम्

ये त्वत्र केचिदाचार्य्या कर्म्मनाश हित विदु ।
कृत्स्नकर्म्मक्षये मोक्षो भवतीति प्रचक्षते ॥ १ ॥
वासना नाम सस्कारस्तेषा कर्म्म तदिष्यते ।
कर्म्मणा जनितेऽपूर्वे कर्म्मशब्द प्रवर्त्तते ॥ २ ॥
वासनाकर्म्मणा कात्स्न्यात् क्षये मोक्षोऽभिधीयते ।
अपवर्गाद् बन्धहेतोर्विद्यावरणकर्म्मण ॥ ३ ॥
द्विविध कर्म्म, तामिस्र विद्यामावृणुते हि तत् ।
सात्त्विक तु ब्रह्मवीर्य्य ज्योतिस्तन्नावृणोति हि ॥४॥
कर्म्मानावरक विद्यामय न त्याज्यमिष्यते ।
"कर्म्मणैव हि ससिद्धिमास्थिता जनकादय" ॥५॥
तस्मान्नैकान्तत कर्म्म परित्याज्य मुमुक्षुभि ।
"न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्म्यं पुरुषोऽश्नुते" ॥६॥
"स्वे स्वे कर्म्मण्यभिरत ससिद्धि लभते नरः" ॥
"सहज कर्म्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्" ॥७॥
"योगिन कर्म्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये" ॥
"सर्व कर्म्माखिल पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते" ॥८॥
"त्यक्त्वा कर्म्मफलासङ्ग नित्यतृप्तो निराश्रय ॥
कर्म्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति स" ॥९॥
तस्मादवश्य कर्तव्य कर्म्मानावरक तु यत् ॥
"नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्म्मकृत्" ॥१०॥
कर्म्मात्मरूपमत्यन्त य कर्म्म त्यक्तुमिच्छति ।
आत्मनैव स हीयेत सोऽत्यन्त क्लेशमाप्नुयात् ॥ ११ ॥

इति शोकव्युत्थानकारणशिक्षा ॥

१०—धातुसाम्यम्

ब्रह्मकर्मणोर्विद्यावीर्य्ययोरात्मधात्वोः समीकरणसिद्धान्तस्थापनम् ।

तस्मादेकान्तविजयाद् यथाभूतात्मकर्म्मण ।
विद्यावरणतो लोके शोक सर्वत्र दृश्यते ॥ १ ॥
तथैवात्मनि विद्याया एकान्तविजयादपि ।
वीर्य्यत्रयात्यन्तनाशादानन्दानुभवात्यय ॥ २ ॥
तस्मान्न केवल कर्म्म न विद्या केवला श्रियै ।
इति वाजसनेयोपनिषद्यपि निरुच्यते ॥ ३ ॥
"अन्ध तम प्रविशन्ति ये अविद्यामुपासते ॥
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्याया रता" ॥४॥ (ईशावा० ९)
तस्मादात्मनि विद्या च वीर्य्य च समता नयेत् ।
विद्यासापेक्षकर्म्माणि कुर्वीत सह विद्यया ॥ ५ ॥
विद्यानपेक्ष कर्म्माणि ये जना पर्य्युपासते ।
विशन्ति ते तमस्यन्धे शुद्धाविद्यानुशीलनात् ॥ ६ ॥
त्यजन्ति नित्यकर्म्माणि येऽमी विद्यापरायणा ।
विद्याकर्म्मोभयभ्रष्टास्ते यान्ति परम तम ॥ ७ ॥
"न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ॥"
विद्यामपेक्षमाणो हि कर्म्म [१]तद्धेतुमर्हति ॥८॥
विद्याप्रावरण कर्म्म कर्म्मणैव निवर्त्तते ।
मृदा हि मृन्मल व्येति कण्टकेन च कण्टकम् ॥ ९ ॥
निराकरणतो नन विद्यावरणकर्म्मणाम् ।
आत्मज्योतिर्नित्यसिद्ध लब्धमेवानुलभ्यते ॥१०॥
न विद्यया विना कर्म्म ससिद्धि साधु गच्छति ।
कर्म्मैवापेक्षमाणोऽपि विद्या [२]तद्धेतुमर्हति ॥ ११ ॥
परस्परानपेक्षित्व निषिद्ध कर्म्मविद्ययो ।
निर्विद्यकर्म्मणा नार्थो नार्थो निष्कर्मविद्यया ॥ १२ ॥
प्रवृत्त च निवृत्त च द्विविध कर्म्म वैदिकम् ।
निवृत्तकर्म्मणा मृत्युरात्मबन्धो निवर्तते ॥ १३ ॥
निवृत्त कर्म्म विद्या च सहोपासीत युक्तवत् ।
गीता शिक्षयतीत्यर्थ श्रुतिरप्याह त तथा ॥ १४ ॥
"अन्धं तम· प्रविशन्ति ये अविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्याया रता ॥ (ईशावा० ९)
विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभय सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ (ईशावा० ११)
संभूति च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ।
विनाशेन मृत्यु तीर्त्वा सभूत्याऽमृतमश्नुते ॥ (ईशावा० १४)

---

[१] विद्याहेतुम् । [२] कर्महेतुम् ।

प्रवृत्त वा निवृत्त वा कर्म्माविद्येति कथ्यते ।
निवृत्तकर्म्मणा मृत्युबन्ध तरति वासनाम् १५॥
प्रवृत्ति सभवो नाशो निवृत्तिरुभय सह ।
सहावरणनाशेन विद्याभ्युदयसभव ॥१६॥
तथा हि कर्म्म कर्तव्य मृत्यु सम्रियते यत ।
सह मृत्योर्विनाशेन स्वानन्दामृतसभव ॥१७॥
यदनावरण कर्म्म तेन विद्या न लुप्यते ।
सिद्धिविद्या त्रिवीर्य्य च धातू साम्येन तिष्ठत ॥१८॥
ब्रह्मवीर्य्याद् वीर्य्यविद्या गुणविद्या तु सत्त्वत ॥
अवरे ते पृथग्विद्ये कर्म्मणी एव कम्मणि ॥१९॥
सतीभ्यामपि विद्याभ्यामवराभ्या तु नात्मन ॥
प्रख्यायते धातुसाम्य कर्म्मत्वाज्ज्योतिषोस्तयो ॥२०॥
शान्ति. सुखं जन्तुषु धातुसाम्याद् वैषम्यतो दु.खमुपैति तस्मात् ॥
यद् ब्रह्म यत् कर्म्म तयो. समत्व नयेति न. शिक्षयतीह गीता ॥२१॥
यथाग्नौ स्थूलदेहेऽस्मिन् वैषम्य रोगकारणम् ।
वातपित्तकफादीना साम्य स्वास्थ्यकर यथा ॥२२॥
यथा प्राज्ञे सूक्ष्मदेहे वैषम्य रोगकारणम् ।
कामक्रोधादि-षड्धातुसाम्य स्वास्थ्यकर यथा ॥२३॥
ब्रह्मकर्म्ममयस्तद्वद् द्विधातुरयमव्यय ।
तेनात्मन स्वास्थ्यहेतु समत्व वीर्य्यविद्ययो ॥२४॥
अविद्याबुद्धयो नित्यमुद्रिक्ता प्राणिषु स्वत ।
ता प्रतिद्वन्द्विसद्विद्याबुद्धिभि शमयेत् क्रमात् ॥२५॥
विद्यावरणहेतूना निवृत्त्या पापकर्म्मणाम् ।
सिद्धिविद्याप्रकाश स्यात् तत आनन्दसिद्धय ॥२६॥

इत्यात्मधातुसाम्यशिक्षा ॥०॥

प्रकरणोपसंहारः

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशया ।
क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" ॥
इत्थमावरणध्वस हृद्ग्रन्थीना च विच्युतिम् ।
अपि सशयविच्छेद गीता शिक्षयतीह न ॥१॥
शिक्षयत्यात्मविद्याया ब्रह्म यत् परमव्ययम् ।
बुद्धियोग च निष्ठाया गीता शिक्षयतीह न ॥२॥
विद्यास्वनेकभेदासु विद्याद् ब्रह्माव्यय परम् ।
निष्ठास्वनेकरूपासु बुद्धियोगे स्थिति नयेत् ॥३॥
अपि न शिक्षयत्येषा ब्रह्मविद्या चतुर्विधाम् ।
चतुर्विध च तत्कर्म्म यन्न बन्धाय जायते ॥४॥
मनुष्ये चाव्यये कृष्णे वक्ति साम्यादह-पदम् ।
गीतासक्षेप इत्युक्तो विस्तर पुनरुच्यते ॥५॥

इति गीतातात्पर्य्यनिरुक्तिर्द्वितीयः प्रकाश· ॥

३

३२ अथ विद्याचतुष्टय-योगचतुष्टयशिक्षालक्षणो ब्रह्मकर्म्माभिनयस्तृतीयः प्रकाशः

ब्रह्म-कर्म्म-स्वरूपविवेकः

१—अथ विस्तरतो ब्रूम पुनर्ब्रह्म च कर्म्म च ।
बुद्धियोगो, ज्ञानयोग , कर्म्मयोगो यदाश्रयात् ॥१॥
ज्योतिस्तमश्च सदसच्चामृत मृत्युरित्युभे ।
रसो बल चेति तत्त्वे ब्रूमस्ते ब्रह्मकर्म्मणी ॥२॥
ज्ञान ब्रह्म, क्रिया कर्म्म, ब्रह्म-कर्म्म-समन्वयात् ।
रूप यदुदित तद्वै विश्वमस्ति च भाति च ॥३॥
पुरा ब्रह्मर्षय पूर्वे ते चोभे ब्रह्मकर्म्मणी ।
बहुधा परिपश्यन्तो भिन्नवद् व्याचचक्षिरे ॥४॥
व्याख्यात यद् यथा पूर्वैस्तत्तथा साधु भाव्यताम् ।
यत्त्वत्र किञ्चिदधिक वक्तव्य तदिहोच्यते ॥५॥

गीताया ब्रह्मविज्ञानत्वादात्मशास्त्रत्वम्

२—आत्मा ब्रह्म, यतश्चैतद् ब्रह्मतत्त्वमिहोच्यते ।
तस्मादाहुरिमा गीतामात्मशास्त्र विपश्चित ॥१॥
[४]विद्याश्चेहोपनिषद[२] [४]श्चोपदेशा[१] [६०]इहात्मन ।
इत्थ विभक्तमस्त्यात्मशास्त्र गीताप्रतिष्ठितम् ॥२॥
यद् विश्वमूल तद् ब्रह्माव्यय नाम स पूरुष ।
परापरे तु तस्य द्वे प्रकृती अक्षरक्षरे ॥३॥
[१]क्षरमेवाऽऽहुरात्मानमेकेऽन्येतु क्षरेऽक्षरम्[२] ।
गीताया भगवानाह पुरुषोत्तममव्ययम[३] ॥४॥
आत्मन सृष्टिकर्तृत्वान् मन्यन्ते परिणामिताम् ।
ये क्षरात्मविदस्तेषा सात्र दृष्टिर्निरस्यते ॥५॥
'अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धय ।
पर भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम्' ॥६॥
आत्मायमव्ययो द्वाभ्या धातुभ्या व्यवतिष्ठते ।
विद्या ज्योति , कर्म्म वीर्य्यमेक आत्मोभय सह ॥७॥
जानामीति मम ज्योतिस्तन्मे वीर्य्य करोमि यत् ।
जानामीति करोमीति स आत्मा विश्वरूपधृक् ॥८॥
मनो विज्ञानमानन्दो विद्या ज्योतिस्त्रिधात्मन ।
मनोमयप्राणगर्भा वाग् वीर्य्य कर्म्म विश्वसृट् ॥९॥

५—बुद्धियोगः

गीतायाः कर्म्मविज्ञानत्वाद् योगशास्त्रत्वम्

३—अथोपदिश्यते कर्म्म बुद्धियोगाह्वय परम् ।
कर्म्मयोगे भक्तियोगे ज्ञानयोगेऽनुसहितम् ॥१॥

जना विदु कर्म्मयोग ज्ञानयोग तु पण्डिता ।
गीताया भगवानाह बुद्धियोग चतुर्विधम् ॥२॥
दु खशान्ति सुखोदर्क कर्म्मयोगस्य लक्षणम् ।
तदस्ति बुद्धियोगेऽपि तन्नासक्तेन कामत ॥३॥
निस्त्रैगण्य च नैष्कर्म्य ज्ञानयोगस्य लक्षणम् ।
तदस्ति बुद्धियोगेऽपि कर्म्मसन्यासतो न तत् ॥४॥
साख्याना कर्म्मसन्यासे कामासक्त्योस्तु योगिनाम् ।
या निष्ठा ता निरस्यात्र बुद्धियोगो विधीयते ॥५॥
विसर्ग कर्म्म [1]योगश्च [2]विभूतिश्चेह वर्ण्यते ।
तस्मादाहुरिमा गीता योगशास्त्र विपश्चित ॥६॥
लक्ष्यगीता, बुद्धियोग, साम्यवादास्तदन्तरे ।
इत्थ क्लृप्त योगशास्त्रमस्ति गीताप्रतिष्ठितम् ॥७॥

६—गीताया आत्मशास्त्रत्वे विषयविभागाः

आत्मविद्या-बुद्धियोग-साम्यवादा-त्मसाक्षात्काराणां चातुर्विध्यम्

४—अमृत[1] [2]ब्रह्म शुक्र[3] चेत्यात्मविद्या त्रिधेष्यते ।
तत्रामृतेऽव्यय पूर्व्यस्तद्विद्येह प्रदर्श्यते ॥१॥
गीता [1]चतुर्विधा विद्या [2]चतुर्द्धा तत्र चाव्ययम् ।
चतुर्विधो[3] बुद्धियोगस्तत्र साम्य[4] चतुर्विधम् ॥२॥
शास्त्रस्वरूप गीताया एतावदिह निश्चितम् ।
तदेतत् सुखबोधार्थ वैशद्येनोपपाद्यते ॥३॥

आत्मविद्याचतुष्टयी-विषयविभागाः

५—येय भगवता गीता याऽव्ययब्रह्मबुद्धिकृत् ।
आत्मविद्या सोपनिषत् तत्र विद्या चतुर्विधा ॥१॥
[1]**वैराग्यविद्या** प्रथमा **भगवत्**समतोच्यते ।
अपि **राजर्षिविद्यै**षा प्रोक्ता सेय **सनातनी** ॥२॥
बुद्धियोगस्वरूप तु विशेषादत्र वर्णितम् ।
तत्राविरोधादेकत्व नीयते साख्ययोगयो ॥३॥
ज्ञानविद्या[2] **सिद्धविद्या** सिद्धैरेषा प्रवर्तिता ।
निर्गुणात्मज्ञानयोगस्वरूप तत्र दर्शितम् ॥४॥
राजविद्यैश्वर्य्यविद्या[3] कुले राज्ञा निगूहिता ।
भक्तियोगस्वरूप तु विशिष्येहोपदिश्यते ॥५॥
भक्तियोगवशादस्मादीश्वरे सगुणात्मनि ।
नीयते भक्तितामेष जीवात्मैश्वर्य्यसिद्धये ॥६॥
धर्म्मविद्या[4] **त्वार्षविद्या** चतुर्थीहोपदिश्यते ।
कर्म्मयोगस्वरूप तु विशेषादत्र वर्ण्यते ॥७॥

त्रैगुण्यविपया वेदा वेदविद्यासमुच्चितम ।
*तथा कर्म्मेह सप्रोक्त यथाऽनावरक भवेत् ।।८।।

आत्मविद्याचतुष्टयी-श्लोकविभागा

६ (१) **अहो बत महत् पाप कर्तु व्यवसिता वयम् (१।४५)**
इति विज्ञानगीताया प्रारम्भ श्लोक इष्यते ।।१।।
तदारब्ध श्लोकषट्क चातुर्विद्यावतारणा ।
तत्रार्जनपरीतापस्तन्निराकृत्युपक्रम ।।२।।

(१) **अशोच्यानन्वशोचस्त्व प्रज्ञावादाँश्च भाषसे ।। २।११ ।।**
इति **वैराग्यविद्योक्ता** पूर्वा श्लोकैस्तु तूपरै (२१६) ।।३।।

(२) **मय्यासक्तमना पार्थ योग युञ्जन् मदाश्रय ।।७।१।।**
इत्यत **सिद्धविद्येयं** श्लोकै समकृत (५७) कृता ।।४।।

(३) **इद तु ते गुह्यतम प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।।९।१।।**
इत्यतो यमकश्लोकै (**१५१**) **राजविद्योपदिश्यते** ।।५।।

(४) **इद शरीर कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।।१३।१।।**
इत्यतो धीधयश्लोकै (**१९९**) **रार्षविद्या** प्रवर्तते ।।६।।

(५) **इद ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।।१८।६७।।**
इत्यतो (१०) दशभिस्तूपसहार प्रतिपद्यताम् ।।७।।

(६) **तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ।।१८।७८।।**
इतिश्लोकेन विज्ञानगीताशास्त्र समाप्यते ।।८।।

(७) श्लोका षट्[६] षोडशोद्रिक्त[२१६]द्विशती त्र्यून५[७]पष्टिका ।
शत तथैक[१५१]पञ्चाशदेकोनद्विशतीनि[१९९] च ।।९।।
दशैव तूपसहारे श्लोका इत्थ समुच्चिता ।
नवत्रिशत्समेतानि षट्[६३९]शतानीति भाव्यताम् ।।१०।।
वैज्ञानिका इमे श्लोका धीगता[६३९] इह सचिता ।
अन्ये श्लोका एकषष्टि[६१]रितिहासोपयोगिन ।।११।।

*भगवद्विद्या	राजर्षिविद्या	वैराग्यविद्या	बुद्धियोग	वैराग्यबुद्धियोग
निर्गुणात्मविद्या	सिद्धविद्या	ज्ञानविद्या	ज्ञानयोग	ज्ञानबुद्धियोग·
सगुणात्मविद्या	राजविद्या	ऐश्वर्य्यविद्या	भक्तियोग·	ऐश्वर्य्यबुद्धियोग
कर्म्मात्मविद्या	आर्षविद्या	धर्म्मविद्या	कर्म्मयोग	धर्म्मबुद्धियोग. ।

ब्रह्मणि कर्म्माधानात् कर्म्मसु ब्राह्मी स्थितिरित्युभयो. समत्व योग ।। न तु वैषम्यादेकस्याभिभवेऽन्यस्य विभूति· । विद्यावरकवासनाकर्म्मनिवृत्तौ अनावरकनिवृत्तिकर्म्मसत्त्वेपि ज्ञानानभिभवाद् ब्रह्मकर्म्मणो समत्वम् ।। विद्यावरक-वासनानिवृत्तिश्चतुर्धा—वैराग्याद्—ज्ञानाद्—ऐश्वर्य्याद्—धर्म्माच्चेति। कर्म्मसु विद्यावरकताया आसक्तिकामाभ्यामुत्पत्ते, तयोश्चतुर्धा निवृत्तौ चतुर्धा कर्म्मणा विद्यानभिभवात् ।।

अध्यायक्रमपक्षेऽपि चातुर्विद्य विभज्यते ।
[६]षड्भिर्द्वाभ्या[२] [४]चतुर्भिश्च [६]षड्भिर्विद्या पृथक् कृता ॥१२॥
(३) इत्थ गीता चतसृभिर्विद्याभि कृतविग्रहा ।
ताश्च विद्याश्चतस्रोऽपि शोकव्युत्थानहेतव ॥१३॥
लोके शोकसमुत्थान प्रकृत्या सिद्धमस्ति यत् ।
तद्भैषज्योपायभूता अर्जुने दर्शिता इमा ॥१४॥

१—भगवद्विद्या

१–चतसृषु च विद्यासु प्रामाण्य तारतम्यत ।
भगवत्समतिर्यत्र यथोपादेयता तथा ॥१॥
प्रथमा तत्र राजर्षिविद्या वैराग्यलक्षणा ।
यस्या कर्म्मज्ञानसाम्य सा विद्या भगवत्प्रिया ॥२॥

२–"ब्रह्मण्याधाय कर्म्माणि सङ्ग त्यक्त्वा करोति य ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥१॥
अनाश्रित कर्म्मफल कार्य्य कर्म्म करोति य ।
स सन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥२॥
. ...
कुर्वन्नेवेह कर्म्माणि न करोति न लिप्यते ॥३॥
एतान्यपि तु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चित मतमुत्तमम् ॥४॥
ये मे मतमिद नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवा ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्म्मभि ॥५॥
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतस ॥६॥

२—सिद्धविद्या

१–द्वितीया सिद्धविद्या सा कर्म्मसन्यासलक्षणा ।
निर्गुणात्मज्ञानरूपा नात्यन्त भगवत्प्रिया ॥१॥

२–'सर्व कर्म्माखिल पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' ।
'न हि ज्ञानेन सदृश पवित्रमिह विद्यते' ॥२॥
'गच्छन्त्यपुनरावृत्ति ज्ञाननिर्धूतकल्मषा. ॥'
'अज्ञानेनावृत ज्ञान तेन मुह्यन्ति जन्तव' ॥३॥
'ज्ञानेन तु तदज्ञान येषा नाशितमात्मन ।
तेषामादित्यवज्ज्ञान प्रकाशयति तत्परम्' ॥४॥
'ये त्वक्षरमनिर्द्देश्यमव्यक्त पर्य्युपासते ।'
'क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्' ॥५॥

३—राजविद्या

१–तृतीया राजविद्योक्ता तत्रेश्वर उपास्यते ।
भक्तिर्ज्ञानस्य कर्म्मास्या सा चास्ति भगवत्प्रिया ॥१॥

२–'मय्यावेश्य मनो ये मा नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मता' ॥२॥
'यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङक्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रिय' ॥३॥
'मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्त स मे प्रिय' ।
'हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो य स च मे प्रिय' ॥४॥
'सर्वारम्भपरित्यागी भक्तिमान् य स मे प्रिय' ।
'अनिकेत स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नर' ॥५॥
'ये तु धर्म्म्यामृतमिद यथोक्त पर्य्युपासते ॥
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मत्प्रिया' ॥६॥

४—आर्षविद्या

१–यत्रोक्त कर्म्मकाण्डार्थो धर्म्मस्त्रिगुणकर्म्मज ।
चतुर्थी सार्षविद्यापि नात्यन्त भगवत्प्रिया ॥१॥
२–श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्म्मे निधनं श्रेय· परधर्म्मो भयावह· ॥२॥
'यावानर्थ उदपाने सर्वत सम्प्लुतोदके ।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानत·' ॥३॥
'यज्ञार्थात् कर्म्मणोऽन्यत्र लोकोऽय कर्म्मबन्धन ।
तदर्थ कर्म्म कौन्तेय मुक्तसङग समाचर' ॥४॥
'उत्क्रामन्तं स्थित वापि भुञ्जान वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुष' ॥५॥
'यतन्तो योगिनश्चैन पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैन पश्यन्त्यचेतस' ॥६॥

५—चातुर्विद्योपसंहारः

१–'य इद परम गुह्य मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्ति मयि परा कृत्वा मामेवैष्यत्यसशयः' ॥१॥
'न च तस्मान् मनुष्येषु कश्चिन् मे प्रियकृत्तम ।
भविता न च मे तस्मादन्य प्रियतरो भुवि' ॥२॥
'अध्येष्यते च य इमं धर्म्य सवादमावयो· ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्ट· स्यामिति मे मति' ॥३॥

बुद्धियोगचातुर्विध्यम्

विद्याभिराभि सर्वाभिर्बुद्धियोगो विधीयते ।
बुद्धिश्चतुर्द्धा तद्योग स्यादुपायैश्चतुर्विधै ॥१॥
(१) ज्ञानयोगमयो **बुद्धियोगो वैराग्यविद्यया**[१] ।
स चानासक्तिनिष्कामकर्म्मयोगानुसहित ॥२॥
(२) कर्म्मयोगमयो **बुद्धियोगोऽन्यो धर्म्मविद्यया**[४] ।
धर्म्मबुद्धिकृतो योगो गुणवत्कर्म्मसहित ॥३॥

सिद्ध[२]विद्याराज[३]विद्ये ब्रह्मविद्ये इहान्तरे ।
(३) निर्गुणब्रह्मविद्यास्या सिद्धविद्येति कथ्यते ॥४॥
नैर्गुण्य ज्ञानकाण्डार्थो ज्ञानमात्मैकतागति ।
नैष्कर्म्य कर्म्मसन्यासो **ज्ञानयोग** इह स्मृत ॥५॥
येय गुणमयी दैवी योगमाया दुरत्यया ।
तदपाकरणादात्मज्योतिराभाति सूर्य्यवत् ॥६॥
(४) **ऐश्वर्य्यविद्या** सगुणब्रह्मविद्याऽवधीयते ।
उपासना सा सगुणब्रह्मविद्येश्वरे गति ॥७॥

परापराख्यमुक्तिद्वैविध्यम्

निर्गुणब्रह्मविद्याया ज्ञानादात्मनि या गति ।
सा परा मुक्तिराख्याता द्वैतप्रज्ञात्र मुच्यते ॥८॥
सगुणब्रह्मविद्याया जीवात्मगतिरीश्वरे ।
सा ख्याता मुक्तिरपरा द्वैत तत्रावशिष्यते ॥९॥
सालोक्यादथ सामीप्यात् सारूप्याच्च सयुक्तवत ।
सयुनक्तीश्वरे जीवो न तु द्वैत निवर्तते ॥१०॥
जन्मबन्धविनिर्म्मोकेऽप्यस्ति जीवस्य भक्तिता ।
सालोक्यादिष्ववस्थासु तारतम्य सुखे ध्रुवम् ॥११॥

विद्यासमुच्चितकर्म्मणा आत्मप्रसादादीश्वरसाधर्म्ये जीवस्य भगवत्त्वसिद्धि

इत्थ विद्याचतुष्टय्या बुद्धियोगप्रसङ्गत ।
विद्यानुबन्धि व्याख्यात कर्म्माशेषमबन्धनम् ॥१२॥
विद्यया सह कर्म्माणि कुर्वतो बुद्धियोगत ।
निरावरणताहेतोर्विद्ययाऽऽत्मा प्रसीदति ॥१३॥

"रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥२।६४॥
प्रसादे सर्वदुःखाना हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धि पर्य्यवतिष्ठते" ॥२।६५॥

प्रसीदन्त्यात्मधर्म्माणि सर्वाण्यात्मप्रसादत ।
विकासादात्मशक्तीना भगवानीश्वरो भवेत् ॥१४॥
स एष परमो जीवानुग्रहो गीतया ऽऽप्यते ।
षण्णा भगाना सप्राप्त्या यदेष भगवान् भवेत् ॥१५॥
स जीवन्नेव भगवानीश्वरानन्दमश्नुते ।
'कुर्वन्नेवेह कर्म्माणि न करोति न लिप्यते' ॥१६॥

अव्ययविद्याया बुद्धिविद्याया योगस्य कर्तव्यत्वादेश

येय भगवता गीतोपनिषत् कर्म्मबुद्धिकृत् ।
तद्योगशास्त्र जानीयाद् योग कर्म्मसु कौशलम् ॥१॥

विज्ञान नाम या बुद्धि प्रज्ञाने प्रतिभाति न ।
अव्ययात्मनि यस्तस्या योगो योग स इष्यते ॥२॥
विद्या च कर्म्म चेतीत्थ द्विकल पुरुषोऽव्यय ।
योगमायावृतस्तत्र विद्याभागोऽस्त्यनुल्वण ॥३॥
'नाह प्रकाश सर्वस्य योगमायासमावृत' (७।२५)
इत्याह भगवाँस्तेन कर्म्मणि प्रवणो जन ॥४॥
अनुल्वणात्मविद्येपि ज्ञानमात्मनि भाति यत् ।
तद् ब्रह्मवीर्य्यवत्सत्त्वगुणोद्रेकाद् विकारजम् ॥५॥
यथा दिवाऽऽतपालोकाभावेऽप्याभाति वासर ।
तथा चिदात्माऽप्रत्यक्षेऽप्येप देह सचेतन ॥६॥
भगवान्नारद *प्राह ज्ञानमात्मनि पञ्चधा ।
योगज[1], [2]शुद्धचैतन्य, [3]सत्त्वज, [4]बौद्ध-[5]मानसे ॥७॥
तत्र द्विविधमाद्य तु प्रव्यक्त न प्रकाशते ।
[1]योगज योगिनामेव यत सन्त्यष्टसिद्धय ॥८॥
शुद्ध[2]मेव तु **चैतन्यं** सूर्य्यचन्द्रादितेजसि ।
भूतज्योतिर्भवद् भाति ज्ञान **[4]बौद्धं** च **[5]मानसम्** ॥९॥
'यदादित्यगत तेजो जगद् भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्' ॥१५।१२॥
सौरमेव तु विज्ञानमदित्या महति स्थितम् ।
सत्त्व जनयते ज्ञान ज्योत्स्नामिव रवे कर ॥१०॥
सम्यगेवमाह चैतामदिति भगवान् कठ—
"या प्राणेन सभवति–अदितिर्देवतामयी ।
गुहा प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायत" ॥ **कठोप०** ।२।४।

अव्ययात्मविद्याप्रकाशलक्षणानि

पञ्चरात्रे नारदेन ज्ञान यत पञ्चधोदितम् ।
योगसिद्धिकृत तत्र ज्ञानमेक विशिष्यते ॥१॥
यतस्त्रैकालिक ज्ञान सम दूरे तथाऽन्तिके ।
व्यवधानेऽतीन्द्रिये च दिव्ये चालौकिके च धी ॥२॥
यतोऽणिमा च महिमा गरिमा लघिमा तथा ।
प्राप्ति प्राकाम्यमीशित्व वशित्व चोपपद्यते ॥३॥
अव्ययस्यात्मनो विद्याभागो यस्य प्रसीदति ।
तस्यैते कथिता ह्यर्था कामचारोऽस्य कर्म्मणि ॥४॥
कर्म्मभागस्य विजयाद् विद्याभागोस्त्यनुल्वण ।
तस्मात् सर्वेषु सामान्याद् योगसिद्धिर्न दृश्यते ॥५॥

---

* **नारदपाञ्चरात्रे ।**

कर्म्मात्मकवीर्य्यत्रयलक्षणानि

उद्रिच्यते ब्रह्मवीर्य्यं क्षत्रे वा विशि वा तदा ।
स ज्ञानोद्रेकमाहात्म्याच्छ्रैष्ठ्यं याति स्वकर्म्मसु ॥१॥
कर्म्मवीर्य्यं तत् त्रिधाऽस्ति ब्रह्म क्षत्रं विडित्यपि ।
विडन्नग्रहणं वीर्य्यं यज्ञकृद्विष्णुदैवतम ॥२॥
चेतनग्रहणं वीर्य्यं क्षत्रं जीववशीक्रिया ।
निग्रहानुग्रहौ कुर्वन् शास्ति कामं नयन् पथि ॥३॥
तत् कर्म्मन्द्रमथ ब्रह्मवीर्य्यं ब्रह्मणि कर्म्मं यत् ।
तज्ज्योतिर्लक्षणं वीर्य्यं तत् कर्म्मं ज्ञानलक्षणम् ॥४॥
कर्म्मानुवन्धिज्ञानेन तेन कर्म्मं प्रकाशते ।
क्षत्रे विशि ब्रह्मवीर्य्याद् वीर्य्ये वीर्य्यं निधीयते ॥५॥
अक्षरत्रयभेदेन त्रिधा कर्म्मेदमात्मनि ।
तारतम्येन लोकेऽस्मिन् स्वभावादनुवर्त्तते ॥६॥

विद्याकर्मणोरन्योन्यसापेक्षत्वम्

विद्याभागस्य मालिन्यात् कर्म्माप्यस्यावसीदति ।
नानन्दं लभते पूर्णं न विजानाति पूर्णवत् ॥१॥
सुखार्थं कर्म्म कुर्वाणो नात्यन्तं विन्दते सुखम् ।
तस्मादानन्दलब्ध्यर्थं विज्ञानप्रवणो भवेत् ॥२॥
न कर्म्मणा विना तच्च विज्ञानं भवति क्वचित् ।
तस्मात् कर्म्मापरित्यज्य विद्याभागमुपार्जयेत् ॥३॥
कर्म्मणा विद्यया चात्मा प्रव्यक्तः सुप्रसीदति ।
विद्ययाऽऽनन्दमाप्नोति कर्म्मणा सर्वशक्तिमान् ॥४॥

विद्याकर्मवैषम्यस्य दुःखानुविधायितया तत्साम्योपायप्रदर्शनार्थं गीताशास्त्रप्रवृत्तिः

आत्मनो ह्युभयं रूपमस्ति विद्या च कर्म्मं च ।
प्रतिक्षणं करोत्येष जानात्येष प्रतिक्षणम् ॥१॥
अविद्यया त्वावरणाद् विद्या मालिन्यमागता ।
नात्यन्तमुल्वणं ज्ञानं न चानन्दः प्रवर्तते ॥२॥
अस्ति कर्म्मोल्वणं, विद्या त्वस्ति जन्तोरनुल्वणा ।
वैषम्यादात्मनो धात्वोः सर्वो जन्तुर्विषीदति ॥३॥
तस्मात् कर्म्मवदेवास्य विद्याऽप्यस्तु निरावृता ।
विद्याया कर्म्मणः साम्यादात्माप्यस्तु समीकृतः ॥४॥
तदर्थमत्राविद्याशं सहर्तुमुपयज्यते ।
विज्ञानात्मकृतो विद्याबुद्धियोग इहाव्यये ॥५॥
ततः स विद्याकर्म्मभ्यां रूपाभ्यां भासते समम् ।
बुद्धियोगः साम्यहेतुरविनाभूतयोस्तयोः ॥६॥

एतदेव तु गीताया समत्व योग उच्यते ।
स योगो बुद्धियोगोऽय गीतायामुपदिश्यते ।।७।।
इत्थ भगवताऽऽख्यात गीताया ब्रह्म कर्म्म च ।
बुद्धियोगाह्वय कर्म्म ब्रह्म त्वव्ययमद्वयम् ।।८।।
परमात्माऽव्यय ब्रह्म कर्म्म तद् यदबन्धनम् ।
एतदेवोभय गीताशास्त्रेऽपूर्व निरूपितम् ।।९।।

इति ब्रह्मकर्म्माभिनयस्तृतीय प्रकाश ।

३

४

अथ ज्ञान-क्रिया-साम्यवाद-शिक्षालक्षणश्चतुर्थः प्रकाशः

वैराग्य ज्ञानमैश्वर्य्य धर्म्म इत्थ चतुर्विधा ।
विद्याबुद्धिस्ततो योगो बुद्धियोगोऽव्ययात्मनि ।।१।।
रागद्वेषौ तु वैराग्यादविद्या ज्ञानत क्षयम् ।
ऐश्वर्य्यादस्मिता चाभिनिवेशो याति धर्म्मत ।।२।।
वैराग्याद् ज्ञानतो वायमैश्वर्य्याद् धर्म्मतोऽपि वा ।
आत्मैष दृश्यते साक्षाद् विद्याकर्म्ममयोऽव्यय ।।३।।
आत्माऽव्ययस्तस्य धातुद्वय सभाव्यते, तयो ।
साम्येनान्योन्यतो वृत्तिरात्मसाम्य विवक्ष्यते ।।४।।
चतुर्विधाद् बुद्धियोगादिद साम्य चतुर्विधम् ।
आत्मन्युदेत्यव्ययेऽस्मिस्तत सपद्यते सुखम् ।।५।।
ब्रह्म कर्म्मात्मिनो धातू स जानाति करोति च ।
जिज्ञासा वा चिकीर्षा वा यस्य रुद्धा स विह्वल ।।६।।
"न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्म्मकृत् ।"
अवश्य ज्ञानवान् किञ्चित् करोत्येव प्रतिक्षणम् ।।७।।
ज्ञानेन क्रियया वाऽपि हीन आत्मा पतत्यध ।
तस्मादुभाभ्या धातुभ्यामात्मान समता नयेत् ।।८।।
रजसा तमसा केचिद्दोषा स्युर्ज्ञानकर्म्मणो ।
आत्मविद्या त आवृत्य तम आत्मनि कुर्वते ।।९।।
ममोहोऽभिनिवेशश्च रागद्वेषौ तथाऽस्मिता ।
चत्वार इत्यमी दोषा आत्मशक्तिनिरोधका ।।१०।।
निर्विद्यकर्म्मणा दोषा जायन्ते ते चतुर्विधा ।
निवर्तन्ते च ते दोषा सविद्येनैव कर्म्मणा ।।११।।
तस्मात् साम्य नयेदेव कर्म्म विद्या च यत्नत ।
विद्याऽऽवरणनाशाय विद्याऽनावरणाय च ।।१२।।
जाते ह्यावरणे तस्य विनाशो बुद्धियोगत ।
बुद्धियोगात् तमोनाशे ज्ञान कर्म्म सम भवेत् ।।१३।।
तदर्थ धातुसाम्याय प्रयतेत यथावशम् ।
धातुसाम्यात् कृतात्मा हि नानुशोकाय युज्यते ।।१४।।

एकान्तस्वार्थकामाग्निर्विद्वेषाग्निपरम्परा ।
स्वेष्टचिन्ता परानिष्टचिन्ता दुर्म्मदवासना ॥१५॥
अनुशोका अविद्यायामेते तामसकर्म्मजा ।
भवत्यबुद्धियोगम्य धात्वसाम्यस्य लक्षणम् ॥१६॥
बुद्धियोगाद्धातुसाम्ये स्वार्थप्रवणतात्ययात् ।
नानिष्टचिन्ता न द्वेप किन्तु प्रेमोदयाच्छम ॥१७॥
एतदर्थं स भगवान् लोककल्याणहेतवे ।
उपलक्ष्यार्जन शोकशान्त्युपायमुपादिशत् ॥१८॥
नैते रजस्तमोदोपा नश्यन्त्येकान्तत क्वचित् ।
स्वबुद्धि तु तथा कुर्य्याद् यथा शोको न सभवेत् ॥१९॥
बुद्धियोगाद् धातुसाम्ये स आत्मा सुदृढ स्थिर ।
तादृकप्रभावो भवति येन शोको न सर्पति ॥२०॥
वालो व्याकुलतामेति भृश तुच्छेऽपि कारणे ।
प्रौढस्तु धीरो विज्ञाता सहसा न विषीदति ॥२१॥
एवमेव विजानीयाद् बुद्धियोगात् कृतात्मनि ।
स्थिरबुद्धावसमूढे न विषादोऽनुसर्पति ॥२२॥
स यथा स्थितधीरात्मा विषादैर्नोपहन्यते ।
तथा बुद्धौ साम्यवादो गीतायामुपदिश्यते ॥२३॥

बुद्धियोगेन ब्रह्म-कर्मणोरात्मधात्वो· साम्यवादोपदेशे गीतातात्पर्य्यम्

बुद्धियोगात् साम्यसिद्धौ गीतातात्पर्य्यमिष्यते ।
मानसाना विचाराणा सा चैकरसत स्थिति ॥२४॥
प्रवर्तयति साम्येन मस्तिष्कपटली तुला ।
समस्था मानसान् भावान्, साम्य शान्तिसुखायतत् ॥२५॥
सज्ञया चेष्टया वापि मस्तिष्कपटली तुला ।
विक्षुब्धा याति वैषम्य दु खाय तदशान्तये ॥२६॥

साम्यवादः पञ्चविधः

अनासक्तिरकामत्व यज्ञार्थ चेश्वरार्पणम् ।
जीवेश्वरैकात्म्यकृतमिति साम्य तु पञ्चधा ॥२७॥
स पञ्चधा साम्यवादो गीतायामुपदिश्यते ।
[१] **अनासक्तिकृत** कर्म्म, [२] **निष्कामकृत**कर्म्म, च ॥२८॥
[३] **यज्ञार्थप्रचित** कर्म्म, [४] **चेश्वरार्पित**कर्म्म, च ।
[५] **आत्मज्ञानमय** कर्म्म, सर्व चैतदबन्धनम् ॥२९॥
केचिच्छ्लोका उदाहार्य्या साम्यवादनिबन्धना ।
तत्र तावदनासक्त्या साम्यवाद प्रदर्श्यते ॥३०॥

१—अनासक्तिसाम्यवादोपदेशे गीताश्लोकाः (११)

"अनाश्रित. कर्म्मफल कार्य्य कर्म्म करोति यः ।
स सन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रिय. ॥६।१॥

तस्मादसक्तः सतत कार्य्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन् कर्म्म परमाप्नोति पूरुष ॥३।१९॥
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन।
कर्म्मेन्द्रियै. कर्म्मयोगमसक्त· स विशिष्यते ॥३।७॥
सुखदु.खे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ॥२।३८॥
योगस्थ कुरु कर्म्माणि सङ्ग त्यक्त्वा धनञ्जय।
सिद्धयसिद्धयो समो भूत्वा समत्व योग उच्यते ॥२।४८॥
य हि न व्यथयन्त्येते पुरुष पुरुषर्षभ।
समदु खसुख धीर सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥२।१५॥
न द्वेष्टयकुशल कर्म्म कुशले नानुषज्जते ॥१८।१०॥
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो य स च मे प्रिय ॥१२।१५॥
समदु खसुख स्वस्थ समलोष्टाश्मकाञ्चन ॥
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसस्तुति ॥१४।२४॥
मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयो ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीत स उच्यते ॥१४।२५॥
एतान्यपि तु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चित मतमुत्तमम्" ॥१८।६॥

२—निष्कामसम्यवादोपदेशे गीताश्लोकाः (७)

अनासक्त्या यथा तद्वन्निष्कामकरणाय च ।
कर्तव्यबुद्धया तत्कर्त्तुं कर्तव्यमुपदिश्यते ॥१॥
"कार्य्यमित्येव यत् कर्म्म नियत क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्ग त्यक्त्वा फल चैव स त्याग सात्त्विको मत ॥१८।९॥
अफलाकाङक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विक ॥१७।१०॥
कर्म्मण्येवाऽधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्म्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङगोऽस्त्वकर्म्मणि ॥२।४७॥
यस्य नाहकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते ॥१८।१७॥
मुक्तसङगोऽनहवादी धृत्युत्साहसमन्वित ।
सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकार कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥१८।२६॥
पाप्मानं प्रजहि ह्येन ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥३।४१॥
जहि शत्रु महाबाहो कामरूप दुरासदम् ॥३।४३॥
एतान्यपि तु कर्म्माणि सङगं त्यक्त्वा फलानि च ॥
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चित मतमुत्तमम् ॥१८।६॥

३—यज्ञार्थसाम्यवादोपदेशे गीताश्लोकप्रदर्शनम् (११)

आत्मनि क्रियते यद्यत् स यज्ञ स पुनर्दिवि ।
देवेभ्यो हूयतेऽथैष ईश्वरे स पुनर्मयि ॥१॥

इत्थ कर्म्माखिल यज्ञ स्वयमेवोपपद्यते ।
अन्तरात्मा नियुञ्जानो यजते कोऽस्म्यह पृथक् ॥२॥
इत्थमस्य दृढा दृष्टिर्यज्ञमात्मानमीक्षते ।
तस्य यज्ञात् पर नास्ति स कुर्वन्नानुलिप्यते ॥३॥
आसक्तिस्तस्य कामो वा जायतेऽपि न जायते ।
तस्मान्न कर्म्म बध्नाति तथाह भगवान् स्वयम् ॥४॥
"यज्ञार्थात् कर्म्मणोऽन्यत्र लोकोऽय कर्म्मबन्धन ।
तदर्थ कर्म्म कौन्तेय मुक्तसङ्ग समाचर ॥३।९॥
गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतस ।
यज्ञायाचरत कर्म्म समग्र प्रविलीयते ॥४।२३॥
ब्रह्मार्पण ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्य ब्रह्मकर्म्मसमाधिना ॥४।२४॥
दैवमेवापरे यज्ञ योगिन पर्य्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञ यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥४।२५॥
श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये सयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन् विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥४।२६॥
सर्वाणीन्द्रियकर्म्माणि प्राणकर्म्माणि चापरे ।
आत्मसयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥४।२७॥
द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतय. सशितव्रता ॥४।२८॥
अपाने जुह्वति प्राण प्राणेऽपान तथापरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणा ॥४।२९॥
अपरे नियताहारा प्राणान् प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषा ॥४।३०॥
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नाय लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्य कुरुसत्तम ॥४।३१॥
एव बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्म्मजान् विद्धि तान् सर्वानेव ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥४।३२॥"

४—ईश्वरार्पणसाम्यवादश्चतुर्थः

ईशावास्यमिद सर्व यत किञ्चिज्जगतीगतम् ।
सर्वत्र व्याप्नुवानस्य व्याप्तिर्जीवेऽप्यवारिता ॥१॥
"यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥"
"पूर्णमद. पूर्णमिद पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥"
ईश्वराज्जीवमायाति जीवादीश्वरमेति च ।
शश्वद्विनिमयैकान्त्यान्न जीव पृथगीश्वरात् ॥२॥
ईश्वरादुद्भवन्तस्ते प्रतितिष्ठन्ति हीश्वरे ।
ईश्वरे प्रविलीयन्ते नान्यो जीव स ईश्वरात् ॥३॥

यद्यदाचेष्टते जीवस्तत्तदीश्वरचेष्टितम् ।
ज्ञानतोऽज्ञानतो यद्यत् तत्तदर्पितमीश्वरे ॥४॥
व्यामोहमात्र जीवोऽह नाहमस्मीश्वरात् पृथक् ।
समुद्राद्धुद्धृतो विन्दु समुद्रे प्रविलीयते ॥५॥
ईश्वरेण कृत कर्म्म प्रतितिष्ठति चेश्वरे ।
विपाकश्चेश्वरे तेपा कर्त्ता भोक्ता स ईश्वर ॥६॥
विपाका कर्म्मणा त्रेधा जात्यायुर्भोगलक्षणा ।
न विरुन्धन्ति सन्तोऽपि स्वप्रकृत्येच्छया कृता ॥७॥
इत्थ पश्यन्ति ये सन्तस्तेषामीश्वरत पृथक् ।
सत्ता नास्तीश्वरस्यैव सत्तया भान्ति ते पृथक् ॥८॥
कुर्वन्तोऽपि न कुर्वन्ति लिप्यन्ते ते न कर्म्मभि ।
न च कर्म्माणि वध्नन्ति मुक्तमीश्वरवत्क्रियम् ॥९॥
एकमेवेश्वर साम्यात् सर्वत्र समवस्थितम् ।
पश्यता समबुद्धिर्य्या शान्ति यान्ति परा तत ॥१०॥
अभ्यासेन क्रमादेपा समबुद्धिर्विधीयते ।
तथा च भगवानेता समबुद्धि प्रशसति ॥११॥
"समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रिय ।
ये भजन्ति तु मा भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥९।२९॥
यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत् तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥९।२७॥
शुभाशुभफलैरेव मोक्ष्यसे कर्म्मबन्धनै ।
सन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥९।२८॥
मयि सर्वाणि कर्म्माणि सन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥३।३०॥
मदर्थमपि कर्म्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१२।१०॥
यत· प्रवृत्तिर्भूताना येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धि विन्दति मानव ॥१८।४६॥

५—अथ जीवात्मसाम्यवादः पञ्चम·

यस्तु पश्यति विश्वस्य क्षरात्मान परायणम् ।
नाक्षरादधिक वा य पश्यत्यस्य परा गतिम् ॥१॥
तस्य तस्य च नैकास्ति विश्वस्यास्य परा गति ।
अव्यय त्वेकमात्मान य पश्यति स पश्यति ॥२॥
नाव्ययादुत्तर किञ्चित् तेन सर्वमिद ततम् ।
यच्चैतत् कारण कार्य्य तत्सर्वमिदमव्ययम् ॥३॥
प्रविविक्त च यद् ब्रह्म, प्रविष्ट, सृष्टमेव वा ।
तदेकमव्यय ब्रह्म त्रिधा भूत्वा विजृम्भते ॥४॥
विश्वातीत च, विश्वात्मा, विश्व चैतन्न भिद्यते ।
त्रिधाऽप्यमेक एवार्थस्तमव्ययमुपास्महे ॥५॥

विश्वात्मानं द्विधा प्राहुर्जीवेश्वरविभेदतः ।
एक एवेश्वरस्तत्र नाना जीवास्तदंशतः ॥६॥
ते वा जीवाव्ययाः सर्वेऽप्येक एवेश्वराव्ययः ।
तस्माज्जीवाव्ययान् सर्वानेकत्वेन विभावयेत् ॥७॥
सुहृन्-मित्रार्य्युदासीन-मध्यस्थ-द्वेष्य-बन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु नायमात्मा विशिष्यते ॥८॥
तदित्थमात्मैकत्वेन समदृष्टिर्विधीयते ।
स उक्तः साम्यवादोऽयमात्मैकत्वनिबन्धनः ॥९॥
'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः' ॥(७।१९)
'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति' ॥(१५।७)
'विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः' ॥(५।१८)
'इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः' ॥(५।१९)
'न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः' ॥(५।२०)
'सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः' ॥(६।२९)
'आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः' ॥(६।३२)
'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति' ॥(१३।२७)
'समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम्' ॥(१३।२८)
'यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा' ॥(१३।३०)
'अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते' ॥(१३।३१)
'सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्' ॥(१८।२०)
'अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च' ॥(१३।१६)

अथ साम्यवादनिष्कर्षः

तदित्थं साम्यवादोऽयं पञ्चधा परिदर्शितः ।
अपि पञ्चविधा एव तत्रोक्ताः साम्यवादिनः ॥१॥

स्थितप्रज्ञश्च युक्तश्च कर्म्मी भक्तो गुणातिग ।
भक्त एव **प्रपन्नश्च गुणातीतो** गुणातिग ॥२॥
बुद्धियोगवशादेते पञ्चापि समदर्शिन ।
भवन्ति सुखिनो विद्याकर्म्मसाम्यात्तु योगिन ॥३॥
अनासक्त च निष्काम भगवत्समत द्वयम् ।
उक्त प्रथमविद्याया तेन साम्य चतुर्विधम् ॥४॥
अनासक्ते च निष्कामे साम्यवादेषु पञ्चसु ।
विशेषत स भगवान् दर्शयत्यात्मसमतिम् ॥५॥
"एतान्यपि तु कर्म्माणि सङ्ग त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥(१८।६)
ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवा ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्म्मभि ॥(३।३१)
येत्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढास्तान् विद्धि नष्टानचेतस" ॥(३।३२)
सन्यासिनो ज्ञानयोगनिष्ठा साख्या न ते समा ।
आरम्भिण कर्म्मयोगनिष्ठास्ते योगिनोऽसमा ॥६॥
आसक्त कामकामी य स योगी क्लेशमश्नुते ।
सर्वकर्म्मपरित्यागी सन्यासी क्लेशमश्नुते ॥७॥
कर्म्माण्यारभते यो हि सङ्ग त्यक्त्वा फलानि च ।
स सन्यासी च योगी च स शान्तिसुखमश्नुते ॥८॥
ईश्वर सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥(१८।६१)
तमेव शरण गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात् परा शान्ति स्थान प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥(१८।६२)
चेतसा सर्वकर्म्माणि मयि सन्यस्य मत्पर ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्त सतत भव ॥(१८।५७)
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मा नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्य ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥(९।३४) (१८।६५)
सर्वधर्म्मान् परित्यज्य मामेक शरण व्रज ।
अह त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच" ॥(१८।६६)

तदित्थ साम्यवादस्योपदेशेषु च सप्तसु ।
भवन्ति पञ्चपञ्चाशच्छ्लोका इति विमृश्यताम् ॥१॥
अनासक्तौ च निष्कामे यज्ञार्थे चेश्वरार्पणे ।
आत्मैकत्वे च निष्कर्षद्वये श्लोका स्थिता क्रमात् ॥२॥
एकादश तत सप्त चैकादश च पञ्च च ।
त्रयोदश त्रय पञ्च साम्यमेषूपदिश्यते ॥३॥

साम्यवादोपदेशेषु श्लोकाः

१	अनासक्तिसाम्यवादे—	११
२	निष्कामसाम्यवादे—	७
३	यज्ञार्थसाम्यवादे—	११
४	ईश्वरार्पणसाम्यवादे—	५
५	जीवात्मैकत्वसाम्यवादे—	१३
६	साम्यवादनिष्कर्षे—	३
७	सर्वनिष्कर्षे—	५
		५५

इति बुद्धियोगे साम्यवादोपदेशाख्यानं चतुर्थ. प्रकाश ।।४।।

४

५

संक्षिप्तगीतायाम्

लक्ष्यगीता पञ्चमः प्रकाशः

अथ गीतायां योगशास्त्रे योगचतुष्टयी लक्ष्यगीता पृथग् विविच्यते

अथानो लक्ष्यगीताऽस्या गीताया विनिगूहिता ।
गीतारहस्यमेतस्या लक्ष्यते परिशीलनात् ॥
भक्ति–कर्म्म–ज्ञान–बुद्धि–योगेषु मतय पृथक् ।
लक्ष्यन्ते रुचिवैचित्र्यात् तत्र बुद्धिर्विधीयताम् ॥

१—भक्तियोगोपदेशो गीताविषय-इति मतमुपासकानामीश्वरभक्तानाम

पश्यन्ति विषयानस्या गीताया बहुधा बुधा ।
तेषा दृष्टिविभागेन काश्चिच्छ्लोकानुदीरते ॥१॥
अध्याय षट्कैरत्राहु ज्ञानि भक्ति च कर्म्म च ।
परे तूपासका प्राहुर्न मुख्ये ज्ञान-कर्म्मणी ॥२॥
ईश्वरप्राप्त्युपायस्तु तत्र भक्तिरुपासना ।
सा भक्तिरुक्ता गीताया तदर्थे ज्ञान-कर्म्मणी ॥३॥
प्रथमेऽध्यायषट्के तु ज्ञान कर्म्म तथोदितम् ।
यथेश्वरात्मनो रूप विज्ञात भक्तये भवेत् ॥४॥
मध्यमेऽध्यायषट्के तु ज्ञान कर्म्म तथोदितम् ।
यथा जीवात्मनो रूप विज्ञात भक्तये भवेत् ॥५॥
तृतीयेऽध्यायषट्के तु परिशिष्ट प्रदर्शितम् ।
विश्वजन्म तथा रूप भक्तेर्ज्ञानस्य कर्म्मण ॥६॥
भक्तिरेव हि गीताया मुख्यो विषय इष्यते ।
भगवान् भक्तिमेवास्या कर्त्तु भूय प्रशसति ॥७॥
तथा हि—

"योगिनामपि सर्वेषा मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मत. ॥ (६।४७)॥
येषा त्वन्तगत पापं जनाना पुण्यकर्म्मणाम् ।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रता ॥ (७।२९)

अनन्याश्चिन्तयन्तो मा ये जना पर्य्युपासते ।
तेषा नित्याभियुक्ताना योगक्षेम वहाम्यहम ॥ (९।२२)
पत्रं पुष्पं फलं तोय यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मन ॥ (९।२६)
यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत ।
यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥ (९।२७)
ये भजन्ति तु मा भक्त्या मयिते, तेषु चाप्यहम् । (९।२९)
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्त प्रणश्यति ॥ (९।३१)
अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्य सम्यग् व्यवसितो हि स ॥ (९।३०)
अनित्यमसुख लोकमिम प्राप्य भजस्व माम् । (९।३३)
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मान मत्परायण. ॥ (९।३४)
अह सर्वस्य प्रभवो मत्त सर्व प्रवर्त्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मा बुधा भावसमन्विता. ॥ (१०।८)
मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्त परस्परम् ।
कथयन्तश्च मा नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ (१०।९)
तेषा सततयुक्ताना भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोग त येन मामुपयान्ति ते ॥ (१०।१०)
सन्तुष्ट सतत योगी यतात्मा दृढनिश्चय ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रिय ॥ (१२।१४)
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्त. स मे प्रिय । (१२।१६)
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् य· स मे प्रिय ॥ (१२।१७)
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केन चित् ।
अनिकेत· स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नर ॥ (१२।१९)
ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्य्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रिया ॥ (१२।२०)
सम· सर्वेषु भूतेषु मद्भक्ति लभते पराम् । (१८।५४)
भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वत· ॥ (१८।५५)
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मा नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्य ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ (१८।६५)
सर्वधर्म्मान् परित्यज्य मामेक शरण व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच. ॥ (१८।६६)
य इदं परमं गुह्यं यद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्ति मयि परा कृत्वा मामेवैष्यत्यसशय· ॥ (१८।६८)
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन् मे प्रियकृत्तम ।
भविता न च मे तस्मादन्य प्रियतरो भुवि ॥ (१८।६९)

इति गीताशास्त्ररहस्ये भक्तिगीताप्रकाश ॥१॥

२—कर्मयोगोपदेशो गीताविषय इति मतं योगिनां कर्मनिष्ठानाम्

कर्म्मैव केचिदिच्छन्ति गीताया विषय परम् ।
न विना कर्म्मणा भक्तिर्न ज्ञान कर्म्मणा विना ॥१॥
अष्टावात्मगुणा शौचमनायाम प्रवृत्तिपु ।
दयाऽनसूया रक्षा च क्षमाऽकार्पण्यमस्पृहा ॥२॥
अष्टौ गुणा क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधक ।
कर्म्मयोग विना ज्ञान कस्यचिन्नेह दृश्यते ॥३॥
कर्म्मण्येवार्जुन सख्ये योक्तु गीतामिमा पुरा ।
उवाच भगवाँस्तत्र कर्म्मनिष्ठोपदिश्यते ॥४॥
तथा हि—

नियत कुरु कर्म्म त्व कर्म्म ज्यायो ह्यकर्म्मण ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्म्मण ॥(३।८)
तस्मादसक्त सतत कार्य्य कर्म्म समाचर ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्त कर्म्म कर्तुमिहार्हसि ॥(३।१९)
कर्म्मणैव हि ससिद्धिमास्थिता जनकादय ।(३।२०)
न कर्म्मणामनारम्भान्नैऽकर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ॥(३।४)
काङक्षन्त कर्म्मणा सिद्धि यजन्त इह देवता ।
क्षिप्र हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्म्मजा ॥(४।१२)
एव ज्ञात्वा कृत कर्म्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभि ।
कुरु कर्म्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैं पूर्वतर कृतम् ॥(४।१५)
कर्म्मणो ह्यपि बोद्धव्य बोद्धव्य च विकर्म्मण ।
अकर्म्मणश्च बोद्धव्य गहना कर्म्मणो गति ॥(४।१७)
स्वे स्वे कर्म्मण्यभिरत ससिद्धि लभते नर ।
स्वकर्म्मनिरत सिद्धि यथा विन्दति तच्छृणु ॥(१८।४५)
सहजं कर्म्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।(१८।४८)
स्वभावनियत कर्म्म कुर्वन्नाप्नोति किल्विषम् ॥(१८।४७)
सर्वकर्म्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रय ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वत पदमव्ययम्" ॥(१८।५६)

इति शास्त्ररहस्ये कर्म्मगीताप्रकाश ॥२॥

३—ज्ञानयोगोपदेशो गीताविषय इति मत साख्यानां कर्मसंन्यासिनाम्

ज्ञानमेवापरे प्राहर्गीताया विपय परम् ।
न ज्ञानेन विना कर्म्म कृत किमपि सिद्ध्यति ॥१॥
ज्ञानजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्य ऋतुर्भवेत् ।
ऋतुजन्य भवेत्कर्म्म ज्ञानात्माऽनिन्द्रियेष्वपि ॥
जानीयाद् विश्वमत्यन्त जानीयादात्मनो गतिम् ।
"न हि ज्ञानेन सदृश पवित्रमिह विद्यते ॥(४।३९)
सिद्धि पारत्रिकी ज्ञानादात्मनो मुक्तिलक्षणा ।
इह विज्ञानत सिद्धिरात्मनो भुक्तिलक्षणा ॥२॥

ज्ञानात् सिद्ध्यन्ति कर्म्माणि ज्ञानमेव पर बलम् ।
ज्ञानमेवात्मनो रूप ज्ञाने विश्व प्रतिष्ठितम् ॥३॥
ज्ञात्वा कर्म्माणि कुर्वीत नाज्ञात्वा किञ्चिदाचरेत् ।
अज्ञानेन प्रवृत्ताना स्खलन स्यात् पदे पदे ॥४॥
उपक्रमोपसहारौ ग्रन्थतात्पर्य्यमाहतु ।
ज्ञानप्रतिज्ञयाऽऽरभ्य ज्ञानेनान्ते निवर्तते ॥५॥
तथा हि—
"ज्ञान तेऽह सविज्ञानमिद वक्ष्याम्यशेषत ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥(७।२)
श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्पर संयतेन्द्रिय ।
ज्ञान लब्ध्वा परा शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥(४।३९)
सर्व कर्म्माखिल पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते।(४।३३)
तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ॥
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन ।(४।३४)
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेव यास्यसि पाण्डव ॥(४।३५)
अध्यात्मज्ञाननित्यत्व तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञान यदतोऽन्यथा ॥(१३।११)
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषा नाशितमात्मन ।
तेषामादित्यवज्ज्ञान प्रकाशयति तत्परम् ॥(५।१६)
उदारा सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।(७।१८)
तेषा ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमह स च मम प्रिय ॥(७।१७)
बहूना जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।(७।१९)
पर भूय प्रवक्ष्यामि ज्ञानाना ज्ञानमुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परा सिद्धिमितो गता ॥(१४।१)
त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥(२।४५)
भोक्तार यज्ञतपसा सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृद सर्वभूताना ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥(५।२९)
तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणा ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्ति ज्ञाननिर्धूतकल्मषा. ॥(५।१७)
अपि चेदसि पापेभ्य सर्वेभ्य पापकृत्तम ।
सर्व ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सतरिष्यसि ॥(४।३६)
यथैधासि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्नि. सर्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥(४।३७)
नहि ज्ञानेन सदृश पवित्रमिह विद्यते ।
तत् स्वयं योगससिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥(४।३८)
योगसंन्यस्तकर्म्माणं ज्ञानसंच्छिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्त न कर्म्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ! ॥(४।४१)

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानाऽसिनात्मन ।
छित्त्वैनं सशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ! ॥(४।४२)
इति ते ज्ञानमाख्यात गुह्याद् गुह्यतर मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु" ॥(१८।६९) । इति।
यत्तु भक्तिप्रकरण गीताया किञ्चिदस्ति तत् ।
ज्ञानोपसर्जन विद्यादिति तत्रोपदिश्यते ॥१९॥
"मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी" ।(१३।१०)
"एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञान यदतोऽन्यथा" ॥(१३।११)
प्राक् तु ज्ञानोदयात्कर्म्म श्रिये, ज्ञानोदये त्विदम् ।
'सर्व कर्म्माखिल पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' ॥२०॥
"यथैधासि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथा" ॥(४।३७)
ज्ञान चैकान्तन कर्म्मानिपेक्ष नेष्यते क्वचित् ।
ज्ञानार्थं कर्म्म कुर्वीत ज्ञाने कर्म्म समाप्यते ॥२१॥

इतिशास्त्ररहस्ये ज्ञानगीताप्रकाश ॥३॥

४—बुद्धियोगोपदेशो गीताविषय इति सिद्धान्तो भागवतानाम्

परे त्वाहु स भगवान् कथ विप्रवदेत् स्वयम् ।
ज्ञाने कर्म्मणि, भक्तौ वा कथ ब्रूयाद् विरुद्धवत् ॥१॥
तस्मान्न केवला भक्ति न ज्ञान कर्म्म केवलम् ।
विरोधेन विधत्तेऽसौ व्यवस्था त्वेष इच्छति ॥२॥
ज्ञानेन वा कर्म्मणा वा भक्त्या वा सुप्रयुक्तया ।
अविद्याबुद्धिमुत्सार्य्य विद्याबुद्धि प्रवर्तयेत् ॥३॥
कर्म्मयोगो ज्ञानयोगो नि श्रेयसकरावुभौ ।
कर्मैव ज्ञानयोगोऽपि कर्म्मयोगान्न भिद्यते ॥४॥
त्रैगुण्यविषय कर्म्म निस्त्रैगुण्याय कर्म्म च ।
सम नियुञ्जते वेदा इत्याह भगवान् मनु ॥५॥
तथा हि—
"सुखाभ्युदयिक चैव नैश्रेयसिकमेव च ।
प्रवृत्त च निवृत्त च द्विविध कर्म्म वैदिकम् ॥
इह चामुत्र वा काम्य प्रवृत्त कर्म्म कीर्त्यते ।
निष्काम ज्ञानपूर्व तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥
प्रवृत्त कर्म्म ससेव्य देवानामेति साम्यताम् ।
निवृत्त सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै" ॥(मनु.)
प्रवृत्त नाम यत्कर्म्म कर्म्मयोग स उच्यते ।
निवृत्त कर्म्म तु ज्ञानयोग इत्यवधार्यताम् ॥६॥
ज्ञानयोगानपेक्षस्तु कर्म्मयोग स नेष्यते ।
कामासक्तिनिवृत्तिस्तु कर्म्मणो ज्ञानयोगिता ॥७॥

कर्म्मयोगानपेक्षो वा ज्ञानयोगोऽपि नेष्यते ।
न ज्ञानयोग सन्यासोऽस्त्यविशेषेण कर्म्मणाम् ॥८॥
ज्ञानाय कर्म्मसन्यास य इच्छन्त्यबुधा हि ते ।
न शक्य कर्म्मसन्यासो ममाऽऽत्मा ज्ञानकर्म्मणी ॥९॥
सदोषमपि कर्म्म स्व न त्याज्य कार्य्यमेव तत् ।
विकर्म्माकर्म्म तु त्याज्य सन्यास काम्यकर्म्मणाम् ॥१०॥
इष्ट पूर्त च दत्त च विद्यया निरपेक्षितम् ।
यज्ञो दान तप कर्म्म विद्ययाऽस्ति समुच्चितम् ॥११॥
तन्नित्य कर्म्म कुर्वीत विद्यया यत् समुच्चितम् ।
निर्विद्यमपि सत्कर्म्म शास्त्रोक्त कार्यमेव तत् ॥१२॥
इष्ट पूर्त्त च दत्त च पितृस्वर्गाय कल्पते ।
यज्ञो दान तप कर्म्म दिव्यस्वर्गसुखावहम् ॥१३॥
निष्काममेतदुभय नि श्रेयसकर परम् ।
अथाऽऽनन्त्य परा मुक्तिर्निवृत्त कर्म्म कुर्वत ॥१४॥
आत्मावरणमज्ञान ज्ञानयोगान्निवर्तते ।
ज्ञानयोगात् परा मुक्तिरपरा भक्तियोगत ॥१५॥
लौकिकाभ्युदय हीच्छन् कर्मयोगे प्रवर्तताम् ।
ईश्वरानुग्रहात् सिद्धिमिच्छतो भक्तियोगिता ॥१६॥
भक्तियोगे कर्म्मयोगे ज्ञानयोगेऽपि वा समम् ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य तिष्ठेद् ब्रह्मणि कर्म्मणि ॥१७॥
आरम्भ कर्म्मणा किन्तु सन्यास कामसङ्गयो ।
स बुद्धियोगो गीताया निष्ठाद्वयसमुच्चय ॥१८॥
वैराग्य ज्ञानमैश्वर्य्य धर्म्म इत्यात्मबुद्धय ।
चतुर्विधा स्थितास्तासा योग स्यादव्ययात्मनि ॥१९॥
बुद्धियोगेऽस्य तात्पर्य्य पर भगवत स्थितम् ।
विशिष्य बुद्धियोगोऽय गीतायामुपदिश्यते ॥२०॥

(१) "एषा तेऽभिहिता साख्ये बुद्धिर्योगे त्विमा शृणु ।
बुद्धचा युक्तो यया पार्थ कर्म्मबन्ध प्रहास्यसि ॥ (२।३९)
नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्म्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥" (२।४०)

(२) "चेतसा सर्वकर्म्माणि मयि सन्यस्य मत्पर ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्त सतत भव ॥ (१८।५७)
यं सन्यासमिति प्राहुर्योग तं विद्धि पाण्डव ।
न ह्यसन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ (६।२)
यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्म्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसकल्पसन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥" (६।५४)

(३) "साख्ययोगौ पृथग् बाला प्रवदन्ति न पण्डिता ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥" (५।४)

यत् साख्यै प्राप्यते स्थानं तद् योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योग च य. पश्यति स पश्यति ॥" (५।५)

(४) "योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रिय. ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥(५।७)
कायेन मनसा बुद्धया केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिन· कर्म्म कुर्वन्ति सङ्ग त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥(५।११)
युक्त कर्म्मफल त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्त कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥(५।१२)
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत् सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥(५।२१)
योन्त सुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाण ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥(५।२४)
कामक्रोधवियुक्ताना यतीना यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाण वर्तते विदितात्मनाम् ॥(५।२६)

(५) "कर्म्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्म्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्म्मणि ॥(२।४७)
योगस्थ कुरु कर्म्माणि सङ्ग त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्धयसिद्धयो समो भूत्वा समत्व योग उच्यते ॥(२।४८)
दूरेण ह्यवर कर्म्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणा फलहेतव ॥(२।४९)
बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद् योगाय युज्यस्व योग कर्म्मसु कौशलम् ॥(२।५०)
कर्म्मजं बुद्धियुक्ता हि फल त्यक्त्वा मनीषिण ।
जन्मबन्धनविनिर्मुक्ता पद गच्छन्त्यनामयम् ॥(२।५१)
तस्मादसक्त सतत कार्य्य कर्म्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन् कर्म्म परमाप्नोति पूरुष ॥(३।१९)
सक्ता कर्म्मण्यविद्वासो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्य्याद् विद्वास्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसग्रहम् ॥(३।२५)
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रिय ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चन ॥(६।८)
सुहृन्मित्रार्य्युदासीन-मध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥(६।९)
यस्मिन् स्थितो न दु खेन गुरुणापि विचाल्यते ॥(६।२२)
त विद्याद् दु खसयोगवियोग योगसज्ञितम् ॥(६।२३)
सर्वभूतस्थमात्मान सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शन ॥(६।२९)
यो मा पश्यति सर्वत्र सर्व च मयि पश्यति ।
तस्याह न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥(६।३०)

सर्वभूतस्थित यो मा भजत्येकत्वमास्थित. ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥(६।३१)
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिक. ।
कर्म्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद् योगी भवार्जुन ॥"(६।४६)

इत्थ भगवताऽपूर्वो बुद्धियोग प्रवर्तित ।
तस्योपसर्जनत्वेन वर्णिते ज्ञान-कर्म्मणी ॥२१॥
गीताचतुष्टयी चेय वक्ति योगचतुष्टयीम् ।
सा लक्ष्यगीता तत्रास्ति बुद्धियोगे परा स्थिति ॥२२॥
कर्म्मयोग इद विश्व भक्तियोगोऽमुमीश्वरम् ।
ज्ञानयोग स्वमात्मान स्पृत्वाऽऽराधयते पृथक् ॥२३॥
बुद्धियोगवशात् त्वात्मा शक्तिमाप्नोति सर्वत ।
विश्व तत्रेश्वर तत्र चात्मान सममश्नुते ॥२४॥
विश्वस्याभ्युदयो धर्म्मादैश्वर्य्यादीश्वरेऽन्वय ।
आत्मा प्रसीदति ज्ञानाद् वैराग्याद् बन्धनिग्रह ॥२५॥
इत्थ योगा इमे सर्वे सन्ति श्रेयस्करा पृथक् ।
अन्यान्यविपये सिद्धिस्तेपामेकैकतो भवेत् ॥२६॥
तस्मात् स योगान् भगवान् सर्वान् सह विबोधयन् ।
न्यूनाधिकफलेष्वेषु कामचारमुपादिशत् ॥२७॥

"इति ते ज्ञानमाख्यात गुह्याद् गुह्यतर मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥"(१८।६३)

	योगशास्त्रे	योगविद्योपदेशे	श्लोका
१	भक्तिगीताया	भक्तियोगोपदेशे	२०
२	कर्म्मगीताया	कर्म्मयोगोपदेशे	९
३	ज्ञानगीताया	ज्ञानयोगोपदेशे	१९
४	बुद्धिगीताया	बुद्धियोगोपदेशे	२७
			७५

इति गीताशास्त्ररहस्ये गीताचतुष्टयीविभक्ता लक्ष्यगीता पञ्चम प्रकाश. ॥५॥

संक्षिप्तगीतायाम्

गीतासप्ततिः षष्ठः प्रकाशः

भारतवर्षस्यार्य्यद्वीपस्यैतस्य सन्त्युपद्वीपा ।
नव, तेषु कश्चिदेको वालिद्वीपोऽग्निकोणेऽस्ति ॥१॥
अत्र हि भारतशास्त्र निवसत्स्वार्य्येषु दृश्यते प्रथितम् ।
तत्र च गीतासार सप्रथते श्लोकसप्तत्या ॥२॥
एतावतीव पूर्व गीताऽऽसीदिति हि तत्र जनतायाम् ।
अस्ति परो विश्वास श्रुतमिति खलु मे जनश्रुत्या ॥३॥
एतच्च श्रद्धेय नातीवास्तीति मन्महे हन्त ।
क्रमसन्दर्भ सम्यग् नास्ति यत श्लोकसप्तत्याम् ॥४॥
मन्ये केचन पश्चादनतिप्रज्ञेन सकलिता ।
श्लोका इमे स्वबुद्धचा सक्षेपात् सर्वबोधाय ॥५॥
एवमपीय गीता यथास्ति जनतान्तरे प्रथिता ।
सक्षिप्तात्मा सेय प्रदर्श्यते तद्विवेकाय ॥६॥

संक्षिप्तभगवद्गीतासार

अर्जुन उवाच

दृष्ट्वेम स्वजन कृष्ण ! युयुत्सु समुपस्थितम् ॥१।२८॥
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥
न काङ्क्षे विजय कृष्ण न च राज्य सुखानि च ॥१।३२॥
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतर भवेत् ॥१।४६॥

श्रीकृष्ण उवाच

क्लैब्य मास्म गम पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्र हृदयदौर्बल्य त्यक्त्वोत्तिष्ठ परतप ॥२।३॥
अशोच्यानन्वशोचस्त्व प्रज्ञावादाँश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूँश्च नानुशोचन्ति पण्डिता ॥२।११॥

जीवात्मनो नित्याविनाशित्वम्

१ देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमार यौवन जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥२।१३॥

२ नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत ।
उभयोरपि दृष्टोन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभि ॥२।१६॥
३ अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ता शरीरिण ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद् युद्धचस्व भारत ! ॥२।१८॥
४ य एन वेत्ति हन्तार यश्चैन मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नाय हन्ति न हन्यते ॥२।१९॥

युद्धधर्म्मिणः क्षत्रियस्य युद्धविमुखत्वायोग्यत्वम्

५ स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥२।३१॥
६ हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्ग जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय ! युद्धाय कृतनिश्चय ॥२।३७॥

बुद्धियोगनिष्ठाया उपादेयत्वम्

७ कर्म्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्म्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्म्मणि ॥२।४७॥
८ योगस्थ कुरु कर्म्माणि सङ्ग त्यक्त्वा धनञ्जय !
सिद्धचसिद्धचो समो भूत्वा समत्व योग उच्यते ॥२।४८॥
९ श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥२।५३॥
१० प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥२।५५॥
११ दुःखेष्वनुद्विग्नमना सुखेषु विगतस्पृह ।
वीतरागभयक्रोध स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥२।५६॥
१२ विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिन ।
रसवर्ज रसोऽप्यस्य पर दृष्ट्वा निवर्तते ॥२।५९॥
१३ या निशा सर्वभूताना तस्या जागर्ति सयमी ।
यस्या जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुने ॥२।६९॥

यज्ञार्थकर्म्मोपादेयत्वम्

१४ देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु व ।
परस्पर भावयन्त श्रेय परमवाप्स्यथ ॥३।११॥
१५ यज्ञशिष्टाशिन सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्विषै ।
भुञ्जते ते त्वघ पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥३।१३॥

स्वधर्म्मस्य नित्योपादेयत्वम्

१६ श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुण परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्म्मे निधन श्रेय परधर्म्मो भयावह ॥३।३५॥

आधिकारिकपुरुषस्य स्वेच्छाकृतजन्मबहुऽत्वेपि कर्मणो बन्धकत्वाभाव·

१७ बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन !
तान्यह वेद सर्वाणि न त्व वेत्थ परतप ! ४।५॥

१८ यदा यदा हि धर्म्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मान सृजाम्यहम् ॥४।७॥
१९ परित्राणाय साधूना विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्म्मसस्थापनार्थाय सभवामि युगे युगे ॥४।८॥
२० जन्म कर्म्म च मे दिव्यमेव यो वेत्ति तत्त्वत ।
त्यक्त्वा देह पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥४।९॥
२१ न मा कर्म्माणि लिम्पन्ति न मे कर्म्मफले स्पृहा ।
इति मा योऽभिजानाति कर्म्मभिर्न स बध्यते ॥४।१४॥
२२ कर्म्मण्यकर्म्म य पश्येदकर्म्मणि च कर्म्म य ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्त कृत्स्नकर्म्मकृत् ॥४।१८॥
२३ यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सर ।
सम सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥४।२२॥
२४ द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतय सशितव्रता ॥४।२८॥
२५ सर्व कर्म्माखिल पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते ॥४।३३॥
तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ॥४।३४॥
२६ सन्यास कर्म्मयोगश्च नि श्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्म्मसन्यासात् कर्म्मयोगो विशिष्यते ॥५।२॥
२७ योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥५।६॥
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥५।७॥

सर्वत्रात्मधारणा-योगाभ्यासः

२८ आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मन ।
उद्धरेदात्मनाऽऽत्मान नात्मानमवसादयेत् ॥६।५॥
२९ योगी युञ्जीत सततमात्मान रहसि स्थित ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रह ॥६।१०॥
३० सम कायशिरोग्रीव धारयन्नचल स्थिर ।
सप्रेक्ष्य नासिकाग्र स्व दिशश्चानवलोकयन् ॥६।१३॥
३१ यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मन ॥६।१९॥
३२ आत्मौपम्येन सर्वत्र सम पश्यति योऽर्जुन ।
सुख वा यदि वा दु ख स योगी परमो मत ॥६।३२॥
३३ यो मा पश्यति सर्वत्र सर्व च मयि पश्यति ।
तस्याह न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥६।३०॥

प्रकृतिपुरुषव्यापकतानिर्देश·

३४ भूमिरापोऽनलो वायु ख मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीय मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥७।४॥
३५ एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अह कृत्स्नस्य जगत प्रभव प्रलयस्तथा ॥७।६॥

३६ मत्त परतर नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
मयि सर्वमिद प्रोत सूत्रे मणिगणा इव ।।७।७।।

पुरुषव्याप्तियोग:

३७ रसोऽहमप्सु कौन्तेय ! प्रभास्मि शशिसूर्य्ययो ।
प्रणव सर्ववेदेषु शब्द खे पौरुप नृषु ।।७।८।।
३८ पुण्यो गन्ध पृथिव्या च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवन सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विपु ।।७।९।।
३९ बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।।७।१०।।
बल वलवता चाह कामरागविवर्जितम् ।।७।११।।

ईश्वरप्रतिपत्तियोग.

४० चतुर्विधा भजन्ते मा जना सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ।।७।१६।।
४१ बहूना जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मा प्रपद्यते ।
वासुदेव सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ ।।७।१९।।
४२ जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदु कृत्स्नमध्यात्म कर्म्म चाखिलम् ।।७।२९।।
४३ अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम् ।
य प्रयाति स मद्भाव याति नास्त्यत्र सशय ।।८।५।।
४४ तस्मात् सर्वेपु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसशयम् ।।८।७।।
४५ सर्वद्वाराणि सयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मन प्राणमास्थितो योगधारणाम् ।।८।१२।।

ईश्वरविभूतयः

४६ इद तु ते गुह्यतम प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञान विज्ञानसहित यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ।।९।१।।
४७ अह क्रतुरह यज्ञ स्वधाहमहमोषधम् ।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरह हुतम् ।।९।१६।।
४८ वेद्य पवित्रमोङ्कार ऋक् साम यजुरेव च ।।९।१७।।
आदित्यानामह विष्णुर्ज्योतिपा रविरशुमान् ।।
४९ मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामह शशी ।।१०।२१।।
रुद्राणा शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
५० वसूना पावकश्चास्मि मेरु शिखरिणामहम् ।।१०।२३।।
अश्वत्थ सर्ववृक्षाणा देवर्षीणा च नारद ।।१०।२६।।
५१ उच्चैःश्रवसमश्वाना विद्धि माममृतोद्भवम् ।
ऐरावत गजेन्द्राणा नराणाञ्च नराधिपम् ।।१०।२७।।
५२ आयुधानामह वज्र सर्पाणामस्मि वासुकि ।।१०।२८।।
अनन्तश्चामि नागाना यम सयमतामहम् ।।१०।२९।।

५३ प्रह्लाद सर्वदैत्याना काल कलयतामहम् ।
मृगाणाञ्च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥१०।३०॥

. . . .

५४ अक्षराणामकारोऽस्मि राम शस्त्रभृतामहम् ॥१०।३३॥
मासाना मार्गशीर्षोऽहमृतूना कुसुमाकर ॥१०।३५॥
५५ वृष्णीना वासुदेवोऽस्मि पाण्डवाना धनञ्जय ।
मुनीनामप्यह व्यास कवीनामुशनाकवि ॥१०।३७॥
५६ न तदस्ति विना यत् स्यात् मया भूत चराचरम् ॥१०।३९॥
नान्तोऽस्ति मम दिव्याना विभूतीना परन्तप ॥१०।४०॥

ईश्वरविश्वरूपदर्शनम्

५७ पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥११।५॥
५८ न तु मा शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्य ददामि ते चक्षु पश्य मे योगमैश्वरम् ॥११।८॥

अर्जुन उवाच

५९ अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरण दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥११।१०॥
६० यथा नदीना बहवोऽम्बुवेगा समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥११।२८॥
६१ यथा प्रदीप्त ज्वलन पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगा ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगा ॥११।२९॥
६२ आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो (११।३१) लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्त । (११।३२)
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्व (११।३९) नम पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते ॥ (११।४०)

श्रीकृष्ण उवाच

६३ नाह वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवविधो द्रष्टु दृष्टवानसि मा यथा ॥११।५३॥
६४ मत्कर्म्मकृन्मत्परमो मद्भक्त सङ्गवर्जित ।
निर्वैर सर्वभूतेषु य स मामेति पाण्डव ! ११।५५॥

क्षेत्रज्ञजीवात्मस्वरूपम्

६५ यथा सर्वगत सौक्ष्म्यादाकाश नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥१३।३२॥
६६ यथा प्रकाशयत्येक कृत्स्न लोकमिम रवि ।
क्षेत्र क्षेत्री तथा कृत्स्न प्रकाशयति भारत ॥१३।३३॥

गुणातीतस्य ब्रह्मभाव

६७ सत्त्व सुखे सञ्जयति रज कर्म्मणि भारत !
ज्ञानमावृत्य तु तम प्रमादे सञ्जयत्युत ॥१४।९॥

६८ ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसा ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसा ॥१४।१८॥
६९ समदुःखसुख स्वस्थ समलोष्ठाश्मकाञ्चन ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसस्तुति ॥१४।२४॥
७० मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयो ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीत स उच्यते ॥१४।२५॥
७१ मा च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥१४।२६॥

ईश्वरप्रपन्नस्य सर्वशोकनिवृत्ति.

७२ सर्वधर्म्मान् परित्यज्य मामेक शरण व्रज ।
अह त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच ॥१८।६६॥

इति द्वीपान्तरोपलब्धा गीतासप्तति समाप्ता ॥

इति गीताशास्त्ररहस्य समाप्तम् ।

अथ गीताविषयरहस्यम्

तत्रादौ आत्मनिर्वचने—

आत्मदर्शनसमीक्षा ।

[दर्शनशास्त्रसमालोचना]

न ब्रह्मवैज्ञानिकबोधमन्तरा गीतारहस्य प्रतिभाति कर्हिचित् ।
तस्मात्पृथक् तावदिद निरूप्यते निगूढगीताहृदय समासत ॥१॥

इद तावदपूर्वार्थोपदेशक भगवद्गीताशास्त्र विज्ञानशास्त्रमपि सद्दर्शनशास्त्राणा कात्स्न्यं सपादयतीत्युच्यते । तथा हि—

अस्ति खलु सर्वसाधारणविश्वविद्याया पर्वत्रयम्—सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान, सम्यक् चारित्र्य चेति। दृष्टस्यार्थस्य प्रथमत सिद्धान्तमात्रेण परेभ्य प्रदर्शन "दर्शनम्" । तत्र चान्येन दृष्टस्यार्थस्य श्रवणेनापाततोऽवग्रहलक्षणदर्शनतुल्य सामान्यज्ञानमात्र सिद्ध भवति, न तु श्रोतुस्तत्र स्वय साक्षात्काराय किञ्चित् कर्तव्यमुपपद्यते। तदिद दर्शन विश्वविद्याया प्रथम पर्व ॥१॥

*तत्र चावग्रहेहावगमधारणात्मके ज्ञानपर्वचतुष्टयेऽवग्रहमात्र निष्पद्यते । न त्ववगमपर्य्यन्त पूर्णज्ञान विज्ञान भवति, नाप्यभिनिवेशो नाम धारणा भवति, प्रत्यक्षमूलकस्यात्मगोहस्त्यश्वादिपरिचयरूपस्याभिनिवेशज्ञानस्य प्रत्यक्षीकारमन्तरेण दुरापत्वात्। गौतमस्तु भगवान् धर्म्मस्मृतौ ज्ञानाभिनिवेशाभ्यामर्थसिद्धिमाह। तस्मादभिनिवेशोपपत्तये सामान्यतो ज्ञातानामर्थाना प्रत्यक्षीकाराय यत्न कार्य्य । आतश्चेद विज्ञानशास्त्र दर्शनशास्त्राणा कात्स्न्यं मपादयतीति दर्शनशास्त्रापेक्षया विज्ञानशास्त्र श्रेय ।

तत्र हि श्रोतव्येऽर्थे कर्तव्यमपि किञ्चिदुपपद्यते। उपदेशगृहीतस्यार्थस्य परीक्षाकर्म्मणा तदर्थसाक्षात्काराय प्रयत्न कर्तव्यो भवतीति ज्ञानकर्म्मणो सहयोगादवगमपर्य्यन्त ज्ञानमभिनिवेशश्चोपजायेते, तदिद विज्ञान विश्वविद्याया द्वितीय पर्व ॥२॥

अथ चारित्र्य कर्म्मयोग । यथा दृष्ट यथा वा विज्ञात तदनुसारेणाचरत कर्म्मजन्या शक्तिसिद्धिर्भवति। आचरणार्थ शक्तिलाभायैव तु दर्शनविज्ञानयो साफल्यमुपपद्यते। यस्य तु तथा ऽऽचरितु शक्तिर्नोदयते, तस्येदमुभयमनर्थक भवति, न स सिद्धिमवाप्नोति। तस्मादेष यथादर्शन विजानीयात्। यथा-

---

* **इन्द्रियाणां विषयेषु स्पर्शोऽवग्रह । ईहा चेष्टा, इन्द्रियैर्मनसि विषयाणा प्रापण मनसा च बुद्धौ प्रापण बुद्ध्या चात्मनि विषयाणा प्रापणमित्येवं रूपेणेन्द्रियार्थानां मनोबुद्धिद्वारा आत्मनि प्राप्तये या चेष्टा सा ईहा । ततो विषयाणा बुद्ध्या आत्मनि स्थिरीकरण निर्द्धारणम्, सोऽवगम एव इहावायशब्देनोच्यते । अवगमजनित संस्कारो धारणा । एतावत्प्रत्यक्षं नाम ज्ञानम्—इति जैनदर्शने सुविशद व्याख्यानम् ।**

विज्ञातमुपाचरेत्--परिशीलयेत्। तदर्थवशीकारे यत्नमादध्यात्। तथा चैष ब्रह्मणा कर्मणा च सह-युक्तेन पूर्ण विज्ञानमाप्नोति। यथाकाम सिद्धिमाप्नोति ॥३॥

अथैतद्दर्शन विज्ञान वा त्र्यधिकरण प्रकल्पते—अधिभूत चाध्यात्म चाधिदैवत चेति। त्रेधा विभक्ता ह्रीमे विश्वपदार्था भवन्ति। तत्र दर्शनविभागे तावदेकमेव शास्त्रमधिकरणविभागात्त्रेधा विभज्योपदिश्यते। वैशेषिकशास्त्रमाधिभौतिकम्। प्राधानिक शास्त्रमाध्यात्मिकम्। शारीरक शास्त्रमाधिदैविक चेति। प्राधान्यानुरोधेनेदमाख्यातम्, अनुषङ्गात्तु सर्वत्र सर्वे धर्म्मा अविनाभावान्निरूप्यन्ते। तथा हि—

अध्यात्म तावदिमान् धर्म्मास्त्रेधा विभज्य पश्यन्ति—

१ स्थूलशरीरम्	सूक्ष्मशरीरम्	कारणशरीर चेत्येव केचित्।
२ भूतमात्रा	प्राणमात्रा	प्रज्ञामात्रा चेत्येव केचित्।
३ भूतग्राम	दैवतग्राम	आत्मग्रामश्चेत्येव केचित्।
४ शरीरविभाग	प्रकृतिविभाग	आत्मविभागश्चेत्येव केचित्।

एतेष्वपि स्थूलशरीरम्, भूतमात्रा, भूतग्राम, शरीरविभागश्चेत्याधिभौतिकविषय। सूक्ष्म-शरीरम्, प्राणमात्रा, दैवतग्राम, प्रकृतिविभागश्चेत्याध्यात्मिकशास्त्रविषय। कारणशरीरम्, प्रज्ञामात्रा, आत्मग्राम, आत्मविभागश्चेत्याधिदैविकविषय।

तत्र यद्यपीद प्राधानिकमेव शास्त्र विशेपतोऽध्यात्मशास्त्र भवति, प्रकृतिविभागानुगतपदार्थाना तत्र भूयसा प्राधान्येन निरूपितत्वात्। तथापि तत्र भूतग्रामाणामात्मग्रामाणा चान्तरेण परिग्रहमध्यात्म-निरूपणासभवादध्यात्मशास्त्रेऽपि प्रकरणान्तरविधयोपनीयतेऽशाशतो वैशेपिक च शारीरक च एवमेव वैशेपिकेऽपि शारीरकेऽपि च प्रकरणान्तरविधया तदन्ययोरुपसग्रहो द्रष्टव्य। तथा चेदमधि-करणत्रयविभागानुरोधेन विभज्य धर्म्मान्निरूपयितुमेकमेवेद दर्शनशास्त्र त्रेधा विभज्योपदिश्यते। वैशे-षिकशास्त्रमन्यत्, प्राधानिक शास्त्रमन्यत्, शारीरकशास्त्र चान्यदिति। तत्रेद वैशेपिक शरीरविपयम् प्राधानिक प्रकृतिविषयम्, शारीरक त्वात्मविपय विशिष्य दर्शयति। अथैतत्सबन्धानुबन्धादेव चेतरमपि विषय दर्शयति। तान्येतानि दर्शनशब्दानि त्रीणि तन्त्राणि।

यद्यप्येतेपु त्रिष्वपि दर्शनतन्त्रेषु तान्येतानि त्रीण्येव प्रकरणानि निरूपयितुमिष्यन्ते--भूतग्रामोप-पन्न स्थूलशरीरमेकम्, देवतग्रामोपपन्न प्रकृतिमण्डल द्वितीयम्, पुरुषत्रयोपपन्नमात्मसस्थान तृतीय चेति। तथापि दृश्यते प्रत्येक वैलक्षण्यम्। मुख्यनिरूपणीयप्रकरणानुरोधेनेतरयोरुपसर्गभूतयो प्रतितन्त्र भेदोपपत्ते। उपसर्गभेदवशाच्च प्रतितन्त्रमन्यश्चान्यश्चात्मा निरूपयितुमिष्यते। प्रसिद्धचन्ति हि त्रिविधा आत्मानो ये त्रय पुरुषा --क्षरोऽक्षरोऽव्ययश्चेति।

१—मृत्तिकावद् विकारोपादानभूत परिणामी कश्चिदव्यक्त. क्षरपुरुष —इत्येक.।

२—कुम्भकारवन्निर्म्माता सर्वशक्तिघनोऽन्तर्य्यामी नियन्ता निर्विकारोऽपरिणामी कश्चिदव्यक्तो ऽक्षरपुरुषो द्वितीय।

३—कार्य्यकारणातीतोऽसङ्ग आलम्बनभूत सर्वाधारो निराधारः कश्चिदव्यक्तोऽव्ययपुरुष-स्तृतीय।

त्रिष्वप्येतेषु पुरुषेषु यत् क्षर तदिह—द्रव्य-गुण-कर्म्म-सामान्य-विशेष-समवायरूपै षोढा विभज्यमानमातिष्ठन्ते वैशेषिका विद्वास। एष्वेव सर्वेषु क्षरेषु विभवन्तमक्षर त्वात्मान जीवात्मप-रमात्मभेदाद् द्वेधा विभक्त मन्यन्ते। नात परमव्यय नामातिरिक्तमात्मान ते पश्यन्ति। ये त्वक्षरधर्माः ये चाप्यव्ययधर्म्मास्तानशेषानिहैवात्मन्यन्तर्भावयन्ति। तावतैव चैतस्य जगत कृतकृत्यता ते मन्यन्ते। "सर्व खल्विद ब्रह्म" "ब्रह्मैवेद सर्वम्" इति श्रुतौ ब्रह्मशब्देन जगत्प्रकृतिभूत क्षरमक्षर वा तद-धिष्ठातार तेऽभिप्रयन्ति। परिणामिक्षरगुणकस्याक्षरतत्त्वस्यैवात्मत्वेन तत्र प्रतिपन्नत्वात्।

तत्रैतस्मिन् जीवात्मन्यष्टौ गुणान् वैशेषिका पश्यन्ति—बुद्धि-प्रयत्नौ, सुख-दुःखे, इच्छा-द्वेषौ, धर्म्माधर्म्मौ चेति ।।

इति प्रथमं शास्त्रं वैशेषिक नाम ।।१।।

अथैतावता कृतकृत्यतामपश्यन्त प्राधानिका साख्या विद्वासो भूतभावनत्वेन प्रतिपन्नादमुष्मात् क्षरादात्मन परमन्य गुणत्रयसमष्टिरूप कञ्चिदव्यक्त जगत्प्रकृतित्वेन प्रतिपद्यन्ते । तत् महदक्षरमित्या चक्षते । अक्षरात्तु पुनरस्मादव्यक्तादन्य कचिदव्यय नामात्मान ते नातिष्ठन्ते । अव्यक्तस्यैव त्वस्य महतो व्यक्तीभावादिदमशेष जगदुपपद्यते ।

"भूत भविष्यत् प्रस्तौमि महद् ब्रह्मैकमक्षरम् । बहुब्रह्मैकमक्षरम्" ।

इति श्रुत्यभिमानात् । अथवा भवत्वन्योऽयमात्मा क्षेत्रज्ञ पुरुषोऽव्ययो नाम । किन्त्वेष चेतनो भोक्तैव केवल न त्वस्यैतस्मिन् सृष्टिविधौ स्रष्टृत्वेन दृश्यते कश्चनोपयोग इत्याहु ।।

तदिद द्वितीयं शास्त्रं प्राधानिकं नाम ।।२।।

अथैताभ्या परमुत्तम शास्त्र शारीरक विद्यात् । तत्र हि शारीरका विद्वास पुनरेताभ्या क्षराक्षराभ्यामेवैतस्मिन् सृष्टिविधौ कृतकृत्यतामपश्यन्त परावरज्ञा अक्षरादपि चोत्कृष्ट कचिदव्यय नामात्मानमेतद्विश्वरूपत्वेनातिष्ठन्ते । **"सर्व खल्विद ब्रह्म"**, **"ब्रह्मैवेद सर्वम्"** इति श्रुतौ ब्रह्मणोऽव्ययत्वेनाभिप्रेतत्वात् ।

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षर सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।।(१५।१६)
उत्तम पुरुषस्त्वन्य परमात्मेत्युदाहृत ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर ।।(१५।१७)
यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तम ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथित पुरुषोत्तम ।।(१५।१८)

ऐतदात्म्यमिद सर्वमिति कृत्वैवेद सर्व ब्रह्मेत्याम्नायते—इति पश्यन्ति । अत एवास्य विश्वस्याव्यक्तैकसारत्व प्रधानमात्रपर्य्यवसायित्व चातिष्ठमानाना साख्याना मतमपर्य्याप्तिमस्तीत्ययमर्थ स्पष्टीकृतो भगवद्गीतायाम्

"अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धय ।
पर भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ।।७।२४।।
नाहं प्रकाश सर्वस्य योगमायासमावृत ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ।।७।२५।।
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभि सर्वमिद जगत् ।
मोहित नाभिजानाति मामेभ्य परमव्ययम् ।।७।१३।।
दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेता तरन्ति ते ।।७।१४।।
अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसञ्ज्ञके ।।८।१९।।
परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तो ऽव्यक्तात् सनातन. ।
य स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ।।८।२०।।
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमा गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ।।८।२१।।

पुरुष स पर पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तस्थानि भूतानि येन सर्वमिद ततम्" ॥८।२२॥ इति।

"मम परम भाव"—इत्यत्रास्मच्छब्देनैतच्छरीराभिमानिनया शारीरक प्राज्ञ आत्मा विवक्ष्यते। तस्य चेदमात्मत्व कि मूलकमिति जिज्ञासायामव्यक्ताक्षरपरम्परया नाम्ना गम्यन्ते। अजरालम्बनचिद-व्ययपरमत्व नु गीतासिद्धान्त ॥१॥

अथवा भगवद्गीतायामस्मच्छब्द सर्वोऽप्यव्ययैकमात्रवचनो निरूप्यते।
"त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभि सर्वमिद जगत् ।
मोहित नाभिजानाति मामेभ्य परमव्ययम् ॥"७।१३॥
इति गीतायामस्माच्छब्देनाव्ययस्योपदेशात् स एव शारीरका भाति, तत्रय प्राज्ञ आत्मा। तत्र च द्विविधोऽयमव्यय प्रत्येतव्य । जीवाव्यय शरीराभिमानी, परमाव्यय विश्वाभिमानीति भेदात्। तत्र चेह **"पर भावमजानन्तो मम"**-तिवाक्ये अस्मच्छब्देन शरीराभिमानी जीवात्मा लक्ष्यते। तस्य पर भाव विश्वाभिमानिन परमाव्यय विजानीयात्। स एव च परमाव्ययो ममैतस्य जीवाव्ययस्य परम धामो-पपद्यते ।

स चायमुभयविधोऽप्यव्ययो योगमायावशादक्षरेऽस्मिन्निहितान्तमैकभाव्य गमितोऽस्तीति हेतो-रक्षरात् पृथक्त्वेनायमव्यय सर्वस्य न प्रकाशोऽस्तीति कृत्वा प्राज्ञमात्मानमव्यक्तमात्रपर्य्यवसान मन्यन्ते साख्या । तदव्यक्तनिगूढात्माव्ययपर्य्यवसान त्ववधेयमिति भगवद्गीताया आदेश ॥२॥

अथवा स्थूलारुन्धतीन्यायेनैषा त्रयाणा वैशेषिक-प्राधानिक-शारीरकाणा क्रमिकप्रवृत्तिरवगन्तव्या। तथा हि—

क्षरपुरुषपर्य्यवसानमिद वैशेषिक प्रथम[१] दर्शनम्, ततोऽव्यक्ताक्षरपुरुषपर्य्यवसानमिद प्राधानिक द्वितीय[२] दर्शनम्, अथ पुनरन्तेऽव्ययपुरुषपर्य्यवसानमिद तृतीय[३] शारीरक दर्शनमिति बोधसौकर्य्या-यैतदनुग्रहदृष्टिर्भाव्या। त्रिभिश्चैभि प्रकरणैरिदमेकमेव शास्त्र भाव्यम्। इत्थ चैतत् क्षरब्रह्मणोऽक्षर-ब्रह्मणोऽव्ययब्रह्मणश्च पृथक्तन्त्रेण क्रमिकमात्मत्वमभ्युपगच्छतामेषा वैशेषिक-प्राधानिक-शारीरकाणा क्रमनिर्देशनिबन्धन प्रतितन्त्रवैषम्य सोपाधिकत्वादुपेक्ष्यम्। तत्र चानुष्मिन् वैशेषिकनये विस्तरतो निरू-पितस्यैतस्य सगुणभावलक्षणस्य क्षरब्रह्मण, साख्यनये च विस्तरतो निरूपितस्यैतस्याव्यक्तलक्षणस्या-क्षरब्रह्मणो यदवशिष्ट विप्रतिपन्न वा विज्ञान तदनुव्याख्यानायेद शारीरक शास्त्र प्रवृत्तमस्तीति भाव्यम् ॥३॥

अपि चान्यथा पुन स्थूलारुन्धतीन्यायेनैतान्यात्मप्रकरणानि विभज्य ज्ञेयानि। तथा हि—
अमृतम्, ब्रह्म, शुक्र चेति त्रितयमनुसहितमेकोऽश्वत्थनामाऽयमात्मा विवक्ष्यते। तत्र शुक्रावच्छेदेन तावदात्मा देवसत्यानुगतश्चतुर्वेदमन्त्रसहितानुगतेन ब्राह्मणप्रकरणेन निरूप्यते। ततो ब्रह्मावच्छेदेन सूक्ष्मप्रकृति-रात्मा ब्रह्मसत्यानुगत आरण्यकभागप्रकरणेन निरूप्यते। तत पुनरमृतावच्छेदेन निगूढतम पुरुष आत्मा उपनिषद्भागप्रकरणेन निरूप्यते। उपनिषत्सघश्चाय वेदान्त ।

उपनिषदा तात्पर्य्यनिरूपणाय च द्वे तन्त्रे प्रवर्तेते-ब्रह्मसूत्र गीताशास्त्र चेति। तत्राक्षरपुरुषो ब्रह्मसूत्रेण, अव्ययपुरुष पुनरनेन गीताशास्त्रेण सुविशद व्याख्यात । नाव्ययादधिक किञ्चिदस्तीति सा काष्ठा सा परा गतिरिति निष्कर्ष ।

तत्रेदमव्ययब्रह्मैवास्य भगवद्गीता-ब्रह्मसूत्रादिरूपस्य शारीरकदर्शनस्य मुख्य शास्त्रार्थ । यद्यपि तत्र ब्रह्मसूत्रे **"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा"** १।१।१। **"जन्माद्यस्य यत.** (१।१।२) **"शास्त्रयोनित्वात्"** १।१।३। **"तत्तु समन्वयात्"** १।१।४। इत्येव प्रतिजानानेन शास्त्रकृता सामान्येन ब्रह्मशब्द कश्चि-दर्थो व्याचिख्यासित प्रतिज्ञायते। स च क्षर एव पुरुष सभवति। **"तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते"** इति श्रुत्या अनुपसृष्टेन ब्रह्मशब्देन यथासभव क्षरपुरुषस्यैवाभिप्रेतत्वात्। परब्रह्मशब्देनाव्ययम्, परम-

ब्रह्मशब्देनाक्षरं च व्यवहरन्त्या गीतायाम् **"ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्"** (३।१५) **"ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्"** (१४.२७) इत्यादिष्वनुपसृष्टेन **ब्रह्मशब्देन** क्षरपुरुषस्यैव ग्रहीतुमिष्टतया समानतन्त्रेऽस्मिन् शारीरकसूत्रेऽपि तथैवाभ्युपगन्तुं **युक्तत्त्वाच्च**। एतमेवाभिप्रायं दर्शयितुमिह शारीरकसूत्रे 'जन्माद्यस्य **यतः**" इत्येवमस्य क्षरब्रह्मणो व्याचिख्यासितस्य लक्षणमाख्यायते । क्षरादेव हि ब्रह्मण सर्वमिदं जायते, तत्रैव प्रतितिष्ठति, सतिष्ठते च। अक्षराव्यययोरपरिणामितया ततो विकारसम्भवायोगात् । तस्मात् क्षरस्यैव ब्रह्मणो निरूपणमिदं शारीरकदर्शनं प्रतिभातीति कश्चिद् ब्रूयात्, तं प्रतिब्रूम — कार्य्यारम्भकत्वेनोपादानत्वेन निर्दिष्टस्य ब्रह्मणः क्षरत्वेनोपपत्तावपि सामान्येन सर्वत्र ब्रह्मशब्दस्य क्षरपरत्वाभ्युपगमे **"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म"**—इत्यादि—ब्रह्मवाक्यानामशेषाणामविषयत्वमापद्येत । तस्मादविशेषेण प्रयुक्तोऽयं ब्रह्मशब्दोऽव्ययाक्षरक्षरपुरुषान् व्यासज्य वृत्ते, प्रत्येकतो वा। त्रिभिः पुरुषैरेकः पुरुष इति कृत्वा सोऽव्ययः, सोऽक्षरः—स क्षरः—इत्येवमेकः पुरुषः शारीरकशास्त्रे व्याख्यातव्यः । क्षरोऽक्षरे, सोऽव्यये—इत्येवं त्रयाणामेकीभावं **"तात्स्थ्यात् ताच्छब्द्यम्"** इति न्यायेनाव्ययशब्दयोऽव्यो भवितुमर्हतीत्येषामेकीभूतानां त्रयाणामव्ययपरत्वादव्यये निष्ठा वक्तव्या ।

सोऽयं त्रिपुरुषः पुरुषो द्वेधानुभूयते—परमात्मा प्रत्यगात्मा च। ईश्वरो विश्वाभिमानी परमात्मा। शारीरकोऽयं जीवः प्रत्यगात्मा। तयोः पुरुषयोरन्योन्यमेकत्वं वा विभिन्नत्वं वाऽस्तीति संशये तन्निरूपणं मुख्यं शारीरकशास्त्रार्थः । तत्र दर्शनान्तरसिद्धान्तानुसारात् क्षरपुरुषमात्रेणाक्षरपुरुषमात्रेण वा सर्वार्थसिद्धौ किमर्थं पुनरत्रैव तृतीयस्याव्ययपुरुषस्याभ्युपगम इत्याशङ्कायां तत्समाधानाय चेदं प्रकरणान्तरं गीताशास्त्रं प्रवर्तते इत्यवधेयम्।

प्रातितन्त्रं सूत्रमयं कारिकामयं च शास्त्रं भवति। तत्र औलूक्यसूत्रं षडध्यायीसूत्रं शारीरकसूत्रं चेति सूत्रसंदर्भाः । अथ कारिकासंदर्भस्तु प्रामाणिको वैशेषिकस्य विलुप्तत्वान्नोपलभ्यते। किन्तु यथा ईश्वरकृष्णकृता कारिकासप्ततिरमुष्मिन् प्राधानिके तन्त्रे दृश्यते, तथेयं भगवद्गीतोपनिषदस्मिन् शारीरके तन्त्रे कारिकारूपेण समयते।

तथा चेदं कृष्णद्वैपायनप्रणीतं कृष्णार्जुनसंवादप्रसङ्गेन श्रीकृष्णवासुदेवोपदिष्टसिद्धान्तप्रकरणरूपमध्यात्मशास्त्रं भवति गीता नाम। अयं तु विशेषः । एकस्मिन्नेव तन्त्रे शारीरकसूत्रं तावद्—**भूतात्मामृतात्मलक्षणयोः प्रत्यगात्मपरमात्मनोर्जीवेश्वरयोरंशांशिभावेन** भेदाभेदसिद्धान्तव्याख्यानाय प्रवर्तते । इदं तु गीताशास्त्रमुभयोरपि **तयोर्जीवेश्वरलक्षणयोः प्रत्यगात्मपरमात्मनोः** प्रत्येकमवरपरप्रकृतिविशेषक्षराक्षरोभयाश्रयत्वेन तृतीयपुरुषस्याव्ययस्य मन्यादेशविज्ञानाय विभज्य प्रवर्तते। जीवेश्वराक्षरयोर्भेदाभेदनिरूपणं ब्रह्मसूत्रप्रकरणार्थः । जीवस्य चेश्वरस्य चानुस्यूततत्त्वेन क्षराक्षराभ्यामतिरेकेणाव्ययपुरुषनिरूपणं गीताप्रकरणार्थः—इति निष्कर्षः ॥

वैशेषिक-प्राधानिकोभयप्रकरणोत्तरं हीदं सिद्धान्तप्रकरणमुपक्रम्यते। प्राधानिकसिद्धान्तानां बहूनामुपादेयत्वेऽपि केषाञ्चिदत्यन्तदोषाणां तत्तत्प्रत्याख्यानार्थैकपथपुनरप्यन्तदर्शः प्रवर्तते। तत्र प्रकृति-पुरुषसंबन्धेन सांख्यप्रकरणोक्तं सिद्धान्तद्वयमिह प्रत्याख्येयम्। तद् यथा—सांख्यप्रकरणे तावदव्यक्तमक्षरं सोक्तुं पुरुषस्य भोग्यार्थसृष्ट्यै प्रकृतित्वेनाम्नायते। उपादानकारणं प्रकृतिः । तस्य चाक्षरस्य परिणामित्वमास्थीयते। पुरुषत्वमात्मत्वं च तस्य लुप्यते। यस्तु पुरुष आत्मा, स क्षेत्रज्ञश्चिन्मात्रो निष्क्रियो जगत्सृष्टावुदासीन इति हि तत्र सिद्धान्तः । स चेहाद्य प्रत्याख्यायते । तथा हि—क्षरमेव तावद् जगज्जन्मस्थितिभङ्गायोपादानं भवति। अक्षरं तु सर्वजगन्नियन्तृभूतं निमित्तकारणमात्रम्। तथा चेह सांख्यतन्त्रे प्रकृतिसंबन्धेन यावत् किञ्चिदाख्यातं तत्सर्वं क्षरब्रह्मानुगतं वेदितव्यम्।

"अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥८।१८॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहु परमा गतिम् ।
परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातन " ॥८।२०॥

इत्येवमव्यक्तशब्देन यद्यपि क्षरमक्षरमव्यय च स्मर्य्यते, तथापि प्रकृत्यभिप्रायेण श्रूयमाणोऽयमव्यक्त-शब्द क्षरब्रह्मपर एवोन्नेयो, न त्वक्षराव्यक्तपर । **"तथा क्षराद् विविधा सोम्य भावा प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति"** इति श्रुतौ तु क्षरादित्येव पाठो भाव्य । अक्षरादिति पाठाभ्युपगमे तु क्षराक्षरयोरात्यन्तिक-सश्लेषेणावस्थानात् क्षरावसायिधर्म्माणामक्षरेऽप्युपचार कल्प्य । अथाव्यये परब्रह्मशब्द । अक्षरे तु परमब्रह्मशब्द । यत्र तु केवलो ब्रह्मशब्द पठ्यते स क्षरमात्रपर्य्यवसितो भवति, **"ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्"** इति गीतावाक्येन तथैवावगमात् ।

"य सर्वज्ञ सर्वविद् यस्य ज्ञानमय तप ।
तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते" ॥(उप)

इत्यादि—श्रुतिवाक्येष्वपि तस्य क्षरपरत्वेनैवोपनेयत्वाच्च । **"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा"** (१।१।१) **"जन्माद्यस्य यत"** (१।१।२) **"शास्त्रयोनित्वात्"** (१।१।३) **"तत्तु समन्वयात्"** (१।१।४) इति ब्रह्म-सूत्रोपक्रमे तूपादीयमानोऽय ब्रह्मशब्द क्षराभिप्रायोऽपि नाक्षरमेकान्ततो व्यपवृङ्क्ते । अक्षरस्य ब्रह्मत्व जगज्जन्मादि कारणत्व च क्षरेऽक्षरसमन्वयादेवोपपद्यते न तु स्वातन्त्र्येण । स्वरूपेण सतोऽक्षरस्याविनाशिनोऽपरिणामितया विकाररूपत्वासभवात् । अव्ययालम्बितोऽयमक्षर प्राणाब्वागन्नादान्नसमुच्चयात्मकपञ्चक्षरकूटस्थ आत्मा भवति । पुरुषत्व त्वेषा व्यासज्यवृत्त्यपि "समुदाये दृष्टा शब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते" इति न्यायात् प्रत्येकपर्य्याप्तिमुपपद्यते । अत एव **"द्वाविमौ पुरुषौ लोके"** १५।१६। **"उत्तम पुरुषस्त्वन्य."**—१५।१७। इत्येवमादयो व्यवहारा सङ्गच्छन्ते । इत्थमक्षरस्यैतस्य पुरुषत्वमात्मत्वमपरिणामित्व चास्थाय सर्वे वेदान्ता एतदक्षरपरतया ब्रह्मसूत्रे व्याख्याता । अथेह पुनर्गीताशास्त्रे—

"यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तम ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथित पुरुषोत्तमः" ॥

इत्येवमुपदिशता भगवता क्षरादस्मादक्षराच्चातिरिक्त कश्चिदव्ययो नाम पुरुषो मुख्यतयाऽऽत्मत्वेन विधीयते । तस्य च—"उदासीनवदासीनमसक्त तेषु कर्म्मसु" इत्येवमसङ्गत्वादुदासीनत्व प्रतिपादयताऽपि नैकान्तत सृष्टौ कारणत्व निरस्यते ।

"अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृति स्वामधिष्ठाय सभवाम्यात्ममायया ॥" (४।६)

इत्येव प्रकृत्यवष्टम्भेनाशेषविश्वोत्पादकताया अस्मिन्नव्ययपुरुष एव सिद्धान्तितत्वात् । अत एवैतमव्ययलक्षण पुरुषविशेषमनुदर्शयितुमक्षरप्रतिपादकसदर्भात् पृथक्त्वेनैष गीताशास्त्रारम्भ इति भाव्यम् ।

यत्तु दर्शनशास्त्राणा षट्त्वमभिमन्यमाना केचन विद्वासो न्यायदर्शन योगदर्शन मीमासादर्शन चेति त्रीणि दर्शनान्यतिरिक्तान्याचक्षते, तदविचारितरमणीय साहसमात्रम् । विश्वात्मदर्शनोपचार*स्याधिभूतमध्यात्ममधिदैवतमित्येव त्रिष्वेव विश्वाधिकरणेषु लब्धावसरतया ततोऽन्यत्रैकदेशिकेऽर्थे याथातथ्येनात्मदर्शनार्थ प्रयत्नालाभाद् दर्शन-शास्त्रातिरेकस्यायुक्तत्वात् । अन्यथा शब्दशास्त्र-निरुक्तशास्त्र-साहित्यशास्त्र-धर्म्मशास्त्र-ज्यौतिषशास्त्रादीनामप्यैकदेशिकशास्त्राणा दर्शनशास्त्रत्वापत्तौ दर्शनशास्त्रषट्त्वाभिमानस्यानुपपत्तिर्गले पतिता स्यात् । अस्ति हि शब्दशास्त्रादिवदिद तर्कन्यायशास्त्रमप्यान्वीक्षिकनीतिविज्ञानप्रकरणभूतकथाशास्त्रत्वादैकदेशिक शास्त्रम्, तत्रत्यषोडशपदार्थाना कथाङ्गत्वेनोपन्यासात्, तेषामात्मशरीरेन्द्रियार्थादिवद् विश्वाङ्गत्वेनानभिप्रेतत्वात् ।

*** तत्साधनोपायप्रयोगस्तदुपचारः । तद्व्याघातोऽपचार ॥**

अथ विषयरहस्ये

आत्मपरीक्षा

बुद्धियोगज्ञानौपयिकं जीवात्मज्ञानम्

सर्वविधानुशोकनिवृत्त्युपायो बुद्धियोगो गीतायामुपदिश्यते। स चायं बुद्धियोगो जीवानामात्मन्येवाधीयते, तस्मादयमात्मा विशिष्याऽवगन्तव्य इत्युच्यते।

जीवप्रजापतेश्चतुःपर्वत्वम्

"प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि ता बभूव" (य० म १०।२०) इति मन्त्रश्रवणात्सर्वमिदमेकैकं रूपमेकैकं प्रजापतिः। आह च—**"प्रजापतिर्वा इदं सर्वमिति"** (श० ब्रा०)। सोऽयं प्रजापतिर्द्वेधा विज्ञायते—ईश्वरो जीवश्चेति। तत्रैष जीवप्रजापतिश्चतुष्पर्वा द्रष्टव्यः—**आत्मा, प्राणः, वित्तम्, पाप्मा** चेति। **"चतुष्टयं वा इदं सर्वम्"**—इति निगमो भवति। उक्थमात्मा, अर्कः प्राणः, द्रविणं वित्तम्। तच्च वीर्य्यं वा, अन्नं वा, पशुर्वा। अथावरणं पाप्मा। तत्र प्राणो वित्तं चेत्युपकरणमनुकूलो धर्म्मः। पाप्मा तूपसर्गः प्रतिकूलो धर्म्मः। प्राणादयो महिमानः। स्वे स्वे महिम्नि चायमात्माऽवतिष्ठते। आकैवल्यं नित्यमेवास्मिन् प्राणे च वित्ते चायमात्मोपपद्यते। यावद् वित्तं तावदात्मा, प्राणे च वित्ते चास्याभिव्याप्तत्वात्। पाप्मा त्वात्मनो विद्याशक्तिं चापचाययति। अथ प्राणोऽयमात्मनन्यभेदेनानुषज्जते। ओतप्रोतोऽयमात्मा प्राणेन संपद्यते—आत्मनि प्राणः प्राणे चायमात्मेति—अन्तर्यामसंबन्धः, शीतजलद्रवताहेतुवरुणाग्निवत्। अथ वित्तमस्मिन्नुपाधीयते, तस्यायं बहिर्यामसंबन्धः, प्रतप्तजलतापहेत्वग्निवत्। पाप्मनस्तूपयामसंबन्धः—पात्रोपाहिताग्निवत्॥

१—आत्मा परात्परः

तत्रायमात्मा त्रिवर्गो द्रष्टव्यः—अमृतं, ब्रह्म, शुक्रं चेति। परात्परः, अव्ययः, अक्षरः, क्षरश्चेत्यमृतानि। अनन्तबलसम्पन्नो रसः परात्परः। उन्मुग्धसत्ताचिदानन्दानामैकात्म्यं निर्विशेषो भावो रसः। स आनन्दः। सोऽयमवाङ्मनसगोचरत्वादनिर्वचनीयश्चाविज्ञेयश्च। तत्रैतस्मिन्नमृते रसे मृत्यवोऽनन्ता बललक्षणा आलम्बन्ते। मृत्युगर्भितः स रसो ज्ञानम्। असन्ति हि बलानि मृत्यवः। तेष्विदममृतरूपा सत्ता रसः। सत्ताया एकत्वादेकमेवाद्वितीयमिदं निर्विशेषं ब्रह्म। तत्रेदमुद्बुद्धसत्ताचिदानन्दानामैकात्म्यं परात्परो भावः। तस्यैतस्य त्रैविध्यं पश्यन्ति—असीमोऽमावत्यनपिनद्धो भूमा विश्वातीतः, सोऽन्यः। अथैष शून्यो बिन्दुरणिमा, सोऽन्यो विश्वातीतः। अथ यौ भूमाणिमानौ विश्वस्मिन्नुपपद्येते, तौ सनिरूपकौ भवतः। एक एवार्थः सोऽन्यान्यापेक्षो भूमा च भवत्यणिमा च। दृश्यते हि घटे सर्षपाद् भूमा, पर्वतादणिमा। तस्मादेष तृतीयोऽन्यः। तेनायं विश्वात्मा च जीवात्मा च भवत्यणोरणीयाश्च महतो महीयाश्चेति विद्यात्॥

अमृता आत्मानस्त्रयः पुरुषाः

अत्र अव्यय, अक्षर, क्षर इत्येते त्रय पुरुषा । अनवच्छिन्नत्वे सति मायोपजनितपुरोपाधिकावच्छेदवत्त्व पुरुषत्वम् । तत्र आनन्द-विज्ञानाभ्या विद्यारूपाभ्या ब्रह्मभक्तिभ्याम्, वाक्-प्राणाभ्या वीर्य्यरूपाभ्या कर्मभक्तिभ्या चोपचीयमान श्वोवसीयस मनोऽव्यय नाम। स चिदात्मा, स कामात्मा। एतैरेवानन्दादिभिरव्ययैर्धर्म्मैर्मनश्चिद्घनानन्दोऽक्षर पुरुषो मनसा कामयमान, प्राणेन तप्यन्, वाचा श्रामयन् क्षर ब्रह्म विकुर्वन् इमा सर्वा सृष्टिमातनुते। इन्द्राविष्णुरूपान्तर्यामिरूपाभ्या हृद्यभक्तिभ्यामृताभ्याम्, तथा अग्नीषोमाभ्या सूत्रात्मरूपाभ्या पृष्ठ्यभक्तिभ्यामृताभ्या चोपचीयमान सत्यो ब्रह्मायमक्षर पुरुषो हृदयादारभ्य पृष्ठपर्य्यन्त गर्भे तिष्ठन् विश्वमिदमात्मन्याधत्ते। आत्मनि विश्व विश्वस्मिन्नात्मान जुहोतीति, स सर्वहुद् यज्ञ सपद्यते। यज्ञो विष्णु । ब्रह्म च कर्म्म च द्वे अव्ययरूपे ब्रह्म विद्या, कर्म वीर्य्यम् ॥ तत्रैतत् कर्म्म द्विविधम्—प्रवृत्त च निवृत्त च। प्रवृत्तेन कर्म्मणा विश्वयज्ञ प्रवर्तते, तदिद विश्व दृश्यते। अथ निवृत्तेन कर्म्मणा स यज्ञो निवर्तते, विश्व नश्यति। तथा चैतत्प्रवृत्तिकर्म्मावच्छिन्नोऽयमक्षरो विष्णुर्यज्ञ । अथ निवृत्तिकर्म्मावच्छिन्न पुनरयमेवाक्षर ऋतुधर्मा महेश्वरो नाम विनाशयते । स विष्णुरेवाय पर्य्यायेण गति परिवर्तयन्महेश्वरो नाम सहारको जायते। स्थितिमदपीद विश्वमनुक्षण गतिमदस्तीति जगदित्युच्यते । स्थिति-गतिभ्या योगादिद नानावस्थ दृश्यते। द्विविधा गति । अर्वाचीना स्थित्यै प्रकल्पते, पराचीना विनाशायोपपद्यते । तदुभयगत्यवच्छिन्नाभ्यामिन्द्राविष्णुभ्या सपद्यमान स्थित्यवच्छिन्नो ब्रह्मा विश्वमिद जनयति रक्षति सहरतीति विजानीयात्। स आत्मा।

तस्मिन्नात्मनि विश्वाहुतिर्भोग । तस्यैतस्य भोगायतन शरीर नाम। तदिदमग्नीषोमावक्षरो जनयत । विकासवृत्तिरग्निस्तेज । सकोचवृत्ति सोम स्नेह । तयोरन्योन्यस्मिन्नयोगात् सर्व मूर्तद्रव्यमुत्पद्यते । पूर्त चेद शरीरम् । तदाहु —"अग्नीषोमात्मक जगदिति" । तदिदमात्मना जनित शरीरमात्मैव भवति। अत एव शरीरधर्म्मान् दर्शयन् अध्यात्म ब्रुवन् दर्शयति। तत्रैतदध्यात्म यावदेव पौरुष रूप विजानन्ति तदमृत नामात्मभक्तिर्द्रष्टव्या।

आत्मानः पञ्च ब्रह्माणः

अथाक्षरपुरुषनियुक्त क्षरपुरुष पञ्चधा विकुरुते—प्राण, आप, वाक्, अन्नम्, अन्नाद इति ।

"य सर्वज्ञ सर्वविद्यस्य ज्ञानमय तप । तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्न च जायते" । यस्यैते नामरूपे तदन्नम्। नाम्ना रूपेण चाभिनीतमिद सर्वम्। तदन्नमेव पश्यामो यदिद किञ्चन परिपश्याम । यद् भूत च भविष्यच्च किञ्चन भावयाम—ब्रह्मैवेद सर्व प्राणादिभेदात् पञ्चधा विभक्त मन्यामहे। तत्पुनर्द्वेधा विभक्त विद्यात्—ऋत च सत्य चेति। प्राण, वाग्, अन्नाद—इत्यग्नित्रय सत्यम्। आप, अन्नम्—इति सोमद्वयमृतम्। सत्य ब्रह्म, ऋत सुब्रह्म। कामयमानस्याक्षरपुरुषस्यैव तु सर्वमिदमृत च सत्य चाभीद्धात् तपसोऽध्यजायत। अग्नि सत्यम्, सोम ऋतम्। सहृदयशरीर सत्यम्। अहृदयशरीरमृतम्। प्रतिष्ठायां सत्यशब्द । स्वप्रतिष्ठया प्रतितिष्ठन् सत्यो भवति। अन्यप्रतिष्ठया तु प्रतितिष्ठति यस्मिन् स्वप्रतिष्ठा नास्ति तद् ऋतम्। नैतदुभयमन्योन्यविनाकृत भवति—**"ऋत सत्येऽधायि, सत्यमृतेऽधायीति"** यजु श्रुते । तत्रेदमृत प्रधानम्, सत्यानामृतजनितत्वाद् ऋतगर्भत्वाद् ऋतपरायणत्वाच्च। सत्योऽय घटो मृद्भिर्ऋताभिरुत्तिष्ठते तत्रोपतिष्ठते तत्रैवान्ते सनिष्ठते चेति दृश्यते। श्रूयते च—**"ऋतमेव परमेष्ठि ऋत नात्येति किञ्चन। ऋते समुद्र आहित ऋते भूमिरिय श्रिता"** इति। तत्रैतेषु पञ्चसु ब्रह्मसु आपश्चान्न चेति द्वे ऋते सोमत्वात्, अथान्यानि त्रीणि सत्यानि, अग्नित्वात् ॥

तस्यैतस्याग्ने सत्यस्य विज्ञाने त्रयीशब्दो ब्रह्मशब्दो वेदशब्दो विद्याशब्दश्च। अथ सोमविज्ञाने अथर्वशब्द सुब्रह्मशब्द सुवेदशब्दश्च ॥

तदिदमग्निश्च सोमश्चेत्युभय ब्रह्म। अग्नावाहूयमान सोमो यद्रूप लभते, स यज्ञ । अग्नीषोमयोर्ऋतसत्ययोरैकभाव्य यज्ञ । यज्ञो हीद सर्व यदिद किञ्चन पश्याम ––अग्नीषोमीयत्वात् सर्वस्य।

तत्राय सत्योऽग्निस्त्रिविधोऽसृज्यत––प्राण, वाग्, अन्नाद इति।

त्रयोऽप्येते त्रेधा सज्ञायन्ते––

प्राणाग्नि, वागग्नि, अन्नादाग्निरिति वा।

याजुषाग्नि, आङ्गिरसाग्नि, पशव्याग्निरिति वा।

ब्रह्माग्नि, देवाग्नि, भूताग्निरिति वा।

अग्नित्वेन साधर्म्येऽपि भिन्नजातीया एते त्रयोऽग्नय । तेषा रूपभेदो ब्रह्मविज्ञाने वैशद्येन व्याख्यातो द्रष्टव्य ।

तत्राय प्राणाग्निर्ब्रह्मा तपसा तप्यन्ननादीनि परमेष्ठीनि ऋतानि परिगृह्य तै **सत्यानि जनय**स्तैरेव सत्यै प्रजापतेरात्म-प्राण-पशुभिस्त्रिपर्वणस्तमात्मान कारणशरीर चोद्भावयति। स च सत्य आत्मा हृदयस्थो मनोमयो भारूप आकाशात्मा महीयान् वा अणीयान् वा ॥१॥ अथ वागग्निर्विष्णुर्ब्रह्मशरीरात् प्राणान् परिगृह्य **तैर्देवान् जन**स्तैरेव देवै प्रजापते प्राण सूक्ष्मशरीर चोद्भावयति। स चैकर्षिर्वा सप्तर्षिर्वा दशर्षिर्वा नानारूपैरधिदैवतमध्यात्म वाऽधिभूत वा सप्लवते ॥२॥ अथायमन्नादाग्निर्महादेवो रुद्रो विष्णो शिपिविष्टात् पशून् परिगृह्य तै**र्भूतानि जनय**स्तैरेव भूतै प्रजापते पशून् स्थूलशरीर चोद्भावयति। पशुमय हीद भौतिक स्थूलशरीरम्। तत्रैतानि [1]गुणभूतानि, [2]परमाणुभूतानि, [3]त्रसरेणुभूतानि, [4]महाभूतानि, [5]सत्त्वभूतानि चेति पञ्चधा विवर्तमानानि सप्लवन्ते ॥३॥ एत एव त्रयोऽग्नयो ब्रह्मविष्णु-महेश्वरा सत्य-देव-भूतभेदात् पृथक्तन्त्रा अपि सहत्यैकनिकाया सन्त इमामेकैका मूर्तिमधितिष्ठन्ति। उक्त चाभियुक्तै ––"एका मूर्तिस्त्रयो देवा ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरा"––इति। प्रतिशरीर ब्रह्मा ऋतपति सत्यपतिर्विधारणो जनक, विष्णु प्राणपतिर्देवपतिराकर्षणो रक्षक, अथ महेश्वर पशुपतिर्भूत-पतिर्विक्षेपण सहारक । अथैतेषा त्रयाणा मध्ये ब्रह्मणो वाङ्मयी प्रकृति पत्नी, विष्णोरम्मयी प्रकृति पत्नी, रुद्रस्याग्निमयी प्रकृति पत्नी इति विज्ञेयम् ॥

इत्थ चायमत्रात्मनिष्कर्ष सिद्धो भवति––

(१) अमृतवर्गे तावत्––

१ परात्परो भूमा

२ अव्यय पुरुष

३ अक्षर पुरुष

४ क्षर पुरुष ––इति चत्वार आत्मानोऽमृतसत्या ।

(२) अथ ब्रह्मवर्गे––

५ शान्तात्मा प्रकृति ––ब्रह्माग्नि ––ब्रह्मा (१)

६ महानात्मा प्रकृति । अब्लक्षण सोम (४)

७ विज्ञानात्मा प्रकृति ––देवाग्नि ––नारायण (२)

८ प्रज्ञानात्मा प्रकृति । अन्नलक्षण सोम (५)

९ प्राणात्मा प्रकृति ––भूताग्नि ––महादेव ––(३) इति पञ्चात्मानो ब्रह्मसत्या ।

(३) [1]अथ शुक्रवर्गे पुन ––

१० शरीरात्मा भूतमय वाक्छुक्र

---

[1] **शुक्रस्वरूपमिह विस्तरभिया न व्याख्यातम्, अन्यत्र ब्रह्मविज्ञानादौ द्रष्टव्यम्।**

११ हसात्मा वायुमय अप्शुक्र
= दिव्यात्मा अग्निमय अग्निशुक्र

एष दिव्यात्मा पुनस्त्रिविध ––

१२ १ वैश्वानरात्मा अग्निमय
१३ २ तैजसात्मा वायुमय
= ३ प्राज्ञात्मा इन्द्रमय

एप प्राज्ञात्मा पुनस्त्रिविध ––

१४ १ कर्म्मात्मा ईश्वरजन्मा वासनालक्षणकर्म्ममय.
१५ २ चिदाभास ईश्वराग ज्योतिर्लक्षणज्ञानमय
= ३ ईश्वर ईश्वराभिन्न सर्वशक्तिलक्षणार्थमय

एष ईश्वरोऽध्यात्म त्रेधा प्रवर्तते––

१६ १ ऊर्ग्लक्षण प्राणमय
१७ २ श्रीलक्षण वाङ्मय
१८ ३ विभूतिलक्षण मनोमय

अपरे पुनरस्मिन् शुक्रवर्गेऽन्यथाऽऽत्मग्राम पश्यन्ति । तथा हि––

१ वाग्जन्य शरीरात्मा भूतमय ।
२ अब्जन्य हसात्मा वायुमय ।
३ अग्निजन्य दिव्यात्मा प्राणमय ।

दिव्यात्मा त्रिविध ––

१ कर्म्मात्मा वासनामय ईश्वरजन्मा
२ चिदाभास ज्योतिर्मय ईश्वराश
३ ईश्वर शक्तिमय ईश्वराभिन्न

ईश्वरस्त्रिविध ––

१ प्राणाग्निमय सप्तलोकशरीर सत्यात्मा ब्रह्मा ।
२ वागग्निमय हिरण्यगर्भाश्शरीर सर्वहृद्यज्ञात्मा विष्णु ।
३ अन्नादाग्निमय मर्त्यत्रैलोक्यशरीर सर्वभूतान्तरात्मा महादेव ।

ब्रह्मा ऊर्ज प्रवर्तयति ।
विष्णु श्रिय प्रवर्तयति ।
महादेवो विभूति प्रवर्तयति ।

स एष ईश्वरो जीवशरीरावच्छिन्नस्तमेत जीवात्मान शक्तिविशेपजनितेन महत्त्वेन सयोजयति । तत्र कस्मिंश्चिज्जीवात्मनि ऊर्ग्भिर्महत्त्व ददाति, कस्मिंश्चिच्छ्रीभि, कस्मिश्चित्प्रभावविशेपै । तदित्थमेतैरष्टादशभिरात्मभि पोडशभिर्वा परस्परतोऽन्वाभक्तैरेकोऽय जीवात्मा सपन्नतमो विज्ञातव्य ॥

इत्यात्मग्रामनिष्कर्ष ॥

अथ विषयरहस्ये

ब्रह्म-कर्मसमीक्षा

मनोमयविज्ञानगर्भितानन्दो विद्या। तद् ब्रह्म, तज्ज्ञानम्। मनोमयप्राणगर्भिता वाग् वीर्य्यम्। तत् कर्म्म, सा क्रिया। ताभ्यामाभ्या ब्रह्म-कर्म्मभ्या द्वेधा विभक्त कश्चिदव्ययो नापैकोऽर्थ आत्मा। योऽसावीश्वरो नामाव्ययो यश्चाय जीवो नामाव्यय स एष उभयोऽप्यात्मा बह्मकर्म्ममयो द्वैधातव्यो विज्ञातव्य ॥

अपि चाहु । अव्ययलक्षण ब्रह्म, तत्र च बुद्धियोगलक्षण कर्म्म, इत्येतदर्थद्वयमेवैतस्या भगवद्-गीतोपनिषदि सिद्धान्तरूपेण निरूप्यते। तथा चैत भगवद्गीतासिद्धान्तमुपपादयितु ब्रह्मकर्म्मोभयविवेक-लक्षण विज्ञान तावत् प्रदर्श्यते।

एके तावदाहु —ब्रह्म, कर्म्म, अभ्वमिति त्रीणि तत्त्वानि। ब्रह्म ज्ञानम्। कर्म्म क्रिया। अथ यद् दृश्यते, किन्तु नोपपद्यते तदभ्वम्। नामरूपे हीमे अभ्वमित्येक मत भवति ॥१॥

परे त्वाहु । ब्रह्मकर्म्मणी द्वे एव तत्त्वे नाभ्वम्। मायामयस्यैतस्याभ्वस्य कर्म्मण्येवान्तर्भावादिति। दिग्देशकालसख्यातोऽनवच्छिन्नमनन्तमखण्डमनवयव ब्रह्म। दिग्देशकालतोऽवच्छिन्न मख्यातोऽनवच्छिन्न सान्त खण्डवद्रूप सावयव कर्म्म। रसोदयहेतुर्ब्रह्म। बलोदयहेतु कर्म्म। इति द्वितीय मतम् ॥२॥

अथैतयोरपि ब्रह्मकर्म्मणो कर्म्मैव तत्त्वमिति श्रमणा आतिष्ठन्ते। तथा हि—कर्म्मैवेद सर्व पश्याम । न ब्रह्म नामातिरिच्यते कश्चिदर्थ । ब्रह्म हि ज्ञानमाहु । तच्चेद ज्ञान कर्म्मविशेष सभाव्यते ॥ जानामि न जानामीत्येवमितरक्रियासाधारण्येनाभिनयात्। तदिद कर्म्म स्वयमकस्मादुत्तिष्ठते, स्वस्मिन् प्रतितिष्ठति। स्वत एव च सतिष्ठते। दु ख चेद क्षणिक स्वलक्षण शून्य चेति श्रमणकाना सिद्धान्त ॥

अथैते ब्राह्मणास्त्वाहु । ब्रह्मैवेद सर्व ज्ञानमेव। यदय घट पट इति प्रतीम , यच्चिदमस्ति नास्तीति प्रतीम , सर्वोऽप्येष न प्रत्यय । तज्ज्ञानम्। तच्च ज्ञाता, ज्ञान, ज्ञेयमिति त्रिवृत्कृत रूप भवतीति कृत्वा यद्यपि ज्ञानात्कथचित्पृथगेवेद ज्ञेय प्रतिपद्यते, तथाप्येषा प्रतिपत्तिर्नून ज्ञानमेवोपपद्यते, न ज्ञानात्कर्म्मा-तिरिच्यते।

"ज्ञान ज्ञेय परिज्ञाता त्रिविधा कर्म्मचोदना।
कारण कर्म्म कर्तेति त्रिविध कर्म्मसग्रह ॥"

इत्येव ब्रह्मण्येवाहिताना कर्म्मणामभेदेन गीतायामुक्तत्वात्। ज्ञान तु ब्रह्म। तस्मात् पूर्ण ब्रह्मैवेद सर्व-मिति ब्रूम । यत्तु कर्म्मैवेद शून्य सर्व न तु पूर्ण ब्रह्मेत्याहुस्तन्न तथा प्रतीयात्। न हीदमसद्रूप कर्म्माकस्मा-दुत्थातु शक्नोति। उत्थित वा नाकस्माद्विलीयेत, न च कश्चन दृष्टान्तोऽस्ति—यत्रेदमनाश्रय निराधार प्रतिष्ठित कर्म्म दृष्ट स्यादिति।

अथेद ज्ञान तु—ज्ञाता, ज्ञान, ज्ञेयमित्येव त्रिवृद्रूप दृश्यते स्वप्नप्रत्ययादौ। तस्माज्ज्ञान-मेवैतदेक ब्रह्मलक्षण सर्वमस्तीति जानीयात्—इति हि ब्राह्मणाना सिद्धान्त । इत्थ ब्रह्मैकान्तिक कर्म्मैकान्तिक वा मतद्वय पृथगिवातिष्ठन्ते ।

अथान्ये विद्वांसो महर्षयो ब्राह्मणा अनयोर्ब्रह्मकर्म्मणोर्द्वैतमेवातिष्ठन्ते, ब्रह्म च कर्म्म चेत्युभे इवेते सनातने विद्यात् । तथा हि—प्रभवप्रतिष्ठापरायणे ब्रह्मशब्द । किमस्य मूलकारणमिति वक्तव्ये—किमस्य ब्रह्मेत्याहु । यदिद दृश्यते किञ्चित्, तस्यैतस्य विश्वस्य कि ब्रह्मेति जिज्ञासायाम्—अमृत मृत्युमय ब्रह्म, सदेतासन्मय ब्रह्मेति भाव्यम् ।

तत्रेद सदमृतमेव ब्रह्म । मृत्युरय त्वसदिति कर्म्म नामोच्यते । मृत्योरमत्त्वापेक्ष त्वेकमेवाद्वितीय सद् ब्रह्मेत्याहु ।

१—"असन्नेव स भवति, असद् ब्रह्मेति वेद चेत् ।
अस्ति ब्रह्मेति चेद् वेद सन्तमेन ततो विदु" ॥ (तैत्ति० २।६)
२—"यो न पिता जनिता यो विधाता यो न सतो अभ्या सज्जजान" ।
३—"सदेवेदमग्र आसीद्" इति हि सद्वाद श्रूयते ॥१॥
१—"देवाना पूर्व्ये युगे असत सदजायत" इति ।
२—"देवाना युगे प्रथमे असत सदजायत" इति ।
३—"असदेवेदमग्र आसीत्, असतो व सदजायत" इति ।
४—"असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत" इति । (तैत्ति० प० २।७)
५—"असदेव सन् मनोऽकुरुत स्यामिति" इति चायमसद्वाद श्रूयते ॥२॥
१—"असदेवेदमग्र आसीत् । तत् सदासीत् । तत् समभवत् ।"
२—"सतश्च योनिमसतश्च विव ।"
३—"सतो बन्धुमसति निरविन्दन्" इति वा सदसद्वाद श्रूयते ॥३॥

तथा चैवमादिश्रुतिवाक्याना सामञ्जस्यान्यथानुपपत्त्या सदसतोरुभयोरेव तयोर्ब्रह्मकर्म्मणोर्विश्वमूलत्वमवधारयाम ॥

अपि च ब्रूम —ब्रह्म कर्म्मेति द्वे तत्त्वे सहिते तावदयमेकैकोऽर्थ । एते एवोभे अमृत मृत्युरिति विद्यात् । अमृतमभय ब्रह्म । मृत्यु कर्म्म ।

"अन्तर मृत्योरमृत मृत्यावमृतमाहितम् ।
मृत्युर्विवस्वन्त वस्ते मृत्योरात्मा विवस्वति" ॥

इति श्रूयते । एते एवोभे विद्या चाविद्या चेति विद्यात् । ब्रह्म विद्या, कर्म्म त्वविद्या नाम ।

"विद्या चाविद्या च यस्तद्वेदोभय सह ।
अविद्यया मृत्यु तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते" ॥(ईशोप० ११)॥ इति श्रूयते ।

अथैते एव कर्म्म चाकर्म्म चेति विद्यात् । ब्रह्म हि तत्राकर्म्मोच्यते । अकर्म्मणीद सर्व कर्म्मोपपद्यते, कर्म्मणि चाकर्म्मेत्याहु ।

"कर्म्मण्यकर्म्म य पश्येदकर्म्मणि च कर्म्म य ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्त कृत्स्नकर्म्मकृत् ॥(भ० गी० ४।१८)
ब्रह्मण्याधाय कर्म्माणि सङ्ग त्यक्त्वा करोति य ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥(भ० गी० ५।१०)
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥
नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्" ॥(भ० गी० ५।८)

अतिरिक्त हीद कर्म्मण कुर्वद्रूपात् क्षुभ्यगाणादकुर्वद्रूप नितान्तशान्त ब्रह्म । तस्मान्नेद कुरुते, न कारयति—इति ब्रूम । आत्मा हीदमक्षण ब्रह्म । तत्रेदमखिल त्रिक्षण कर्म्म । यावदिह ज्ञातव्य किञ्चित्तत् सकल ब्रह्म । ज्ञान ब्रह्म । यावदिह वा कर्तव्य किञ्चित् तत् सकल कर्म्म । क्रिया कर्म्म । ज्ञानक्रिययोरेकभाव्यमयमेकैकोऽर्थ । नार्थो ज्ञानक्रियाभ्यामतिरिच्यते किचित् ॥

अपि चेदमपर बोध्यम्। ब्रह्मैवेदमेक तत्त्वम्। तदेक सद् द्वेधा विवर्तते—शान्त, क्षुब्ध चेति। तत्रैतस्मिन् शान्ते ब्रह्मशब्द , क्षुब्धे रूपे कर्म्मशब्द । तदित्थ विशेषतो द्वैविध्येऽपि सामान्यत खल्विदमेकमेव ब्रह्मेति विद्यात्। तथा हि—

"यदिद दृश्यते किञ्चित्तद्विद्याद् ब्रह्म कर्म्म च।
कर्म्म क्षुब्ध ब्रह्म शान्त विश्व तदुभयान्वय ॥१॥
अन्योन्यमविनाभूत प्रतिद्वन्द्वचभिभावकम् ।
सहकारि च सापेक्ष सधर्म्मि च विधर्म्मि च ॥२॥
तारतम्येन तत् कर्म्मयोगाद् ब्रह्म द्विधा विदु ।
पर ब्रह्मावर ब्रह्म पर त्वात्मैव स द्विधा ॥३॥
अशेषकर्म्मवद् ब्रह्म परात्परमिति श्रुतम् ।
महामायाकर्म्मभेदावच्छिन्न षोडशी पर ॥४॥
परमेश्वर इत्युक्तो विश्वातीत परात्पर ।
तत्रेश्वरा परात्मान सन्ति षोडशिनोऽमिता ॥५॥
महामायाकर्म्मभेदावच्छिन्नस्तु परोऽव्यय ।
परावरोऽक्षरस्तत्र क्षरस्तत्रावर पर ॥६॥
त्रयोऽमी पुरुषा उक्ता अव्ययश्चाक्षर क्षर ।
त्रयस्ते पुरुषा युक्ता षोडशी पुरुष पर ॥७॥
आत्मैवेद पर ब्रह्म सर्वत्राप्तमकर्म्म तत् ।
अथ कर्म्मावर ब्रह्म तदात्मा च पुर च तत् ॥८॥
कर्म्मानुबन्धसापेक्ष ब्रह्मेद त्रिविध पुन ।
सृष्ट प्रविष्टमुन्मुक्त सृष्ट्वाऽनुप्राविशद्धि तत् ॥९॥
ब्रह्म, सृष्ट कर्म्म, कर्म्मचितिव्यष्टचवलम्बनम् ।
प्रविष्ट ब्रह्म तद्विद्याद्यत् समष्टचवलम्बनम् ॥१०॥
कर्म्मातीत तु यत् कर्म्मोपहित ब्रह्म भिन्नवत् ।
तदुन्मुक्तमिद नित्यशुद्धबुद्ध निरञ्जनम् ॥११॥

अथेद कर्म्मापि द्विविध तावत् पश्याम ,—चेतनप्रतिष्ठित जडप्रतिष्ठित च। तत्र चेतनस्थाना कर्म्मणामुत्थानप्रत्युत्थानप्रतिष्ठाना ज्ञानाधीनतया दर्शनात् तत्सामान्याज्जडकर्म्मणामप्यशेषाणा किञ्चिदलौकिकमहाज्ञानाधीनत्व प्रतिपद्यामहे। तच्च महाज्ञान सर्वाधिष्ठातारमेक चेतनविग्रह परमात्मानमीश्वरशब्देन व्यपदिशाम । तथा चेदमशेष कर्म्म क्षुद्रचेतनस्थत्वमहाचेतनस्थत्वाभ्या द्वेधा विभक्तमुपपद्यते—इत्यशेषाणा कर्म्मणा ज्ञानाधीनत्व सिद्ध भवति। ज्ञाने च ब्रह्मशब्द । तस्मात् सर्व कर्म्मबलप्रतिष्ठितब्रह्माश्रितोदयप्रलयमेवास्तीति ब्रह्मैवेद सर्व मन्यामहे। अत एव च "ब्रह्मण्याधाय कर्म्माणीति" गीतोक्तमुपपद्यते। ब्रह्मणि चेद सर्व कर्म्मास्तीत्यत सा ब्रह्मविद्यैव कर्म्मयोग-बुद्धियोग-ज्ञानयोगोपपादनहेतुभूता योगविद्या भवति। सेय ब्रह्मविद्या योगविद्या चेत्युभयी विद्यैव ब्रह्मशब्दाभिधेया भगवद्गीताशास्त्रार्थ ॥

तत्र सम्यग्ज्ञान, मिथ्याज्ञानमज्ञानमिति त्रयो ज्ञानस्य विवर्ता भवन्ति । सत्कर्म्म, विकर्म्म, अकर्म्म—इति त्रय कर्म्मणो विवर्ता जायन्ते। उभयेषा च विवर्तानामन्योन्यतोऽनुग्राह्यानुग्राहकभाव सभवति। यथा तावत् सम्यग्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानेनाज्ञानेन चैते त्रय कर्म्मविवर्ता अनुगृह्यन्ते। याथार्थ्येनैते ज्ञायन्ते, अन्यथा ज्ञायन्ते, न ज्ञायन्ते वा। एवमेव च सत्कर्म्मणा, विकर्म्मणा, अकर्म्मणा चैते त्रयो ज्ञानविवर्ता अनुगृह्यन्ते—सम्यक् सपाद्यन्ते, विरुद्ध ते नीयन्ते, उपेक्ष्यन्ते च। तेषामेषा षण्णा मध्याद्विविच्य

मिथ्याज्ञानाज्ञाने, विकर्म्माकर्म्मणी च परित्याज्यन्ते, सम्यग्ज्ञान च सत्कर्म्म च सग्राहृचन्ते––इत्येतावा-नेव सर्वशास्त्रार्थ । सम्यग्ज्ञान सत्कर्म्म चेत्येते एवोभे श्रेयसे भवत । तस्मादेते एवोभे ब्रह्मकर्म्मणी गीताया अप्यस्या विज्ञातृव्योऽर्थ ।।

"कर्म्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्म्मण. ।
अकर्म्मणोपि बोद्धव्य गहना कर्म्मणो गति ।।"

इति गीताविषयरहस्ये ब्रह्मकर्म्मसमीक्षा पूर्णा ।।

अथ गीता-विषय रहस्ये

२—त्रियोगनिर्वचने

गीतोक्तयोगत्रयमूलाख्यानम्

इह हि गीताया योगशास्त्रे त्रयो योगा उपदिश्यन्ते—कर्म्मयोगो भक्तियोगो ज्ञानयोग इति। ते चैते त्रयोऽपि योगा वैदिका द्रष्टव्या, त्रिपु वेदशास्त्रप्रकरणेषु पृथक्त्वेनैषा त्रयाणामुपदिष्टत्वात्। तथा हि—

असदिग्धार्थ विदिताशेषवेदितव्य विज्ञानशास्त्र वेद। परीक्षकस्य याथार्थ्यद्रष्टुर्दृष्ट विज्ञान विज्ञानोपदेशकवाक्य च वेद। ब्रह्म च ब्राह्मण वेति वेदग्रन्थो द्विविध। तत्र मन्त्रभागो ब्रह्म, ब्रह्मतात्पर्य्यानुवर्णन ब्राह्मणम्। तद् त्रेधा विभज्यते—विधि, आरण्यकम्, उपनिपच्चेति। कर्म्मकाण्ड विधि, उपासनाकाण्डमारण्यकम्, ज्ञानकाण्डमुपनिपत्। एतैरेव त्रिभि प्रकरणैरुपदिष्टास्ते त्रयो योगा। तत्र त्रैगुण्यविपयागृहिभ्य कर्म्मोपदेशा कर्म्मविषय। अथ सगुणविद्योपदेशो निर्गुणविद्योपदेशभूमिकारूपो वानप्रस्थजीवनयात्रानुकूलात्मविचारोपयोग आरण्यकम्। निर्गुणविद्योपदेश सगुणविद्योपदेशमूलक उपनिपत्। तदित्थमुपासनाज्ञानयो कथचिद् भेदसत्वाद्विरुपा समाजे निष्ठात्रैविध्योपपत्तावपि विद्योपदेशत्वसामान्यादनयोरारण्यकोपनिपदोरैतरेयबृहदारण्यकादिश्रुतिपु साकर्य्येणैव प्रायो व्यवहारदर्शनाच्च साधारणजनताप्रतिपत्त्यनुरोधेन निष्ठाद्वैविध्य भगवानाह—

"लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ।
ज्ञानयोगेन साख्याना कर्म्मयोगेन योगिनाम्" ३।३। इति।

तत्र कर्म्मयोगसमुच्छिन्नज्ञानयोगरूपाया अस्या भक्तियोगनिष्ठाया अप्यस्य। ज्ञानयोगनिष्ठायामेवोपसग्रहो द्रष्टव्य॥ तदित्थ वेदोपदेशत्रैविध्यात् त्रित्वेनैवोपपन्नानामप्येपा योगाना बुद्धियोगायोगाभ्या द्वैविध्य भगवानपेक्षते। तत्रापि च बुद्धचा युक्तास्ते त्रयोऽपि योगा उपादेया इष्यन्ते। अबुद्धियुक्तास्तु त्रयोऽप्येते विगर्ह्यन्ते। यद्यपि सर्वेऽप्येते योगा बुद्धियुक्ता एव सभाव्यन्ते, प्रेक्षापूर्वकारिभिरेवैषा विधेयत्वात्। तथाप्यत्र बुद्धेर्द्वैविध्य द्रष्टव्यम्। विद्याबुद्धिरविद्याबुद्धिश्चेति। व्यवसायात्मिका बुद्धिर्विद्या। अव्यवसायात्मिका त्वविद्या। दृढप्रत्ययरूपा निश्चितैकार्था निसदिग्धा व्यवसायबुद्धि सा विद्या। बहुशाखा ह्यनन्ता अनिश्चितनानार्था सशयावहा त्वव्यवसायबुद्धिरविद्या। अज्ञानावृतज्ञान ज्ञानाल्पत्वादविद्या। यावदेव त्वत्राज्ञानसपर्कस्तत कर्म्मबन्धो भवति—इत्यविद्या तावदात्मबलापघाताय कल्पते। तस्मादविद्यायुक्ता कर्म्मयोग-ज्ञानयोग-भक्तियोगा उपेक्ष्या। बुद्धियुक्तास्तु त्रयोऽप्येते श्रेयसे भवन्तीति भगवत सिद्धान्त॥

तत्र तावदविद्याबुद्धिश्चतुर्धा—अभिनिवेश, अज्ञान, रागद्वेषो, अस्मिता चेति। अतद्धर्मिणि तद्धर्म्मप्रत्यये याथार्थ्याभिमानेनास्थाधारणमभिनिवेश। अभिनिवेशादतद्धर्म्मणि तमसा बुद्धि कर्म्म

बध्नाति ॥ १ ॥ कार्य्यत्वकारणत्वाभ्यामर्थानामग्रहणमज्ञानम् । अज्ञानेन तमो बुद्धिमावृणुते ॥२॥ अथ प्रवृत्तिहेतु कामानुशयी राग, निवृत्तिहेतु क्रोधानुशयी द्वेष । तावेतौ रागद्वेषौ प्रज्ञानमग्रत पृष्ठतश्चाकर्षन्तौ समस्थानात् प्रच्यावयत, अशान्त्या क्षोभेण बुद्धिमाकुलयत ॥३॥ अथ बालक-भूताविष्ट-ग्रामीण-पामरादिवत् प्रज्ञानस्याविकासो गोढ्यमस्मिता । तया चात्मप्राणस्यार्कविधस्य स्फुरणाभावान् सतोऽप्यात्मबलस्य कार्य्यकारिता प्रतिबद्ध्यते, स्वज्योति प्रतिबन्धाच्चायमात्मा तमसा ऽऽव्रियते ॥ ४॥ त एते चत्वार कर्म्मदोषा विद्यामवपातयन्तीत्यविद्या नामोच्यते। अविद्यामनियोगात्तु क्रियमाणा कर्म्मयोग-ज्ञानयोग-भक्तियोगा नात्यन्त श्रेयसे भवन्तीत्यवश्यमेतेषु विद्याबुद्धियोगोऽपेक्ष्यते ।

सोऽय विद्याबुद्धियोगोऽपि चतुर्धा—धर्म्म, ज्ञानम्, वैराग्यम्, ऐश्वर्य्य चेति। धर्म्मादभिनिवेशस्य, ज्ञानादज्ञानस्य, वैराग्याद्रागद्वेषयो, ऐश्वर्य्यादस्मिताया निवृत्तिर्भवतीत्यनावरणोऽयमात्मा तमसो ज्योतिर्गच्छति, मृत्योरमृत गच्छति, असत सद् गच्छति। तथा चेयमेतावती सिद्धिर्विद्याबुद्धियोगादुपपद्यते। तस्माद् बुद्धियोगमय एवाय ज्ञानयोग कर्म्मयोगो भक्तियोगो वा वर्तयितव्य इत्यादेष्टुमिद गीताशास्त्र प्रवर्तते।

तत्रैतस्मिन् गीतानिबन्धे तावदादौ अष्टाभिरुपनिषद्भिरस्य ज्ञानयोग-भक्तियोग-कर्म्मयोगाना परिष्कारहेतोर्बुद्धियोगस्यापूर्व स्वरूप विस्पष्टमाख्यातम्। अथात पर प्राचीनै पारोवर्य्यविद्भिरुपदिष्टानामेषा ज्ञानयोग-भक्तियोग-कर्म्मयोगाना सक्षेपतो विवक्षितानि रूपाणि दर्श्यन्ते।

इति योगत्रयमूलाख्यानम् ।

अथ विषयरहस्ये

कर्म्मयोगसमीक्षा

तत्रादौ कर्म्मयोग समीक्ष्यते—प्रवृत्ताना वैदिकाना रमणीयाना च लौकिकाना यथाधिकार-विहिताना कर्म्मणा यथाधिकार यथाकाम चाचरण कर्म्मयोग । यावन्ति खलु यज्ञादीनि कर्म्माणि समिदाज्य-वेदि-बर्हि -पुरोडाशादिरूपात्साधनत शत्रुक्षय-रायस्पोषान्नयश -श्री-प्रजा-सुखविशेषादिरूपात्फ-लतश्चैहलौकिकान्पारलौकिकान्वा विषय-सुख-भोगौपयिकानर्थानपेक्षन्ते, आधिभौतिकाधिदैविकैरेव साधने कल्प्यमानानि कर्म्माणि पुनराधिभौतिकाधिदैविकसुखभोगौपयिकानेव सस्कारविशेषान् प्रजनयन्ति, तेषा कर्म्मणामुपसग्रहणमनुशासन च कर्म्मकाण्डम् । तत्र व्यावहारिका एव कर्म्मकलापा उपदिश्यन्ते । कर्म्मणा च तेषामधिकारविशेषसापेक्षत्वात्कर्म्मभेदेन तत्र बहुविधाभिरेव मर्य्यादाभिर्नियन्त्रिता भिन्नभिन्ना-धिकारिणो व्यवस्थाप्यन्ते। सेय व्यवस्था द्विविधा—चातुर्वर्ण्य चातुराश्रम्य च ।

महारम्भाणा कर्म्मणा चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यव्यवस्थासापेक्षत्वम् ।

कर्तृ विभागेन कार्य्यविभागव्यवस्थापेक्ष हीदमुभय चातुर्वर्ण्य चातुराश्रम्य च । यत्र परस्परात्यन्त-विरुद्धानेककर्म्मकलापसमुच्चयरूप किञ्चिदेक महारम्भ कर्म्म कर्तुमिष्यते, तत्रैकेन तस्य कर्तुमशक्यत्वे व्यवस्थाविशेषमेवैतत्साधनोपाय पश्यन्ति, महाकर्म्मारम्भकाणि सर्वाणि कर्म्माणि विभज्य तेष्वेकैक महार्थ कर्म्मानेकपुरुषा एककालमेव समुच्चित्य सपादयेयुरित्येका व्यवस्था। सेय चातुर्वर्ण्यपद्धति । एकपुरुष कालभेद प्रकल्प्यान्योन्यविरुद्धान्यपि नाना कर्म्माणि सपादयेदिति द्वितीया व्यवस्था। सेय चातुराश्रम्यपद्धति । सेय व्यवस्थाद्वयी जगत्प्रकृतिसिद्धा निर्विशेष सर्वत्र लोके दृश्यते ।

चातुर्वर्ण्य-चातुराश्रम्यव्यवस्थापेक्षितायाः सर्वजगत्प्रकृतिसिद्धत्वम्

तथा हि—यथा प्रतिपुरुष मनो-वाक्-प्राणकर्म्मणामुद्बोधक प्रतिशरीराग्निबल भवति। यज्ञ-कर्म्मसु तावच्चत्वारोऽग्नय परस्परतोऽपेक्ष्यन्ते—अध्यात्म[1] मधिभूत[2] मधिदैवत[3] मधियज्ञ[4] च। तत्र याज्ञिके वैधाग्नौ यजमानशारीराग्नेरग्न्याधानकर्म्मणा सधान कृत्वा तत्र समिद्धविर्द्रव्यादिभिर्भौ ति-काग्ने सधानपूर्वक वैदिकमन्त्रविशेषैराधिदैविकाग्ने सधान क्रियते। तथा चैषा चतुर्णामग्नीनामेकी-भावेनप्रत्यग्निनिगूढाना वाक्-प्राण-मन कर्म्मणा सजातीयानुबन्धनेनैकीभाव सपाद्यते। तत्र चतुर्णा मनसामेकीभावाय यजमानश्च ब्रह्मा च, चतुर्णा प्राणानामेकीभावाय यजमानश्चाध्वर्य्युश्च, चतसृणा वाचामेकीभावाय यजमानश्चाध्वर्य्युर्होतोद्गाता च नियुज्यन्ते। अध्वर्युर्यजुर्भिर्होता ऋग्भिरुद्गाता सामभिराधिदैविकवाचोऽनुगृह्णाना यजमानाग्नि वाचि सदधते। न चैतानि सर्वाणि कर्म्माण्येको यजमान शक्नोति कर्तुम्। अतो लौकिकतत्तन्महोत्सवादिवदिहापि कर्तृविभागेन कार्य्यविभाग प्रकल्प्यैतन् महारम्भ कर्म्म सपादयितुमीष्टे। एवमयमेको जगद्धर्म्मप्रवर्तको मनुर्वा मनुप्रवर्तितसमाजबन्धनरूपैकधर्म्मप्रवर्तक सर्वसमाजैकरक्षको धर्म्मसम्राड् वा समाजे वीर्य्य ससाधयितु वेदमनुसृत्य कर्तृविभागेन कार्य्यविभाग प्रकल्प्य सामाजिक बल सपादयितुमीष्टे स्म। तथा चैक समाज मनुष्यैकव्यक्तिवदेकत्वेनाध्यवसाय तस्य

चतुर्धा मनुष्यविभागैर्मुखबाहूदरपादान् वीर्य्यचतुष्टयाधिष्ठानभूतान् विभज्य तत्र तत्र तत्तद्वीर्य्यं सपाद्य त समाज वीर्य्यवन्त सपादयामास ।

यत्र पुनरेतच्चातुर्वर्ण्यमयी व्यवस्था नास्ति, स समाजो निर्वीर्य्यं पापीयान् भवति, गर्ते पतति। सर्वस्मिन्नपि भूमण्डले प्रवल कोऽपि तादृश समाजो न दृश्यते, यत्रैतच्चातुर्वर्ण्यव्यवस्था न स्यात्, यावदेव च तत्र समाजे चातुर्वर्ण्यव्यवस्थाया निजधर्म्मत्वाभिमानसपत्तये राजकीयनियमेन व्यवस्थादाढर्च व्यवतिष्ठते, तावदेव चैतत् समाजवलमप्युद्रिच्यते। "यतोऽभ्युदयनि श्रेयससिद्धि स धर्म्म "इति सिद्धान्ताद् दृढधर्म्मतया धृतानामेव वीर्य्याणा समाजोन्नतिहेतुत्वात्, "धर्म्मो रक्षति रक्षित " इत्यव्याहतनियमदर्गनात्। प्रत्यक्ष हि प्रतिशरीर पश्यामश्चतुर्णा वीर्य्याणा धर्म्मभूताना पुरुषसरक्षकत्वम्, तद्वदस्य सामाजिकपुरुषस्याप्येतान्येव वीर्य्याणि धर्म्मभूतानि रक्षकाणि भवन्ति ॥

तथा हि चातुर्वर्ण्यव्यवस्थासाध्यानि वीर्य्याणि चतुर्विधान्येवोपपद्यन्ते, तथा च—दिव्य-वीर-पशु-मृतभावप्रयोजकाना ब्रह्म-क्षत्र-विट्-शूद्रशब्दाना चतुर्णा वीर्य्याणा विभज्य ससाधन चातुर्वर्ण्यम्। तत्र तावच्चातुर्वर्ण्योचितानि कानिचित् कर्म्माणि दैवसम्कारसाध्यात्मवीर्य्यप्राप्तिसाधनमापेक्षाणि भवन्ति। न चैक सर्वाण्येतानि वीर्य्याणि साकमाराधयितु समर्थयते , उपकार्य्योपकारकभावेन परस्परात्यन्तसापेक्षाणामप्येषा स्वरूपतो विभिन्नच्छन्दस्कदेवसस्कारसाधनतश्चात्यन्तविरुद्धत्वात्। अनियमेन तु यथाकथचिदव्यवस्थया प्रवर्तमानाना साधकाना तत्तद्वीर्य्यसमाधने कर्म्मबल नोपपद्यते। तस्मान्न केवल व्यक्तिविभागेन, अपि तु कुलविभागेन कार्य्यविभाग प्रकल्प्य प्रवर्तमानाना तत्तत्कर्म्मसिद्धावनायास सौकर्य्यं च भवति। निजधर्म्मत्वाभिमानदाढर्च चास्य कुलक्रमानुवर्तनादेवोपपद्यते, न व्यक्तिविशेषपरिग्रहमात्रेण। तस्मादेतद्वीर्य्यससाधन कुलक्रमानुगतमेव कुलधर्म्मतया धार्य्यमिति विदुषा दूरदर्शिना सिद्धान्त ॥

चातुराश्राम्य त्वितो भिद्यन्ते। तथा हि—एक एव हि पुरुषो विरुद्धान्यप्यनेकविधानि कर्म्माणि समय भेदेन कर्त्तु शक्नोतीति समयविभागेन कार्य्यविभागेव्यवस्थापेक्ष चातुराश्रम्यम्। कर्म्म च ज्ञान चेति द्वे शक्ती वीर्य्योपिने ईश्वररूपे भवत । तेनेश्वरमारिराधयिपुरेष शतायु पुरुष पूर्व्येण वयसा कर्म्मशक्तौ वीर्य्यमुपार्जयन्, उत्तरेण वयसा ज्ञानशक्तौ वीर्य्यमुपार्जयेत्। तेनेश्वरो वीर्य्यलक्षण सर्वात्मनाऽनुगृहीतो भवति। किन्तु न ज्ञानेन विना कर्म्मणि वीर्य्यमुपार्जयितु शक्यम्। अन्योन्याश्रिते हि ते न सत्रा ससाधयितु शक्येते। तस्मात् पूर्व च वयो द्वेधा विभज्यते, उत्तर च।

तेनैतज्जन्मत आरभ्य पञ्चविशतिवर्षपर्य्यन्त ब्रह्मचर्य्य भवति। तत्र कर्म्माणि कर्तु दीक्षालाभाय कर्म्मसाधनोपायभूतज्ञानसाधन कुर्य्यात्। क्रत्वर्थ हि तस्यैतज्ज्ञान सपद्यते।

अथैतदूर्ध्व पुनरपराणि पञ्चविशति वर्षाणि तत्पूर्वसाधितज्ञानसाध्य तथाविध कर्म्म कुर्य्यात्, यत्कर्म्मदीक्षित स्यात्। पुरुषार्थहेतुर्हि तस्यैतत्कर्म्म निष्क्रष्यते। उक्त चाभियुक्तै —

"आहारार्थं कर्म्म कुर्य्यादनिन्द्य तच्चाहार्य्य प्राणसधारणार्थम्।
प्राणा धार्य्यास्तत्त्वजिज्ञासनार्थं तत्त्वं ज्ञेयं येन दु ख न भूय ॥"

धर्मार्थकाममोक्षा पुरुषार्था । धर्म्मार्थौ साधने। काममोक्षौ साध्यौ। धर्म्मादर्थश्च कामश्च मोक्षश्च। अर्थतस्तु कामश्च मोक्षसाधन धर्म्मश्च। न चैतदर्थेन मोक्ष सम्पद्यते। कामो द्विविध —ऐहिक विषयसुखम्। आमुष्मिक स्वर्गसुखम्। मोक्षस्तु नि श्रेयससुख ताभ्यामतिरिच्यते। स च मोक्षोऽकामस्यैवोपपद्यते। धर्म्माच्चैतानि सिद्धचन्ति। आत्मनि कर्म्मजन्योऽतिशयो वासना धर्म्म । सोऽपि कर्म्मजन्यत्वात्कर्म्मोच्यते। इहामुत्र भोगसाधनमात्मन्युप्त बीजरूप वासना कर्म्म।

विद्यावशाद्वा स्वरुचिवशाद्वाऽहर्निश यथाकथचित् कर्म्मसु व्यासज्जमानै प्राणिभि क्रियमाणाना कर्म्मणा शुभानामशुभाना वाऽवश्य कश्चिदुदर्को निष्पद्य कर्तुरात्मन्यासज्जते, तदिद वासनाकर्म्म। तत्राशुभोदर्को मा भूदिति शुभोदर्कायाचार्य्या आदिशन्ति—

"ज्ञात्वा कर्म्माणि कुर्वीत नाज्ञात्वा किञ्चिदाचरेत्।
अज्ञानेन प्रवृत्ताना स्खलन स्यात् पदे पदे" ॥ इति॥

तत्रैहिक विपयभोगसुखमामुष्मिक च पितृस्वर्गसुख देवस्वर्गसुख वा कामयमानस्य ज्ञात्वा ज्ञात्वा तज्ज्ञानकर्म्मानुष्ठान वयस पूर्वपक्ष। अथ वयस पुनरुत्तरपक्षे–ऐहिक वाऽऽमुष्मिक वा कर्म्म निष्काम कृत्वा कृत्वा ज्ञानमेवोपासीत। तथा हि––पुत्रेभ्यो गृहधर्म्मान् समर्पयन्नदार सदारो वा गृहधर्म्मेभ्यो विरज्य ज्ञानसाधनोपायभूत कर्म्म कर्तुमय वन पञ्चाशतो व्रजेत्। तत्र पञ्चविंशति वर्षाणि ज्ञाने दीक्षालाभाय ज्ञानौपयिकाना निवृत्तिकर्म्मणा साधनेन कर्म्मबल निवर्तयेत्, सा तपश्चर्य्या भवति। ज्ञानदीक्षित पुनरय कर्म्मफलत्यागलक्षणा सन्यासनिष्ठामात्मनि भावयेत्। तत्र चेद कर्म्म क्रत्वर्थ भवति। ज्ञान पुनरस्य पुरुषार्थहेतु सपद्यते। आत्मज्ञानाच्च परमा शान्तिर्नि श्रेयस नाम निरतिशय सुखमाप्यते। तदिदमेकस्य पुरुषस्य समयभेदेन कर्तव्यभेदोपपादन चातुराश्रम्य भवति। तानीमानि चातुराश्रम्योपपादकानि कानिचित्कर्म्माणि पृथग्भाव्यानि ॥

अथोदर्कनिबन्धनानि षट् कर्म्माणि

उदर्क कर्म्मफल शुभमशुभ चेति। तद्भेदादेवैतत्कर्म्मापि द्विविधमुच्यते––पुण्य च पाप चेति। श्वोवसीयस पुण्यम्। पातक पापम्। तयोरुभयोस्त्रैविध्यात्कर्म्मणा षट्त्वमुपपद्यते। तद्यथा––

१–अभ्युदयजनक सत्कर्म्म। तच्छ्रेय सुकृत वा नाम। तत्पुण्यम्।
२–प्रत्यवायजनक विकर्म्म। तदेनो नाम। तत्पापम्।
३–अभ्युदयविघातक विकर्म्म। तदघ नाम। तत्पापम्।
४–प्रत्यवायविघातक सत्कर्म्म। प्रायश्चित्त नाम। तत्पुण्यम्।
५–अभ्युदयनिमित्तप्रतिबन्धकम्-अकर्म्म। किल्विष नाम। तत्पापम्।
६–प्रत्यवायनिमित्तप्रतिबन्धक शान्तिस्वस्त्ययन नाम सत्कर्म्म। तत्पुण्यम्।

अत्रायमभिसन्धि ––"सूर्य्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च" यजु० १३।२, इति श्रुते सूर्य्य-रसाना ज्योतिर्गौरायुरित्येतेषा त्रयाणा मध्यादायुष सर्वजीवात्मत्व पश्यन्ति। स इन्द्र प्राण प्रज्ञात्मा। "त मामायुरमृतमित्युपास्स्व" इतीन्द्रवाक्य कौषीतकश्रुतिराह। तस्यैतस्य जीवात्मन प्राज्ञस्य भूतात्मन स्वप्रभवसूर्य्याभिमुख्येनोर्ध्वमयनमभ्युदय। अथ वैपरीत्ये प्रति-शब्द। सूर्य्याभिमुख्यविपरीत त्ववस्तादात्मनोऽयन प्रत्यवाय। अभ्युदयेन जीवत प्रतिक्षण सूर्य्यादात्मरसस्याधिकाधिकलाभेन श्रीवृद्धि, शरीरत्यागादूर्ध्व चात्मन सूर्य्याभिमुखी गतिरुपपद्यते। तद्विपरीतेन तु प्रत्यवायेन जीवत प्रतिक्षण सूर्य्यविप्रकर्षादात्मरसक्षयत श्रीहानि, शरीरत्यागान्ते पुनरात्मन शनैश्चराख्ययमराजाभिमुखी गतिरापद्यते। एतयोरुभयोरभ्युदय-प्रत्यवायसज्ञयोर्गतिविशेषयो कर्म्मविशेषजनितो भूतात्मनि वासनासस्कारो हेतु। तत्राभ्युदयवासनाया श्वश्रेयसशब्द, पुण्यशब्द। अथ प्रत्यवायवासनाया पातकशब्द, पापशब्द। अथाभ्युदयवासनाविघातकमघ नाम पातक भवति। पातकत्वाच्च तत्पापम्। एव प्रत्यवायवासनाविघातक प्रायश्चित्त नाम। प्राय प्रगतो विनष्ट शुभधर्म्म, तस्य पुनश्चयन प्रायश्चित्तम्। अथाभ्युदयनिमित्तप्रतिबन्धक किल्विषम्। प्रत्यवायनिमित्तप्रतिबन्धक तु शान्तिस्वस्त्ययन नाम। तत्राभ्युदयप्रवर्तक प्रत्यवायनिवर्तक प्रत्यवायनिमित्तनिवर्तक चेति त्रीणि पुण्यानि कर्म्माणि। इतराणि पुनस्त्रीणि पापानि। शुभफलोदयौपयिक सस्कारस्तावदात्मन कला, कलामर्हति कल्यम्। अथवा अस्तमनात्पश्चात्पुनरुदयन कल्यम्। तदिदमुभयविध कल्य यज्जीवनम्, तदिद परिपोषयत्पुन पुनरुत्थानवच्च सत्कल्याणम्। नस्य णत्व लवणादिवत्। अपि वा राज्ञे देयो भाग कर, तमर्हति कर्य्यम्। तथा च धनागमयुक्त जीवन कर्य्याणम्, तदेव च कल्याण रलयोरभेदाध्यवसायात्। कल्याण पुण्यमित्येकोऽर्थ। तद्विरुद्धमभद्र पापम्, पा रक्षणे धातु। पा-रक्षा-स्वास्थ्यम्, स्वरूपेण स्वभावेन

चात्मन स्थिति । ततोऽपगम पापम्। अपगमार्थोऽयमपशब्द । यद्वा पामात्मरक्षक न पाति—न रक्षतीत्यात्मस्वरूपधर्म्मव्यापादक कर्म्म पाप नाम। यद्वा अपगता निकृष्टदशापन्ना आप —स्वात्मजीवन-प्रवाह —अपापम्। यादृच्छिकान्मूलस्थितिविलोपमूचकात्तदकारलोपात्पापम्। यद्वा आत्मन प्रकृतिराप , अद्भ्यो हीद भोगायतन लिङ्गशरीरमुत्पद्यते—तस्मात्तदापो नाम। अपशब्दो नीचैर्वचन । अधोगति-वशात्पतित भोगशरीर यस्मात्तत्कर्म्म पापम्। अत्राप्यपापमिति प्राप्ते प्रथमाकारलोपश्चिरन्तनव्यव-हारविशेषादिति बोध्यम् ॥

तदित्थमुदयनीयपतनीयभेदात्कर्म्मणो द्वैविध्यमेव सिद्धान्त । परे तु पतनीयस्य कर्म्मणो वीर्य्यतारतम्याद् द्वैविध्यमिच्छन्ति। तथा चेद कर्म्म त्रिविध निष्पद्यते—सत्कर्म्म, विकर्म्म, अकर्म्मेति। अभ्युदयजनक प्रत्यवायविनाशक च सत्कर्म्म। प्रत्यवायजनकम्, अभ्युदयविनाशकम् च विकर्म्म। अभ्युदयनिमित्तप्रतिबन्धक त्वकर्म्मेति। एतदेव त्रैविध्य भगवाननुजानीते। तथा चाह—
"कर्म्मणोह्यपि बोद्धव्य बोद्धव्य च विकर्म्मण ।
अकर्म्मणोऽपि बोद्धव्य गहना कर्म्मणो गति" ॥ इति ॥

अथात्मनिबन्धनानि षट् कर्म्माणि ।

तथा हि। विद्या च कर्म्म चेति द्वौ आत्मधातू भवत । वेदशास्त्रपरिशीलनसिद्ध ब्रह्माश्वत्थ-विज्ञान विद्या। प्राक्तनकर्म्मजनितवासनासस्कारमयकर्म्माश्वत्थजनितरुचिविशेषोदय कर्म्म। वेदाज्ञानिबन्धन स्वरुचिविशेषनिबन्धन च कर्म्म कुर्वाणा इह सर्वे लोका दृश्यन्ते। तथा चैषा सर्व कर्म्म द्वेधा विभक्त भवति—वैदिक च लौकिक चेति। विद्यासापेक्षमाज्ञासिद्धमीश्वरविज्ञानोपेत वैदिकम्। तदिदमाज्ञाविशेषनिबन्धनत्वात्स्वरुचिविशेषमनपेक्ष्यैव कार्य्यकारणभावसापेक्षकर्तव्यताबुद्धया क्रियते। अथ विद्यानिरपेक्ष तु स्वरुचिसिद्धमिन्द्रियप्रज्ञानोपेत लौकिकम्। तच्च व्यक्तिविशेषोपकार-समाजोपकारादिसाधुत्वदृष्टिनिबन्धनकर्तव्यताबुद्धया क्रियते।

तत्रेद वैदिक त्रिविधम्—यज्ञ , तप , दान चेति। आधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकानामग्नीना प्रकारविशेषेणैकीभाव सपाद्य आध्यात्मिकाग्नौ वाक्प्राणमनसा बलातिरेकसपादन यज्ञ । तदिद कर्म्माध्यात्म तावदन्नाधानप्रकारविशेषात्सपाद्यते। अथ चानशनादिभि क्षुब्धस्याध्यात्मिकाग्ने स्वैरेव शरीरधातुभि प्रत्यर्पितैर्बलातिरेको यत्र सपाद्यते तत्तप । यथा क्षेत्रे बीज वपन्नधिक सस्य प्रजनयति, यथा वा व्यायामादिश्रम कुर्वाण शारीरबल क्षपयन्बलातिरेक सपादयति, एव शरीरधातुभिरेवाग्नौ हुतैरधिकाधिकमात्मबल प्रजनयति, तत्कर्म्म तप । श्रूयते च—"एतद्वै तप इत्याहुर्य्यत्स्व ददातीति" अथ यत्रात्मानमदत्वाप्यात्मीय बाह्य वित्त ददाति तद्दानम्। तत्रेद वित्त यस्मै प्राणिने ददामि, तत्रात्मनि ममायमात्मा स्ववित्ताहितात्मभागाधानद्वारा प्रविष्ट सन्विभवति, भूमान गत्वा बलवान्भवति। अस्ति च मदीये वित्ते ममतासबन्धादनुस्यूतो ममात्मा। श्रूयते हि—

"एतावान् खलु वै पुरुषो यावदस्य वित्तम्" (तै० ब्रा० १।४।७।) इति।

"यावद् वित्त तावदात्मा" (शत०) इति च।

तदित्थ सौरप्राणानुगतोपचार परोक्षफलोदर्क कर्म्मत्रय विज्ञानविशेषसबन्धात् क्रियमाण वैदिकम्। तस्य त्रिविधस्यावश्यकत्वमाह गीतायाम्—

"यज्ञो दानं तप कर्म्म न त्याज्य कार्य्यमेव तत्।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥१८।५।
एतान्यपि तु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥१८।६।" इति

अथेद लौकिकमपि कर्म्म द्वैविध्येन विभज्यते—रमणीयचरण कपूयचरण चेति। तत्राविहित-

मविद्यामूलकत्वादथ निषिद्धमविद्याजनकत्वाच्चात्यन्त हेयमित्युपेक्ष्यते, अविद्यासबद्धाना कर्म्मणामनिष्ट-जनकत्वात्। अथ विद्यानिरपेक्षाणामप्यविद्यागन्धशून्यत्वे कर्तव्यता न निषिध्यते। अवैदिकानामपि कर्म्मणा लोकरुचिसिद्धाना समाजहितावहत्वेन व्यक्तिहितकारित्वेन चेष्टत्वात्। तदिद लौकिक शुभ-कर्म्म त्रिविधम्—इष्टम्, आपूर्त्तम्, दत्त च।

"अध्यात्मदेवतापुष्ट्यै यत् कर्म्म विधिवत् कृतम्।
वाचा प्राणेन मनसा तदिष्टमभिधीयते ॥१॥
अग्निहोत्र तप सत्य देवानाञ्चानुपालनम् ।
आतिथ्य वैश्वदेव च इष्टमित्यभिधीयते ॥२॥
सर्वसाधारणार्थाय प्रवर्तयति यश्चिरम्।
बहुद्रव्यव्ययापेक्ष कर्म्म तत्पूर्तमुच्यते ॥३॥
वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमाराम पूर्तमित्यभिधीयते ॥४॥
वाटशाला पाठशाला मठ शीतेऽनल प्रपाम् ।
वाट वाटी मन्नसत्र कुल्या वाटद्रुमास्तथा ॥५॥
पण्यशाला च भैषज्यशाला पुस्तकशालिकाम् ।
नौका सेतु घट्टबन्ध कुर्यात् पूर्त वदन्ति तत् ॥६॥
बहिर्वेदि तु यद्दान तद्दत्तमभिधीयते ।
शरणागतसत्राण भूताना चाप्यहिंसनम् ॥७॥
ससाधन सोपभोग स्वमर्थ य समर्पयेत् ।
परस्मै तद्दरिद्राय तद्दत्तमिति कथ्यते ॥८॥
भूमि सुवर्ण गा वस्त्रमुत्थान पुस्तक गृहम् ।
औषध भोजन दद्यात्तद्दत्तमिति कथ्यते ॥९॥"

तत्रैतेषु लौकिकेषु त्रिषु कर्म्मसु स्वरसत एव सर्वे लोका प्रवृत्ता दृश्यन्ते। सामाजिकोपकारस्य स्वरुचिविशेषस्य च प्रवृत्तिनिमित्तस्याविशेष मनुष्यमात्रे प्रत्युपस्थानात्, त्रयाणामप्येषा कर्म्मणा विद्यानपेक्षित्वादाविद्वत्कुलमापामर च सर्वेषा मनुष्याणामविशेषेणाधिकारोपपत्तेश्च ।

अथ वैदिकेषु त्रिषु कर्म्मसु विद्यासापेक्षत्वाद्विदुषामेवाधिकार सभवति, नाविदुषाम्। तेषा वैज्ञानिकत्वादज्ञानेन प्रवृत्ताना तेषा यथावत्कर्म्मकरणासमर्थतया कर्म्मफलानुदयेन श्रद्धाविघातात्तत एव प्रवृत्तिनिमित्तस्य स्वरुचिविशेषस्यापलापाच्च। तथा हि—श्रूयतेऽयमर्थो वाजिश्रुतौ—

"स ये हाग्र ईजिरे—ते ह स्मावमर्श यजन्ते। ते पापीयास आसु । अथ ये नेजिरे—ते श्रेयास आसु । ततोऽश्रद्धा मनुष्यान्विवेद—ये यजन्ते पापीयासस्ते भवन्ति, य उ न यजन्ते श्रेयासस्ते भवन्तीति। तत इतो देवान् हविर्न जगाम। इत प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्ति। ते ह देवा ऊचु, बृहस्पति-माङ्गिरसम्—अश्रद्धा वै मनुष्यानविदत्, तेभ्यो विधेहि यज्ञम्-इति। स हेत्योवाच बृहस्पति-राङ्गिरस, कथा न यजध्व—इति। ते होचु—किकाम्या यजेमहि? ये यजन्ते पापीयासस्ते भवन्ति, य उ न यजन्ते—श्रेयासस्ते भवन्तीति। स होवाच—वृहस्पतिराङ्गिरस—यद्वै शुश्रुम देवाना परिषूत तदेष यज्ञो भवति—यच्छूतानि हवीषि, क्लृप्ता वेदि। तेनावमर्शमचारिष्ट तस्मात् पापीयासोऽभूत। तेनानवमर्श यजध्वम्, तथा श्रेयासो भविष्यथेति। आ कियत इति? आर्बर्हिषस्तरणादिति। बर्हिषा ह वै खल्वेषा शाम्यति। सा यदि पुरा बर्हिषस्तरणात्किचिदापद्येत बर्हिरेव तत् स्तृणन्नपास्येत्। अथ

यदा वर्हिस्तृणन्ति—अपि पदाभितिष्ठन्ति। स यो हैव विद्वान्—अनवमर्श यजते, श्रेयान् हैव भवति" इति॥ (शत० १।२प्र०।३।)

अपेक्ष्यते हि तेषु त्रिषु कर्म्मसु तत्तत्प्रयोगात् प्रागेव ब्रह्मणो विद्यायास्त्रेधाऽभिसबन्ध— ऋत्विग्ब्राह्मणेषु ब्रह्मनिर्देशद्वारा, वेदमन्त्रेषु ब्रह्मनिर्द्देशद्वारा, तथा यज्ञादिकर्म्मसाधनसामग्रीविधौ ब्रह्म-निर्द्देशेन प्रयोगयाथार्थ्यप्रतिपत्तिद्वारेति।

तदेतदाह भगवान् गीतायाम्—

"ओ तत्सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविध स्मृत ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता पुरा ॥१७।२३।
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतप क्रिया ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ता सतत ब्रह्मवादिनाम् ॥१७।२४॥
तदित्यनभिसधाय फल यज्ञतप क्रिया ।
दानक्रियाश्च विविधा क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभि ॥१७।२५॥
सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते।
प्रशस्ते कर्म्मणि तथा सच्छब्द पार्थ उच्यते ॥१७।२६॥
यज्ञे तपसि दाने च स्थिति सदिति चोच्यते।
कर्म्म चैव तदर्थीय सदित्येवाभिधीयते ॥१७।२७॥
अश्रद्धया हुत दत्त तपस्तप्त कृत च यत्।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इह" ॥१७।२८॥

अयमत्राभिसन्धि। ब्रह्मशब्दो ज्ञानमाह,उक्त चाभियुक्तै—

"प्रत्यस्ताशेषभेद यत् सत्तामात्रमगोचरम्।
वचसामात्मसवेद्य तज्ज्ञान ब्रह्मसज्ञितम्"॥ इति।

तदिद ज्ञान पञ्चविधम्—सत्यज्ञानम्, योगजज्ञानम्, विज्ञानम्, प्रज्ञानमैन्द्रियक चेति। उक्त च भगवता नारदेन पाञ्चरात्रे—निर्विषयकत्वान्निर्विकल्पक विश्वव्यापि किञ्चिदनिरुक्तमीश्वरस्वरूप ज्योति सत्यम्॥१॥ अथ जीवाव्ययविद्याविभागस्य निरावरणत्वे प्रकाशोदयात्सिद्धमात्मस्वरूप ज्योतिर्योगज ज्ञानम्॥२॥ अथ बुद्धिविकाशरूप ज्योतिर्विवेचनाहेतुर्विज्ञानम्॥३॥ अथ मानसविकासरूप ज्योति सर्वेन्द्रियसाधारण प्रज्ञानम्॥४॥ अथ पञ्चेन्द्रियविकासरूपमेकैकेन्द्रियविभक्तविषयानुगत पञ्चधा विभक्त ज्योतिरैन्द्रियकम्॥५॥

तदिद पञ्चविध गुणभेदात् पुनश्चतुर्विधम्—शुद्धसात्त्विकम्,[१] मलिनसात्त्विकम्,[२] राजसम्,[३] तामस[४] चेति। तदित्थ विंशति कला ज्ञानस्योपपद्यन्ते। तत्र बौद्धमानसैन्द्रियकाणि नैसर्गिकाणि द्वादश-विधानि ज्ञानानि आविद्वत्कुलमापामर सर्वलोकसाधारणानि लक्ष्यन्ते। अथ आत्मीयानि, ऐश्वराणि च ज्ञानानि अष्टविधानि प्रयत्नसाध्यानि। तानि च बुद्धियोगमाहात्म्यादेव कस्मिश्चिज्जीवे तदुदयप्रति-बन्धकलशुनपलाण्ड्वादिदोषासनिधाने आहारशुद्धौ कदाचिदुद्यन्ति, अथ दोषसयोगात्पुनर्नश्यन्ति चेति—प्राचा दीर्घदर्शिना विदुषा परामर्श। तानीमान्युभयविधान्यपि ज्ञानानि नित्यविज्ञानशब्देनेह व्यवहरिष्याम॥

मनोमयप्राणगर्भितवाक्प्रकाशकमानन्दोदय ज्योतिर्नित्यविज्ञानम्। नित्यविज्ञानघन एवायमेक-स्तावदीश्वरो नामाव्ययाक्षरक्षरमयोऽमृतपुरुष। विश्वव्यापी स नित्य परिपूर्णरूप। तदुक्तम्—

"यस्मात्पर नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित्।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेद पूर्ण पुरुषेण सर्वम्॥" इति॥

तस्य वाचक प्रणव । अकारोकारमकाराणा वैज्ञानिकनये मन प्राणवागभिधायित्वात्, अन्त्यस्यार्द्धमात्राभागस्य वर्णस्फोट-पदस्फोटरूपस्य शान्तानन्दज्योतिष्ट्वेन प्रतिपन्नत्वाच्च। अपि च-तस्य वाचकस्तच्छब्द , सर्वजगत्तननहेतुत्वात्। तदुक्त भगवता—

"यत प्रवृत्तिर्भूताना येन सर्वमिद ततम्।
स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धि विन्दति मानव" ॥१८।४६॥
"मया ततमिद सर्व जगदव्यक्तमूर्तिना"। (९।४)
"अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिद ततम्" ॥(२।१७) इति।

अपि चेदमीश्वररूप विश्वव्यापि विज्ञान सच्छब्द भवति, सत्तारूपेण विश्वव्याप्तत्वात्। तथा चेद विश्वव्यापीश्वरविज्ञान ब्रह्म त्रेधा निर्दिश्यते—ओ तत् सद्–इति। इत्थ च पर्य्यायवचनैरेभिस्त्रिभि शब्दैराख्यातमिदमेकमेवाद्वितीय परिपूर्ण विश्वव्यापीश्वररूप विज्ञानमिह लोके त्रिष्वायतनेषु पृथक् त्रिभि शब्दै साक्षात् क्रियते। शब्दश्रवणाव्यवधानेनाविर्भूत शब्दस्थान विज्ञान वेदशब्देन, वेदार्थ-परिशीलनोपनीतमात्मस्थान विज्ञान विद्वच्छब्दापरपर्य्याय – ब्राह्मणशब्देन, ब्राह्मणबुद्धिविचारोप-कल्पितसाधनसामग्रीसपादितयज्ञप्रक्रियाविषय विज्ञान च यज्ञशब्देन। तत्रैतेषु त्रिष्वपि विज्ञानायतनेषु त्रुटे सभाव्यमानतया कर्म्मफलवैकल्यहेतुभूत साधनवैकल्य सभाव्यते। तस्मात्तादृशत्रुटिपूर्तये त्रयाणा तेषा विज्ञानायतनाना विश्वव्यापीश्वरप्रजापतिस्मरणोपस्थापित–परिपूर्णानन्तविज्ञानसमुद्रे प्रवेशो-ऽपेक्ष्यते, "प्रजापतिरूनातिरिक्तयो प्रतिष्ठा" इति श्रुते, समुद्रस्रोतसा सर्वविधन्यूनताया परिपूर्णत्वस्य नाप्राप्तत्वात्। तामेतामेवोपनिषदमास्थाय प्रतियज्ञा*दीश्वरस्मारकस्त्रिविध शब्द प्रयुज्यते। आह च भगवान्—

"कवि पुराणमनुशासितारमणोरणीयासमनुस्मरेद्य ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपम्" "स त पर पुरुषमुपैति दिव्यम्" ॥ (भ० गी० ८।९।१०)
"अनन्यचेता सतत यो मा स्मरति नित्यश ।
तस्याह सुलभ पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिन" ॥ (८।१४) इति

तत्रेद तावद्वैदिक कर्म्म द्वैविध्येन मनु स्मरति—

"सुखाभ्युदयिक चैव, नै श्रेयसिकमेव च।
प्रवृत्त च निवृत्त च द्विविध कर्म्म वैदिकम् ॥१२।८८॥
इह चामुत्र वा काम्य प्रवृत्त कर्म्म कीर्त्यते ।
निष्काम ज्ञानपूर्व तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥१२।८९॥
प्रवृत्त कर्म्म ससेव्य देवानामेति साम्यताम् ।
निवृत्त सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै" ॥१२।९०। इति।

देवसत्यविजयौपयिक दैवशक्त्यार्थ्यससाधन प्रवृत्त कर्म्म। तेन च कर्म्माश्वत्थप्रजननौपयिक वासनालक्षणमागामिकर्म्म प्रवर्तते। अथ ब्रह्मसत्यविजयौपयिक त्रिगुणदेवभूतमयसर्वविधात्मावरण-निवर्तनाद्विशुद्धात्मस्वरूपधर्म्मात्यन्तिकानन्दससाधन निवृत्त कर्म्म। यथाह भगवान्—

"विमुच्य निर्म्मम शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते" ॥१८।५३॥
"ब्रह्मभूत प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति" ॥१८।५४॥

एतेन च निवृत्तकर्म्मणा कर्म्माश्वत्थप्रजननौपयिकबीजरूप वासनाकर्म्म निवर्त्यते। तदुभय विद्या-

---

***यज्ञतपोदानानि यज्ञादीनि ।**

सापेक्ष कर्म्म, प्रवृत्तस्य वैदिकविज्ञानात्मकविद्यामूलकत्वात्, निवृत्तस्य तु विद्यासमुच्चितत्वात्। तस्मात्तदुभय वैदिक कर्म्म। अथ लौकिकमन्यत्प्रवृत्त कर्म्म। तेनैतानि त्रिविधानि कर्म्माणि निष्क्-ष्यन्ते। तत्र सृष्टिसाक्षिमन प्राणवाक्क्रमानुगतोऽयमोकारो ब्रह्मारब्धविश्वदृष्टिप्रवण प्रवृत्तिस्वरूप प्रवृत्तकर्म्मविषयकविज्ञानन्यूनतापूर्तये विज्ञानस्रोत प्रचारको भवति। विश्वतननकर्तृवचनोऽय तच्छब्दश्च विश्वारब्धब्रह्मदृष्टिप्रवणो निवृत्तिस्वरूपो निवृत्तकर्म्मविषयकविज्ञानन्यूनतापूर्तये विज्ञानस्रोत प्रचारको भवति। अथ साधुभाववचनोऽय सच्छब्द साधुत्वप्रत्ययोपजनितलोकरुचिप्रवृत्तिनिमित्तकलौकिक-सत्कर्म्मविषयकविज्ञानन्यूनतापूर्तये विज्ञानस्रोत प्रचारको भवति, इति।

इति कर्मयोगसमीक्षा

अथ विषयरहस्ये ज्ञानयोगसमीक्षा

यावन्ति ज्ञानानि साधनत फलतश्च पारलौकिकानेवार्थानपेक्षन्ते, आधिदैविकैरेव साधनै कल्पमानानि पुनराधिदैविकानेवार्थान् प्रजनयन्ति, तेषा ज्ञानाना सविज्ञानानामुपसग्रहणमनुशासन च ज्ञानकाण्डम्। तत्र पारमार्थिका एव हि वैज्ञानिका भावा उपदिश्यन्ते। तत्र च ज्ञानविज्ञानयो परस्पर-सापेक्षत्वात् प्रक्रमभेदेन तदुभय व्यवस्थाप्यते। विभिन्नरूपाणामनेककार्य्यजाताना कारणैकत्वोपपादने-नैकत्वव्यवस्थापन ज्ञानपदार्थ । एकत्वेन प्रतिपन्नात् कुतश्चिदेकस्माद् मूलतत्त्वादनेकानेककार्य्यजाता-नामाविर्भावक्रमोपपादन विज्ञानपदार्थ । एकस्मिन् वा कस्मिश्चिदर्थेऽन्तर्भूतानामनेकेषामारम्भक-द्रव्याणा विभज्य नामरूपकर्म्मभिव्यांकरण विज्ञानपदार्थ ॥

एकस्माद् ब्रह्मतत्त्वात् [1]परात्पर-पुरुष[2]-[3]सत्य-[4]यज्ञ-[5]विराट्स्वरूपया पञ्चिकया तत्त्वविभाग । स्वयम्भू[1]-परमे[2]ष्ठीन्द्र[3]-सोमा[4]ग्नि[5]-रूपया पञ्चिकया ईश्वरविभाग। अथ शान्तात्मा[1], महानात्मा[2], विज्ञानात्मा[3], प्रज्ञानात्मा[4], भूतात्मा[5]—इत्येवरूपया पञ्चिकया पञ्चदशकलो जीव-विभाग । तदित्थमेषा त्रयाणा तत्त्वेश्वरजीवविभागाना विज्ञानमेवैतत् सर्वजगद्विज्ञान भवति।

ज्ञान कर्म्म चेति द्वे तत्त्वे। तत्र ज्ञानात् कर्म्माणि क्रियन्ते, कर्म्मणा च ज्ञानान्युत्पाद्यन्ते—इत्य-स्त्यनयोरुपकार्य्योपकारकभाव । तयोश्चैतत्कर्म्म प्रवृत्तनिवृत्तभेदाद् द्विविधम्। हृद्ग्रन्थिजनक बन्धक वासनामय प्रवृत्तकर्म्म। हृद्ग्रन्थ्युन्मोचन बन्धमोचन वासनोच्छेदक निवृत्तकर्म्म। तयो प्रवृत्त कर्म्म ज्ञानादुत्पद्यतेऽनुष्ठीयते च। ज्ञान तु निवृत्तकर्म्मत उत्पद्यते प्रज्ञायते च। अथवा कामात् क्रियमाण कर्म्म तावद् वासनाजनकत्वाद् वासनायाश्चोत्तरोत्तरकर्म्मशृङ्खलाप्रवर्तकत्वान् प्रवृत्त कर्म्म। ज्ञानो-त्पादक तु कर्म्मनिवर्तकत्वान्निवृत्त कर्म्म। तद्धि यथा यथा ज्ञानमुद्भावयति, तथा तथा ज्ञानविरोधप्रभा-वात् कर्म्माणि स्वय विलुप्यन्ते। कतकरजोवत् कर्म्मैव नैष्कर्म्य जनयति। यथाह भगवान्—

"न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्य पुरुषोऽश्नुते" ॥३।४॥ इति

निवृत्तकर्म्मणा च सर्वकर्म्मात्यन्तनिवृत्त्या नैष्कर्म्यसिद्धिर्ज्ञानयोग । ज्ञानान् मुक्ति , तथा हि—ज्ञानत कर्म्ममोचन मुक्ति , हृद्ग्रन्थिमुक्ति , कर्म्मबन्धत्रयमुक्ति , वासनामुक्तिश्च ज्ञानादुत्पद्यन्ते । कर्म्म-मूलका हीमे हृद्ग्रन्थय , कर्म्मबन्धा वासनाकलापाश्चोपपद्यन्ते। ज्ञान तु कर्म्मविसवादी पदार्थ । तेनैतज्ज्ञा-नोदये तत्प्राबल्यात् कर्म्ममूलकास्ते हृद्ग्रन्थ्यादयोऽर्था नियमेन मुच्यन्ते। यद्यपि नैकान्तत कर्म्मक्षयो भवति, ज्ञानकर्म्मणोरुभयोरीश्वरस्वरूपारम्भकत्वात्, तथापि कर्म्मणा चितिभङ्गेन बन्धग्रन्थिर्निव-र्तते, सहचरभावेन चात्मन्यवस्थान भवतीति, चितिमूलकबन्धग्रन्थिकर्म्मणो निवृत्तिरेवैष नैष्कर्म्यपदार्थो मुक्तिपदार्थश्चाभिप्रेयते—इति भाव्यम्। इत्थ चैतन्नैष्कर्म्यज्ञानसाधनोपदेशो ज्ञानकाण्डार्थ ।

इति ज्ञानयोगसमीक्षा ॥

अथ विषयरहस्ये भक्तियोगसमीक्षा

अथ भक्तियोग समीक्ष्यते। वैदिकोपासनाकाण्डस्यायमुद्देशो भक्तियोग । आधिदैविक चाधिभौतिक चेति यत्रोभयविध कर्म्म समुच्चीयते, कर्म्म च ज्ञान चेत्युभय वा यत्र समुच्चीयते तत्रेदमेकस्यापर भक्तिर्भवति। उभाभ्या वा ताभ्या भक्तिभ्या ज्ञानकर्म्ममय किञ्चिदेक साध्य विधीयते। स उपासनाकाण्डार्थ । तत्र व्यावहारिकेण कर्म्मणा पारमार्थिक ज्ञान सपाद्यते। तथाहि—

आधिभौतिके कस्मिश्चिदर्थे बाह्यदृष्टि विन्यस्य तन्मूलकमसनिकृष्टे कस्मिश्चिदाधिदैविके ऽर्थान्तरे मनोदृष्टिसमुन्नयनमुपासनम्[1]। प्रत्यक्षप्रत्ययेन परोक्षेऽर्थे प्रत्ययप्रवाहसपादनमुपासनम्[2]। बुद्धिसनिकृष्टार्थद्वारा विदूरार्थ-प्रत्ययधारणमुपासनम्[3]। विजिज्ञासितस्य भावस्य यत्किचिद्रूप प्रतिपद्य तत्र सत्यत्वेनास्थाधारण श्रद्धानम्। श्रद्धानपारवश्यात् तदनुकूला वैज्ञानिकी परिचर्य्या ध्यानादिरूपा बुद्धियोगस्तदुपासनम्[4]। अयमीश्वरोऽस्तीति विश्वासभाजा दृढप्रत्ययेन सूर्य्ये गुरावथतारपुरुषे वा ईश्वरोचितकर्म्मकरणमुपासनम्[5]। मनसा धार्यमाणेऽर्थे मन सयमेन बुद्धिस्थैर्यमुपासनम्[6]। एतेषामुदाहरणानि ब्राह्मणारण्यकोपनिपत्सु यत्र तत्र प्रयुक्तेषूपासनाशब्देषु भावनीयानि।

अथवा विपर्य्यस्तमिदमुच्यते। आधिदैविकत्वाद्विज्ञानद्वारैव प्रत्याययितु शक्ये विप्रकृष्टतमे कस्मिश्चित्प्रत्येतव्येऽर्थे विज्ञानासमर्थानामधिकारिणा सौकर्य्येण प्रत्ययोत्पत्त्यर्थमाधिभौतिके कस्मिश्चित्सनिकृष्टतमेऽर्थे आहार्य्यारोपमूलक प्रतिरूपमूलक प्रतीकमूलक वा प्रत्ययालम्बन कृत्वा तत्प्रत्ययप्रवाहोत्पादनमुपासनम् ।

यथा, आहार्य्यारोपेण प्रक्लृप्त लिपिविशेषमालम्बमानेन मनसा कस्मिश्चित्प्रत्यये वागक्षरे अ–क–च टादिलक्षणे स्वरव्यञ्जनादौ बुद्धि क्रियते। न चेय लिपिरस्य वागक्षरस्य प्रतिकृतिर्वा सभवति, प्रतीक वा । लिपे साकारत्वेन वागक्षरस्य तु निराकारत्वेन प्रतिकृतित्व-प्रतीकत्वयोरसभाव्यमानत्वात्। तस्मादिय तृतीया विधा भवति । अनयैव विधया कुशमुष्टिर्वेदत्वेन यज्ञे विवक्ष्यते, क्वचित् पुन —आर्त्विज्येन च ब्रह्मत्वेन प्रकल्प्यते, यत्रासौ योग्यो विद्वान् ब्रह्मा नोपलभ्यते।

अथ प्रतिरूपविधया यथा—चित्रप्रतिकृत्या चित्रवति बुद्धिरुन्नीयते। अपि च यथा शिलाखण्डविशेषप्रत्यायकेन शालग्रामशिलाशब्देन प्रतिपन्नात् प्रत्ययालम्बनरूपाद् भौतिकार्थादाधिदैविकस्य हिरण्यगर्भस्य विष्णोरुपासनम्। यथा वा वृक्षविशेषप्रत्यायकेनाश्वत्थशब्देन ब्रह्माश्वत्थ–कर्म्माश्वत्थयो प्रत्ययोत्पादनमुपदिशन्त्याचार्य्या । यथा वा पशुविशेषवाचकाभ्या कूर्म्म-कश्यपशब्दाभ्या जगत्स्रष्टरि प्रजापतौ बुद्धि क्रियते, सेय प्रतिकृतिस्त्रिधा भवति।

अथान्या प्रतीकविधा भवति। प्रतीकोऽवयव । यथा खल्वङ्गुलिग्रहणेन पितृग्रहणबुद्धि, चरणसेवया गुरुसेवाबुद्धि, एव सर्वत्र जगद्व्यापकस्यैकस्याव्ययस्य क्वचिदेकत्र प्रत्यशे समालम्बितया बुद्धया अवयविनि समुदाये विश्वेश्वरलक्षणे बुद्धिकरणमुपासनारूप भवति। तयैव च विधया मनुष्य-

वच्छरीरोपलक्षितयो रामकृष्णयो श्रद्धीयमाना धीराधिदैविके भगवति जगदीश्वरे समुपनीयते। सेय रामकृष्णादिदृष्ट्या जगदीश्वरोपासना सपद्यते। तदिदमेकैकविधया तावदुपासन व्याख्यातम्।

क्वचित्पुनर्द्वयोर्विधयोस्तिसृणा वा समुच्चयो भवति। यथा चित्रपटाळम्बितया दृष्टया चित्रवत्यर्थे मनोयोगस्तथेहापि रामकृष्णादिप्रतिमूर्तिपदालम्बितया धिया रामकृष्णादौ शरीरिणि मनोयोग, तद्द्वारा पुनर्भगवति यज्ञपुरुषे विष्णौ मनस समर्पण प्रतिफलतीत्युपासन भवति। तत्र चोपासनाया भगवज्ज्ञानमय्या मनुष्यस्वामिवत्सर्वे परिचर्य्यादिकर्म्मव्यवहारा लोकवत् क्रियन्ते। अलौकिकस्तु परमार्थो भगवानीश्वरस्तदाराधनकर्म्मणा बुद्धौ सनिधीयते। तेनात्र ज्ञानकर्म्मणोरुभयो समुच्चय। आधिभौतिक स्नानीयपाद्यार्घ्याचमनीयभोगसमर्पणाद्युपचाररूप साधनम्, अथाधिदैविक भगवद्रूपसन्निकर्षादिरूप फलमित्येव भवत्यत्रोभयोरेवाधिकरणयो समुच्चय। तत्राधिभौतिकसाधनप्रकरणमस्ति भक्ति साध्यस्याधिदैविकस्य भगवज्ज्ञानस्येति स भक्तियोग आख्यायते॥

अस्या च भक्तियोगसमीक्षाया श्रीकृष्णोपासनाया वैज्ञानिकत्वमावेदयितु दर्शितमेवोपासनारहस्य पुन श्रीकृष्णसबन्धेन वैशद्यादाकलयाम। तथा हि—मनसा धारणम्, धार्य्यमाणे वा विषये समानप्रत्ययप्रवाह उपासनेति[१] श्रीशङ्कर प्राह। प्रत्ययस्तद्बुद्धिर्विज्ञानम्। भ्रमाज्ञानव्यतिरेकेणान्यत्रान्यभावना बुद्धिरुपासना[२]। अन्यसिद्धचर्था चान्यत्र स्थितिरुपासना[३]। श्रद्धानसूत्रेण मनोबुद्धचर्पणमुपासना[४]। श्रद्धासूत्रद्वारा परत्रात्मनि स्वमनोबुद्धिमात्माशमर्पयन्त परमात्मभक्ता भवन्ति। भक्तिर्भागोऽश। भक्तिकरण कर्म्माप्युपचाराद् भक्ति। तथा च भक्तिरुपासना। पृथगात्मापि परत्रात्मनि भक्तिभूत सन्नुपास्ते। परमात्मन्यात्यन्तिकमनोयोगद्वारा सनिधानेन जीवात्मनोऽवस्थानमुपासनम्। सालोक्य-सामीप्य-सारूप्य-सायुज्यान्यतमसबन्धेन सान्निध्य गतस्तत्राय प्रतितिष्ठति। तेन जीवात्मन परमात्मभक्तिभावसपत्तिरुपासना। तद्वृत्त्यनुकूलवृत्ति धारयमाणस्य तदिच्छानुसारेणाचरणमुपासनम्। श्रद्धानसूत्रार्पितमनोवृत्त्यनुकूलदृष्टिसूत्रार्पिताया श्रद्धेयपरिस्थित्यनुरोधवदपेक्षाबुद्धिसहकृताया भावनाबुद्धचास्तदनुरोधापेक्षितवृत्तिस्थिरता उपासना—इति सिद्धान्त॥

दोषदर्शनानुकूलवृत्तिप्रतिबन्धकवृत्तिधारण श्रद्धा। सा च वृत्तिर्निर्दोषसत्यत्वविश्वासपुरस्कृताश्रयणीयत्वास्था। दृष्टिस्तत्र चाक्षुषी, मानस्येव वा। सर्वत्र चाक्षुष्या असभवात्। [१]उपास्य [२]ध्येय [३]लक्ष्य [४]प्रतीक्ष्यमनुरोध्यम्[५] [६]आराध्य, [७]वेद्यमित्येकोऽर्थ। वित्त्युपास्त्योरनतिविशेषेणोपदेशाद् वेद्योपास्ययोरभेदेनाध्यवसेयत्वात्। उक्त च श्रीशङ्करेण—"आवृत्तिरसकृदुपदेशाद्" इतिसूत्रभाष्ये—

"वित्त्युपास्त्योश्च वेदान्तेषु व्यतिरेकेण प्रयोगो दृश्यते। क्वचिद्विदिनोपक्रम्योपास्तिनोपसंहरति। क्वचिच्चोपास्तिनोपक्रम्य विदिनोपसहरति" इत्यादिना। तेन वित्तिर्वित्त्युपायक्रिया वोपासना।

वय तु ब्रूम—न वित्त्युपासनाशब्दयो पर्य्यायत्वम्, **"य एवमुपास्ते य उ चैनमेव वेद"** इत्यादौ ज्ञानोपासनयोर्भेदेन व्यवहारस्येष्टत्वात्। तस्माद्विषयभेद प्रत्येतव्य। आत्मनो निर्गुणत्वेन ज्ञान निर्गुणविद्या, सा वित्ति। आत्मन सगुणत्वेन ज्ञान सक्रियोपचार सगुणविद्या, सा हीयमुपासना—इति भेद। तया चोपासनया योऽर्थो लक्ष्य स ध्येय, स वेद्य, स उपास्य। **सेयमुपासना त्रिविधा**—दृष्टिबुद्धचो सामानाधिकरण्येन पर्य्याप्ता [१]**सत्यवती**। अकृत्स्नपर्य्याप्तदृष्टिसर्मपितभावनाबुद्धे कृत्स्नपर्य्याप्तत्वे [२]**अङ्गवती**। दृष्टिबुद्धचोर्व्यधिकरणत्वे [३]**त्वन्यवती**। तत्राङ्गवत्यन्यवत्योरुपासनयोरेवाय भक्तिशब्दो व्यवतिष्ठते, बुद्धिविषय प्रत्यस्य दृष्टिविषयस्य भक्तित्वेनेष्यमाणत्वात्॥

तथा चैतस्या भक्त्युपासनाया दृष्टिबुद्धचो सामानाधिकरण्येन पर्य्याप्तेरविवक्षितत्वात्, तादृशोपासनास्वरूपसपत्तये तत्र त्रयो भावा अपेक्ष्यन्ते—उपासकश्च, प्रथमोपास्यश्च, परमोपास्यश्चेति। तत्र य पश्यन् भावयति स उपासक। अथ य द्वारभूत कचिदवलम्बमवतिष्ठमाना चाक्षुषी मानसी वा दृष्टिरुपास्ये बुद्धि समर्पयति, तदिद द्वारभूत दृष्टचवलम्बन प्रथमोपास्यम्। अथ यत्रेय भावना-बुद्धि-

रूपस्थायान्ते विश्राम्यति, स भावनाविषय परमोपास्य ।। ननु उपासकेनाय परमोपास्य एवैक साध्य, तथा चायमन्य प्रथमोपास्य किमित्यन्तरतोऽपेक्ष्यते, इति चेत्—तत्र ब्रूम —त्रिविध खलु परमोपास्यो भवति—प्रत्यक्ष, परोक्षोऽतीन्द्रियश्च। सनिहितेन्द्रियग्राहच प्रत्यक्ष । असनिहितेन्द्रियग्राहच परोक्ष । अनिन्द्रियग्राहचस्त्वतीन्द्रिय । यथा खल्वय प्रत्यक्षो गुरुरुपास्यते, यथा वैकलव्यो गुरु द्रोण परोक्षमुपासाञ्चक्रे, यथा वायमीश्वरोऽतीन्द्रिय सन्नुपास्यते । तत्र परोक्षेऽतीन्द्रिये च प्रत्ययोत्पत्त्यर्थ किञ्चिदिन्द्रियग्राहच दृष्टप्रत्यय माध्यमिकमन्तरतोऽपेक्ष्यते। तदेवैतद् द्वारभूत प्रथमोपास्यम्। यथा खलु किमाकारो मृग सिह उष्ट्रो गजो भवतीति पुत्रप्रश्ने—पिता पाषाणमयास्तान् प्रदर्शयन्नाह—एष मृग, एष सिह, एष उष्ट्र, एष गज इति। तत्राय पुत्रश्चेतनमेवार्थ विदन्नेत तावत्पाषाणमयमर्थ सर्वथोपास्ते। पाषाणमये व्यापारभूता दृष्टि निदधानश्चेतने क्वचिदन्यत्रानिरुक्ते गजे बुद्धि निधत्ते। तत्राय पाषाणगजो माध्यमिक प्रथमोपास्य । चेतनस्तु कश्चिदसौ परोक्ष परमोपास्य इति भाव्यम्। अपि चातीन्द्रियस्य शून्यबिन्दो सप्रत्ययार्थ स्तोकबिन्दु प्रदर्श्यते। स विधेय स्तोकबिन्दौ शून्यबिन्दुमुपास्ते। एवमन्यत्रान्यत्र द्रष्टव्यम् । इह हि सर्वत्र नानपेक्ष्य किञ्चिद् दृष्टियोग्य मध्यम स परमोपास्य साधयितु शक्य । तस्मादौपयिकतया परमोपास्यादतिरिक्तोऽयमेक प्रथमोपास्यो भक्त्युपासनायामस्या विवक्षित ।

तद्धीद माध्यमिक चतुर्विधसबन्धमर्य्यादया तदुत्तमेऽस्मिन्नुपास्ये बुद्धि प्रवर्तयति—प्रतीकविधया, प्रतिरूपविधया, भावप्रतिमानविधया, निदानविधया चेति । अत एवेय भक्त्युपासना चतुर्विधा निष्कृष्यते—प्रतीकोपासना, प्रतिरूपोपासना, भावोपासना, निदानोपासना चेति।

१—प्रतीकोपासना यथा

कृत्स्नस्य किञ्चिदेकदेशोपग्रह प्रतीकम्। यथा जनपदस्य पुरम्, पुरस्यैक गृहम्, गृहस्यैका शाला। मनुष्यस्य हस्ताद्येकमङ्ग प्रतीक भवति। पाञ्चालदेशेऽहिच्छत्रानगर्य्या एकशालाया गतस्य पञ्चालगमन व्यपदिश्यते। पुच्छमात्र स्पृशन् गा स्पृशामीत्याह, गोत्वस्यैकस्य सर्वाङ्गेषु व्यासज्यवृत्त्या पर्य्याप्तत्वात्। अङ्गुलिग्रहणेन पितृग्रहण व्यपदिश्यते। एकदेशे क्वचिदवतिष्ठमाना दृष्टि कृत्स्ने बुद्धि प्रतिष्ठापयति। तथा च भक्तितो भक्तिमतोऽनतिरिक्तत्वादवयवदृष्टचा बुद्धिवृत्ते समुदाये स्थिरीकरण प्रतीकोपासना। तद्यथा—

"इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्य॰ स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्नि यम मातरिश्वानमाहु॰ ॥१॥"

"तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद् वायुस्तदु चन्द्रमा॰ ।
तदेव शुक्र तद् ब्रह्म ता आपः स प्रजापति ॥२॥"

इत्यनेकेषामैकात्म्यमाम्नायते। अत्रैकत्वमङ्गिसापेक्षम्। इन्द्रमित्रादिना रूपकर्म्मभेदेन भेदव्यपदेशस्त्वङ्गसापेक्ष । इन्द्रादयो हि सर्वे देवा एकस्यैवेश्वरस्य विभिन्नकर्म्माणि भिन्नभिन्नान्यङ्गानि। स यदीन्द्रमेवैकमुपास्ते, यद्यग्निम्, यदि वरुणम्, सर्वथैक ईश्वर एव प्रतीकोपासनयोपासितो भवति, आराधितो भवति। प्रतीकभेदेऽपि प्रतीकतो गृहीतस्यात्मन सर्वाङ्गपर्य्याप्तस्याभिन्नत्वात्। गङ्गानद्या क्वचिदेकप्रदेशेऽवगाहमानस्य गङ्गावगाहनवत्। उक्तञ्च भगवता वेदव्यासेन शारीरकसूत्रे—**"सर्वाभेदादन्यत्रेमे"** इति। सर्वस्याङ्गिन प्रत्यङ्गाभेदादिमेऽङ्गिधर्म्मा अन्यत्रान्यत्राप्यङ्गे पर्य्याप्त्या विवक्ष्यन्ते—इत्यर्थ । अन्येऽप्याहु—

"सर्वदेवनमस्कार॰ केशवं प्रतिगच्छति" इति ।

गीतायामपि स्मर्य्यते—

"येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम्" ॥९।२३॥

अत्र मामेवेत्यव्ययममृतात्मानमाह । सोऽयं सर्वेषामेषा जीवात्मनामङ्गी भवति।

"सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु विभक्तमिव च स्थितम् ॥
समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति" ॥

इत्येवं तस्याव्ययस्य विश्वव्यापकैकात्म्यस्मरणात् । तत्र च तास्ता सर्वा देवता अपीता इष्यन्ते—

"यदक्षरं पञ्चविधं समेति युजोयुक्ता अभि यत् संवहन्ति ।
सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यते तत्र देवा सर्व एकीभवन्ति ॥"

इति मन्त्रश्रवणात् ।

तथा चैतासां भगवद्रूपविशेषत्वेन प्रतीतानां सर्वासां देवतानां मध्यादेकामपि काचिद्देवतां भजमानस्तमङ्गिनं भगवन्तमेवाव्ययमात्मानं भजतीत्यभिप्रायेणाह—**"तेऽपि मामेव यजन्तीति"** । सेयमेकदेशप्रतिपत्त्या कृत्स्नप्रतिपत्तिरूपा प्रतीकोपासनैव तावदेतेषूपदिष्टा भवति ॥

२—अथ प्रतिरूपप्रतिमोपासना व्याक्रियते

तथा हि—चित्रप्रतिमादिप्रतिकृतिरूपं शिल्पं प्रतिरूपम् । तत्रालम्बितायां बुद्धेरन्यत्र विप्रकृष्टे प्रतिमेये स्थितिरुपपद्यते। सा चेयं प्रतिमा द्विविधा भवति-प्रतिकृतिर्भावश्च ।

रूपवतः साकारस्य चित्रपटद्वारा दारुपाषाणादिफलकद्वारा वा प्रतिरूपशिल्पेन सादृश्योपपादनं प्रतिकृतिप्रतिमा भवति। यथा मृण्मयधातुमयादिबिम्बविशेषेषु गजाश्वगवाव्यजादिबुद्धिः सादृश्यमहिम्ना प्रतितिष्ठति, एवमिह विश्वात्मा भगवान् हिरण्यगर्भ ईश्वरः प्रतिरूपदृष्ट्या साक्षात्कर्तुमिष्यते। स हि जगदाधारो भूतपतिः श्रूयते—

"हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम" ॥ इति ऋ० १०।१२१।१॥
"यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने ।
यत्राधि सूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम" इति ॥ ऋ० १०।१२१।६॥

तमेतं प्रत्यक्षमिव दृश्यमानमुपासितुकामस्तत्प्रतिकृतिमपेक्षते। आतश्चैष उपासकः प्रकृतिसिद्धां विश्वाकाराकारितहिरण्यगर्भप्रतिकृतिरूपां हिरण्यगर्भसंज्ञां शालग्रामशिलामुपास्ते। इयं हि शालग्रामशिला यथारूपेण दृश्यते, एवमेवायं विश्वात्मा हिरण्यगर्भो दिवि प्रतितिष्ठति। यथा ह्येष श्रूयते—

"तस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्तस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् ।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्" ॥ इति ॥
"सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥भ० गी०१३।१४॥
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च" ॥भ०गी०१३।१५। इति ॥

एतेन वर्तुलवृत्तत्वं हिरण्यगर्भस्योपपादितं भवति। तथा च हिरण्मयसौरज्योतिर्मण्डलगर्भितस्य भगवतो हिरण्यगर्भस्य परमेष्ठिनः कृष्णमूर्तेः सर्वात्मना शालग्रामशिलायां सौसादृश्यमुपपद्यते। तत्र च कृता दृष्टिः सादृश्यमहिम्ना विश्वमूर्तौ भगवति हिरण्यगर्भेऽञ्जसा बुद्धिमर्पयति। तस्मादियं शालग्रामशिलोपासना विश्वमूर्तेरीश्वरस्य प्रतिरूपोपासना भवति।

३—अथ भावमयप्रतिमोपासना व्याक्रियते

निराकारस्य नीरूपस्य प्रतिकृत्यसभवाद् भावमयी प्रतिमा क्रियते। यथा व्यासपृष्ठाभ्या विकलस्यापिण्डस्यानुपाख्यस्य शून्यबिन्दो शिक्षार्थ पिण्डबिन्दुर्निर्दिश्यते। तत्रैतस्मिन् स्तोकबिन्दावध्यस्तया बुद्धचा शून्यबिन्दुरुपास्यते। पिण्डबिन्दुर्लक्षक, शून्यविन्दुर्लक्ष्य। लेखलक्षितपत्राद्युपनिबद्धा विज्ञानग्रन्था लक्षका, अशरीराणि तु भावनागम्यानि विज्ञानानि लक्ष्याणि। न चान्यथा तानि लक्षयितु शक्यन्ते। तस्मादनाकारज्ञानौपयिके साकारे समर्पिता बुद्धिरनाकारोपासना भवति। तत्रानाकारसाकारयो प्रतिरूपत्वासभवेऽपि यथाकथचिद् गृहीत विवक्षितप्रातिरूप्य भावमयमेवैतयोर्भिन्नयोरभेदप्रत्यभिज्ञाहेतु। सेय भावमयी प्रतिमा भवति॥

४—निदानोपासना

अथ साधर्म्यविशेषाभावेऽपि यादृच्छिकस्य कस्यचिदर्थस्याहार्य्यारोपविधया सकेतसबन्धमुत्पाद्य स्मारकत्वप्रकल्पन निदानम्। सकेतो निदानम्। यथा शोकस्यापकीर्तेश्च कृष्ण रूपम्, क्रोधस्य रक्त रूपम्, कीर्तेर्मोक्षस्य च शुक्ल रूपम्, सत्त्वरजस्तमासि शुक्लरक्तकृष्णानि, हस्तिना लक्ष्मी, ध्वजेन विजय, छत्रेण राज्यम्, दण्डेन शासनम्, पद्मेन पृथ्वी, इत्येव निराकारोऽप्यर्थस्तेन तेन परिकल्पितेन साकारद्रव्येण सकेतविधया परिलक्ष्यते, तन्निदानम्। भूयसा च सर्वेऽमी लोका निदानविधया यत्र तत्र प्रवर्त्तमाना दृश्यन्ते। अनेन च निदानेनाहार्य्यारोपप्रभावादन्यत्रान्यबुद्धि क्रियते। अङ्गुलिरचनाविशेषप्रदर्शनेन गृहीतसकेतस्य सकेतितस्थानविशेषगमनादिप्रत्ययवत्। तस्मादिद निदानमपि माध्यमिक सिद्धम्। माध्यमिके चालम्बमान मन परस्मिन्नप्रत्यक्षेऽर्थेऽनुक्रममाण लब्धावसर भवति। तेनैषोऽतीन्द्रियोऽप्यर्थोऽञ्जसा विदित उपासितो भवति।

ईश्वरश्चायमतीन्द्रियोऽर्थ। स नान्तरेण माध्यमिक शक्यमुपासितुम्, इन्द्रियातीतेऽर्थे मनोऽवस्थानायोगात्। तस्मादुपास्योपासकयोर्मध्ये माध्यमिक शालग्रामशिलादिक किञ्चिदालम्बनमिन्द्रियस्यापेक्षन्ते। तदध्यास्य भावप्रतिमानम्, अथेदङ्कारभूत प्रथमोपास्यम्। गुरोर्जीवात्मा वा, जीवात्मप्रतीकोपलक्षित परमात्मा वा परमोपास्य। न चैतदुभय शक्यमिन्द्रियैरुपग्रहीतुम्। अगृहीतस्य च नोपासना सभाव्यते। इतरवृत्तिनिरोधपूर्वकेणैकत्र मनोयोगेन समानप्रत्ययप्रवाहस्यैवोपासनात्वान्निर्विकल्पकनिरालम्बनसमाधेरशक्यत्वात्। इह तु मध्यमे भावमये प्रतिमाद्यवलम्बनेऽध्यस्येद मनो जहदजहल्लक्षणया कस्मिश्चिदप्रत्यक्षे विषयेऽनुक्रमते॥

अपि चाहु —कस्मिश्चिदर्थे मनोयोगस्य सादरदीर्घकालनिरन्तरमनोऽवस्थानस्य चासाधारण कारण प्रेमा भवति। प्रेम्णा हि मन सलग्न यावत् प्रेमावतिष्ठते। प्रतिकृतिविधा वा भावमयी प्रतिमा वा शिल्पत्वात्प्रेमोत्पत्तौ मुख्यो हेतु। सहृदयो हि जातप्रेमा मूर्तामिन्द्रियग्राह्या काचित्प्रतिमा पश्यन्नेव तद्द्वारा ततोऽन्यत्र मन सधत्ते, तत्रैव चाय श्रद्धत्ते। तत्र यावदस्मिन्नाराध्ये परमेण प्रेम्णा मन सधान तावदस्योपासकस्य तपो नाम। तपसा च भावितोऽयममूर्तो देवो मूर्ते बिम्बे निदानेनारोपित प्रतिभासते। अमूर्तत्वाद्विप्रकृष्टतमोऽप्ययमाराध्यो मूर्तबिम्बद्वारा सनिहिततम प्रगृहीतो भवति। तत्र निरतिशय प्रेमा हेतु। प्रेम्णि च बिम्बस्याभिरूप्य हेतु। अभिरूपे च मूर्तद्रव्य हेतु। तथा च स्मरन्त्याचार्य्या —

"अर्चकस्य तपोयोगादर्चनस्यातिशायनात्।
आभिरूप्याच्च बिम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छति॥" इति॥

तत्र चामूर्तस्य वेद्यस्य बुद्धिसान्निध्याय सन्निहित किञ्चित्साधर्म्येण विवक्षित भावप्रतिमान निदान वा माध्यमिकमपेक्ष्यते। तदिद माध्यमिकमालम्बन प्रथम पदम्। उपास्य त्वप्रत्यक्ष पुन पदम्। पद-पुन-पदयो पृथक्त्वेन विज्ञातयोरप्यभेदेन बुद्धिकरणमुपासन नाम। तथा चैतयोरुभयोरेवोपास्यत्व

निष्कृष्यते। द्वारोपास्यत्व मध्यमस्य, परमोपास्यत्व तूत्तमस्येति। नान्यतरेण विनाऽन्यतरस्योपास्यत्व-मुपपद्यते, मूर्तामूर्तयोरुभयोरेवोपासनाकर्म्मण्यपेक्ष्यमाणत्वात्। तत्रामूर्तमनद्धाभाव मूर्तत्वेनोपास्ते। मूर्तञ्चामूर्तत्वेनोपास्ते। यथा अग्निचयनविद्याया श्रुतौ जगत्पितु प्रजापते कूर्म्मरूपस्य पुरुषस्यामूर्तस्या-नद्धारूपतया भावप्रतिमानेन कश्यपरूपेणोपास्य, तत्पुनरपा प्रतिमाभिरवकाभिरधरोत्तराभिरुपसवृत्य लोकत्रयरसैर्दधि-घृत-मधुभिरभ्यज्य तेन चिति सपादयति। तत्रापरिमितानाममूर्त्तानामनद्धाभूताना तेषा कूर्म्मान्लोकरसानामद्धाभूतै परिमितैर्मूर्तै कश्यपाकारै प्रतिमान विधीयते। हविर्य्यज्ञे च मूर्त कृष्णा-जिन निराकाराया अमूर्तायास्त्रय्या विद्याया प्रतिमा विधीयते। अन्ये चैव बहवो यत्र तत्र श्रुतौ निराकार-भावाना साकारभावा प्रतिमानानि क्रियन्ते। लिप्यक्षर-शब्दाक्षर-परमाक्षराणामिवैतेषा मूर्तामूर्ता-नामभेदप्रत्ययेन प्रवर्तन्ते लोका। तेषामेकस्मिन्नध्यासिता बुद्धिरन्यत्रो**पासिता** भवति। तदिद वैज्ञानिक कर्म्मैवोपासना नामाख्यायते—इति भाव्यम्॥

चतुर्विधापीयमुपासना शक्यते यत्र तत्र यथेच्छ कर्तुम्। यथा चेय श्रीकृष्णोपासना अधिकारिभेदेन द्वेधा सभाव्यते—प्रतीकोपासना भावोपासना चेति। तत्रैतस्य यादवस्य माधवस्य सात्वतस्यावतार-पुरुषविशेषस्य श्रीकृष्णस्यायमाकारो यस्य परमात्मन प्रतीकम्, यस्य वेय भावमयी प्रतिमा भवति केषा चिदधिकारिणाम्, त वैज्ञानिक सत्य कृष्णमावेदयितुमय तावत् कृष्ण सत्य इति बहुधा समीक्ष्यते। तत्र तावत्—**"अस्ति वै चतुर्थो देवलोक आपः"**—इति श्रुतौ लोकचतुष्टय श्रूयते, तेनायमीश्वर सत्यो लोकचतुष्टयसाक्षी भवतीति पृथिव्यन्तरिक्षद्युपरमद्युलोकानुगतानि चत्वारि तस्य रूपाणि अभिज्ञायन्ते—मानुषम्, वैहायसम्, चाक्षुषम्, पारमेष्ठ्यञ्च। येनाय यादवो वासुदेवस्तन्मानुषम्। येनायमान्तरीक्ष्यश्च-न्द्रस्तद्वैहायसम्। येनाय दिव्य सूर्यस्तच्चाक्षुषम्। अथ येनाय समुद्रे चतुर्थे लोके गोसवो गोविन्दो नाम, तदस्य पारमेष्ठ्य रूपम्। चतुर्णामप्येषा कृष्णाना स्वयम्भुवा सत्येनात्मना तादात्म्य भाव्यम्। एक एवायमन्तर्य्यामी सत्यस्तत्र तत्र विभूत्याऽवतरन् विभिन्नरूपैश्चतुर्षु लोकेष्ववभासते। इत्थ च सत्यात्मनो दिव्यकृष्णस्य चतुर्लोकवासित्वस्वाभाव्यादेवाय सत्यावतारो मनुष्यरूप कृष्ण स्व निवास-स्थान चतुर्धा पर्य्यकल्पयत्। आदित पृथ्वीलोक इवैष कारागारे न्यवसत्। ततोऽन्तरिक्षलोक इवैष गोकुलादौ परिविस्तृते विहारस्थाने न्यवसत्। ततो द्युलोक इवैष मथुराराज्याश्रयरूपेणातिष्ठत्। ततश्चतुर्थेऽयमपा लोक इव समुद्रगर्भे द्वारकाया परमे स्थाने न्यवसदिति, चतुर्लोकवासित्वमयमद्धा जग्राह। अय तु विशेष—मनुष्यावतारे तावदेक एवाय स्थानचतुष्टये कालभेदेन तस्थौ। अधिदैवत त्वेष विश्वात्मा भगवान् कृष्ण पृथिव्यन्तरिक्षद्युसमुद्रेषु भिन्नभिन्नरूपैरवतीर्णो युगपदेव सर्वत्रावतिष्ठते। तानेताश्चतुरोऽपि सत्यावतारान्प्रत्यक्ष य सन्निधौ नोपेयात्, स चित्रप्रतिमादि प्रत्यक्षीकृत्य तत्रैन सत्यमात्मान भावयन्नुपासीतेत्यादेश। तत्रेद मानुष रूप सानुचरितमस्या भक्त्युपासनाया माध्यमिक मध्यमोपास्य व्यवतिष्ठते। तत्प्रतिमाचित्रादिक पुनर्माध्यमिक प्रथमोपास्य ज्ञेयम्। तदित्थमुपासनारहस्व-मनेकधा विजानीयात्।

॥ इति भक्तियोगसमीक्षा ॥

अथ विषयरहस्ये चातुर्विद्यनिर्वचने बुद्धियोग-विद्यारहस्यम्

अव्ययपुरुषनिरुक्त्यै भगवद्गीता प्रवर्तते तत्र ।
तदुपायबुद्धियोगप्राप्त्यै विद्याश्चतुर्विधा उक्ता ॥१॥

गुणमययोगमायावरणादप्रकाशितस्याव्ययस्य प्रकाशोपायो बुद्धियोग । विद्याबुद्धेरव्ययेन विद्याविभागावच्छेदेन योगो बुद्धियोग । बुद्धचा युक्तोऽयमव्ययोऽपि बुद्धियोग,

"इम विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।।" भ० गी० ४।१।।

इति भगवताऽव्ययशब्देन योगस्योपदिष्टत्वात्। तत्रेय बुद्धिस्तावदष्टधा सांख्ये सख्यायते। धर्म्मो ज्ञान वैराग्यमैश्वर्य्यमिति चतस्रो विद्याबुद्धय । तद्विपर्य्ययभूताश्चतस्र पुनरविद्याबुद्धय —अविद्या, अस्मिता, रागद्वेषौ, अभिनिवेशश्चेति। ते चैते पञ्च क्लेशा उच्यन्ते। सर्वविधक्लेशहेतुत्वादेषा क्लेशत्वम्। अविद्याया ज्ञानेन, अस्मिताया ऐश्वर्य्येण, रागद्वेषयोर्वैराग्येण, अभिनिवेशस्य धर्म्मेण प्रतिद्वन्द्वित्वमुपपद्यते ।।

(१) वैराग्यबुद्धियोगः

इह तावद् रागद्वेषमोहमय्यासक्तिर्वैराग्य चेति द्वे परस्परप्रतिद्वन्द्विभूते बुद्धी भवत । तत्र सुखानुशयिकामानुबन्ध्यनुकूलभावनाजनकवासनासस्कारस्यासक्तिबन्धो राग । एव दु खानुशयिक्रोधानुबन्धिप्रतिकूलभावनाजनकवासनासस्कारस्यासक्तिबन्धो द्वेप । आकर्षणबलप्रयोगो राग । विक्षेपणबलप्रयोगो द्वेष । कामानुबन्धी राग । क्रोधानुबन्धी द्वेप । कामक्रोधवैकल्यादनासक्तिर्वैराग्यम्। रागद्वेषमोहाना त्रयाणा दोषाणा परस्परानुभावितसाहचर्य्यादिकमन्यस्योपलक्षण भवति। तेन रागद्वेषमोहशून्यत्वे वैराग्यशब्द । अपि च विषयानुगता रागद्वेपमोहा परस्परतो विरुध्यन्ते। किन्त्वात्मना गृहीता रागद्वेषमोहा रागेणैवानुगृह्चन्ते। यदि द्वेषे रागो न स्यादवश्य स विद्वेष जह्चात्। तस्माद् राग सर्वेषा मूलम्, वैराग्य तु सर्वेष्वेवैतेष्वौदासीन्यम्। तदिद वैराग्य विद्याबुद्धि । तद्विपर्य्ययेण तु रागद्वेषमूलासक्तिरूपाऽविद्याबुद्धि । आसक्त्या पुत्रदारगृहपशुवित्तेषु बद्ध इव आत्मा पारवश्यमापद्यते। स नात्मन एव दु खेन, अपि त्वेषा पुत्रदारादीनामपि दु खेन दु खी भवतीति दु खातिशय गृह्णाति। तादृश दु खोद्गारनिवृत्तये दु खलक्षणचित्तक्षोभप्रवर्तकरागद्वेषनिवृत्तिलक्षणसमत्वसिद्धचर्थ वैराग्यबुद्धियोगप्रकारप्रकाशिका राजर्षिविद्योपयुज्यते। सैषा गीताया प्रथमा विद्या ।।१।।

(२) ज्ञानबुद्धियोगः

अथ विद्या चाविद्या चेति द्वे प्रतिद्वन्द्विभूते बुद्धी। तत्र अविद्येति नाभाव विद्याया आचष्टे। किन्त्वल्पार्थोऽय 'न' शब्द । सामान्यतो ज्ञात विशेषतस्त्वविज्ञातम्। अथवा किञ्चिदज्ञात किञ्चिज् ज्ञातम्। अथवा आयातीति ज्ञातमथायात कि करिष्यतीत्यज्ञातमित्येवमादिरूपेण ज्ञानाभावसमुच्चित

ज्ञानमज्ञानमविद्या। अज्ञानेनावृत ज्ञानमविद्या। अन्यथा सतोऽन्यथा ज्ञानमविद्या। भ्रमज्ञान सशयज्ञान चाविद्या। सोऽय प्रमाज्ञानविपर्य्ययो नानानर्थप्रसवो भवति। उक्त चैतद् भगवताऽपि——

"अज्ञानेनावृत ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव" भ० गी० ५।१५ इति।

यत्र क्व च बिभेति, ज्ञानसमुच्चितादज्ञानादेव बिभेति। तत्त्वज्ञानात्त्वभय भवति। सुयोगात् सुखम्, हीनयोगमिथ्यायोगातियोगेभ्यो दु खम्। ते च प्रज्ञापराधाद् भवन्तीत्यविद्या दु खहेतु । तादृशदु खहेतूपस्थितिनिवृत्तये तत्त्वज्ञानार्थ ज्ञानबुद्धियोगप्रकारप्रकाशिका सिद्धविद्योपयुज्यते। सैषा गीताया द्वितीया विद्या ॥२॥

(३) ऐश्वर्य्यबुद्धियोगः।

अथास्मितेत्यविकासमाहु । यथा बालबुद्धिरस्मिता व्यामोहमापद्यते, व्यवहाराय न क्षमते, सा कालेन विकासमाप्नोति। यथा वा मुकुलस्य विकासादधिकदेशावगाहि पुष्प भवति। यथा सूर्य्य-बिम्बस्य रश्मिभिर्विकासात् प्रभामण्डल महिमा भवति। महिमा त्वेवैश्वर्य्यमुच्यते। महिम्न सतोऽप्य-विकासादनैश्वर्य्यमस्मिता नामाविद्याबुद्धि । अस्मितया चाविद्यया शक्तिहीनो भवति। यथा शिशो शरीरे प्रज्ञामात्रा, प्राणमात्रा, भूतमात्रा अस्मिता भवन्तीति निर्बलो भवति। आत्मनिर्भरताया अशक्य-त्वात् पराश्रितो वश्यो दु खेन युज्यते। यौवने पुन सर्वमात्राविकासात् तादृशैर्बालोचितदु खैरुन्मुक्तो भवति। बुद्धेरस्मिता च ज्ञाने कतिचिदज्ञानमात्रासमावेशहेतु । तेनास्मितानिवृत्तये स्वात्मपरात्मै-श्वर्य्यप्रतिपत्तये ऐश्वर्य्यबुद्धियोगप्रकारप्रकाशिका राजविद्योपयुज्यते। सैषा गीताया तृतीया विद्या ॥३॥

(४) धर्म्मबुद्धियोगः।

अथ ज्ञानेन्द्रियजनितानुभवाहितसस्कारो भावना। कर्म्मेन्द्रियजनितश्रमाहितसस्कारो वासना। उभयोऽप्येष दुर्व्यसनरूपोऽभिनिवेशो नाम हृद्ग्रन्थिबन्ध । यथा जलद्वाराहितरञ्जनस्य वस्त्रादावभिनिवेशो वस्त्रस्य शौक्ल्यमावृणुते, एवमय भावना-वासनासस्काराभिनिवेश पुरुषस्य प्रकृतिसिद्ध भावचतुष्टय-मावृणुते। आत्मन स्वाभाविक धर्म्म ज्ञानमैश्वर्य्य वैराग्य च पर्य्यावृत्य नैसर्गिकी जन्मसिद्धा सास्कारि-कीमधिकारसिद्धा वा दैवीमासुरी वा सपदमात्मन्यधिवासयति। सेयमासुरी दैवी वा सपदस्यात्मन स्वरूपधर्म्मो न भवति, आगन्तुकत्वेनाश्रितधर्म्मत्वात् । आगन्तुकधर्म्मत्वाच्चायमात्मान बहुभिरनर्थे काले काले व्यापादयति । तस्य चानात्मधर्म्मस्यात्मन्यभिनिविष्टस्य त्रेधोपक्षय सभवति, १——परिपाकसिद्धसुखदु खादिप्रत्ययलक्षणभोगजननेन वा, २——सस्कारसिद्धविरुद्धधर्म्मान्तिर-प्रत्याघातेन वा, ३——अविद्याप्रतिबन्धकविद्याबुद्धिप्राबल्येन वा। तत्र भोगो गुणत्रयप्रकृतिसिद्ध सर्व-प्राणिसाधारण सर्वत्र स्वारसिको दृश्यते। अथ विरुद्धास्तु धर्म्मा सत्त्वरजस्तमसामितरेतरावेशादि-तरेतरत सभवन्ति। तेऽपि यथातथ यत्र तत्र स्वत एवोपपद्यन्ते। अथ विशुद्धेन तु सत्त्वेनोपपन्नाना निवृत्ति-लक्षणाना कर्म्मणामात्मावरणवासनामयकर्म्मनिवृत्तिहेतुत्वाद् विद्योदयौपयिकत्व पश्यन्ति। निवृत्ति-कर्म्मजनिताद् विद्यातिशयात् प्रवृत्तिकर्म्मजनिता विषयवासना अधर्म्मा आत्मनो विहीयन्ते। आतश्चैष आत्मा स्वीयधर्म्मोदयात् स्वतन्त्रो भवति। आत्मन सच्चिदानन्दस्वाभाव्यात् स्वधर्म्मवशाद् मृत्युरूपेण विनाशेन जाड्येन दु खेन चाधर्म्मेणायमुन्मुच्यते। तदर्थ धर्म्मबुद्धियोगप्रकारप्रकाशिका आर्षविद्योप-युज्यते। सैषा गीताया चतुर्थी विद्या ॥४॥

इत्थ चाविद्यया, अस्मितया, रागद्वेषाभ्यामभिनिवेशेन चायत्नसिद्धै क्लेशैर्विक्लिष्टस्यात्मन क्लेशानपगमयितु ज्ञानैश्वर्य्यवैराग्यधर्म्मलक्षणा बुद्धियोगा अपेक्ष्यन्ते। तैश्च क्लेशलक्षणा अविद्याबुद्धि-योगा निवर्तन्ते, अव्ययपुरुषभक्तिभूतयोर्विद्याविद्ययोरुभयो परस्परप्रतिद्वन्द्वित्वादविद्यातिशये विद्याया, विद्यातिशये चाविद्यायास्तिरोभावावश्यभावात्।

इत्थञ्चात्मस्वरूपलक्षणशान्त्युदयोपायभूताया विद्याबुद्धेर्विद्याव्यये योगो विद्याबुद्धियोग । क्लेशोदयोपायभूताया अविद्याबुद्धेरविद्याव्यये योगश्चाविद्याबुद्धियोग । धर्म्मादिचतुष्टयमधर्म्मादि-चतुष्टय चैतयोर्बुद्ध्योर्योगे हेतु । बुद्ध्यात्मनैव द्वारेण कर्म्मात्मनोऽव्ययात्मनि विभागेनोपसक्तिर्भवति। तेनाय कर्म्मात्मा स्वेनैवात्मना बध्यते मुच्यते चेति बोध्यम् ।

इदमत्रापर बोध्यम् । आत्मनस्तावत् ससारयात्रानिर्वाहके द्वे साधने भवत —धर्म्मो नीतिश्चेति । तत्र कीदृशोऽय धर्म्म कश्चाधर्म इति जिज्ञासायामिदमेव धर्म्मलक्षण विद्यात्—यत् सर्वप्राणिसाधारणा-त्मनोऽस्याव्ययस्य स्वरूपधर्म्मा आनन्दविज्ञानमनोलक्षणविद्या , ब्रह्मक्षत्रविड्लक्षणकर्म्माणि चेत्युभये यत प्रकाशेन प्रवर्त्तन्ते, ता एताश्चतस्रो विद्याबुद्धय एवात्मस्वरूपधर्म्मोदयहेतुत्वाद् धर्म्मा । तद्विपर्ययभूतास्तु चतस्रोऽप्यविद्याबुद्धय आत्मस्वरूपधर्म्मावरणत्वादधर्म्मा । अपि चैतदात्मधर्म्मोदयहेतुभूतानि कर्म्माणि धर्म्मा । तद्विपर्ययाद्धर्म्मावरणहेतुभूतानि कर्म्माणि चाधर्म्मा । विश्वात्मन एकत्वाद् विश्वात्मापेक्ष शान्त्यानन्दोदयहेतुभूतानि कर्म्माणि धर्म्मा । एकस्य जीवात्मनस्तु विश्वात्मखण्डभूतस्यात्यल्परूपतया तदपेक्ष शान्त्यानन्दोदयहेतुभूतानि कर्म्माणि परात्मव्याघातकत्वे सत्यधर्म्मा । एकावयवसाधकत्वे-ऽप्यपरावयवबाधकाना कर्म्मणामात्मस्वरूपधर्म्मानन्दप्रतिबन्धकत्वात् । अत एव नैतिकास्तत्तद्व्यक्ति-स्वार्थपरायणा अहर्निशमत्यन्ताध्यवसायव्यवसायपरायणा अपि नितान्तमशान्तात्मानो दु खभाज एव दृश्यन्ते । स्वप्नेऽपि तेषा स्वास्थ्य नास्ति । अभ्यासपारवश्यात्तु ते दु खमयमेव जीवनमानन्दमयत्वेन परिकल्प्य सतुष्यन्ति—इत्यन्यदेतत् ।

ते हीमे नैतिका एकैकजीवस्यातिक्षुद्र स्वार्थ ससाधयितु परमेणायासने परान् बहूनपि जनाना-पीडयितुमहर्निश प्रयतन्ते तदर्थ चाहर्निश व्यग्रा भवन्ति । "आत्मोदय परग्लानिर्नीतिरित्यभिधीयते" इति निष्ठामातिष्ठमाना परग्लानिपूर्वकमात्मोदयमिच्छन्तोऽन्योन्य परग्लानिविधानव्यापारवशाद् विश्वस्मिन्नशान्ति सचारयन्ति, परस्परमनोमालिन्य विद्रोह परिवर्द्धयन्ति । शान्तीच्छया नीति निर्म्मापयन्ति, अशान्ति तु सर्वतो व्यवसाययन्ति । तस्माद्धर्म्मविरुद्धा नीतिमातिष्ठमाना अवरा साधारणा नातितरा विश्वासयोग्या स्यु ॥

"अधर्म्मेणैधते राजन् ततो भद्राणि पश्यति ।
तत सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥"

अथ पुनर्धार्म्मिका एते विश्वव्यापिनमेकमेवात्मान स्वशरीरेऽपि प्रविष्ट पश्यन्तो विश्वस्मिन् सर्वत्र शान्तिसभवेनैव स्वात्मनि सुखोदयसभव धारयन्तो नि स्वार्थ विश्वार्थ कर्म्मसु प्रवर्तन्ते । नैतिकाना कर्म्माणि भूतमात्राप्रवणानि । धार्म्मिकाणा तु कर्म्माणि प्राणप्रवणानि प्राणलाभार्थमेवैतेषु भुतेषु क्वचिदिव सस-ज्जन्ते । बहिरङ्गबलसाधनप्रवणाना नैतिकाना भूमिधनशस्त्रादितुच्छलाभ पुरुपार्थ । अन्तरङ्गबल-ससाधनप्रवणाना तु धार्म्मिकाणामात्मबलसपत्तये स्वात्मनि दैवतलाभो विशिष्ट पुरुषार्थ । भूतबला नैतिका , प्राणबला धार्म्मिका ॥

अपि च पार्थिवाधिभौतिकपदार्थसाधितैहलौकिकमात्रसुखससाधन नीतिमार्ग । दिव्याधिदैविक-पदार्थसाधितैहलौकिकपारलौकिकोभयविधसुखससाधन धर्म्ममार्ग । परावनतिससाधन कृत्वा तावतैव स्वोन्नतिससाधनाभिमानो नीतिमार्ग । स्वोन्नतिससाधन कृत्वा तावता परावनतिसाधन धर्म्ममार्ग । अष्टविधे धर्म्ममार्गे नीतिमार्गोऽप्येकोऽन्तर्भाव्यते । अष्टविधे च नीतिमार्गे धर्म्ममार्गोऽप्येकोऽन्तर्भाव्यते । तदेतदन्यत्र ब्रह्मविज्ञानादौ वैशद्येनोपपादित द्रष्टव्यम् ।

इति धर्म्मबुद्धियोग ।

इति विषयरहस्ये बुद्धियोगविद्यारहस्यम् ।

अथ गीतोपनिषत्कारिका

तत्रादौ विद्याचातुर्विध्याद् उपनिषच्चातुर्विध्यम्

(१) तत्कर्म्मविषयकश्रद्धानोपपादिका विद्या तदुपनिषत्। सा चेह गीताया चतुर्विधा—[१]कर्म्मयोगनिष्ठा, [२]ज्ञानयोगनिष्ठा, [३]भक्तियोगनिष्ठा, [४]बुद्धियोगनिष्ठा च। [१]लौकिकवैदिकनित्यकाम्यसर्वविधकर्म्मैकान्तारम्भोपपादिका विद्या कर्म्मयोगोपनिषत्, तत्रैतस्मिन् कर्म्मारम्भे योगशब्द.। [२]लौकिकवैदिकनित्यकाम्यसर्वविधकर्म्मैकान्तसन्यासोपपादिका विद्या ज्ञानयोगोपनिषत्, तत्रैतस्मिन् कर्म्मसन्यासे साख्यशब्द। [३]अथ निष्काम सकाम वा परमेश्वरशरणागतिसाधनोपासनाकर्म्मप्रवणता भक्तियोगोपनिषत्। तत्रैतस्मिन् कर्म्मारम्भे उपासना शब्द। [४]काम्यकर्म्मफलासक्तिसन्यासपूर्विका सर्वविधशुभकर्म्मारम्भोपपादिका विद्या बुद्धियोगोपनिषत्, तत्रैतस्मिन् साख्ययोगैकत्वेऽपि योगशब्द एवेष्यते।

(२) तत्रैतस्या बुद्धियोगोपनिषदो द्वौ भागौ भवत—सम्यग्दर्शनलक्षणस्तावदात्मप्रकाशावरणलक्षणवासनाकर्म्मसन्यासरूपो ज्ञानयोग प्रथम। तदिदमारम्भकर्म्मजनितवासनाकर्म्मसन्यासलक्षण साख्यमित्युच्यते, तन्निष्ठा. साख्या नाम। अथ सम्यक्चारित्र्यलक्षण सर्वविधात्मबलसिद्धिसमृद्धिरूप-कर्म्मयोग उत्तम, स योग इत्युच्यते, तन्निष्ठा योगिनो नाम। साख्य च योगश्चेत्युभय परस्परानुगृहीत सदेक शास्त्र बुद्धियोगोपनिषत्। एकस्या एवैतस्या बुद्धियोगोपनिषदो वासनात्मककर्म्मैकान्तसन्यासधर्मितया आत्मनित्यज्योतिर्लक्षणज्ञानोपपादितया च साख्यत्वम्। अथ निष्कामसर्वविधकर्म्मैकान्तारम्भधर्मितया सर्वविधात्मबलसिद्धिसमृद्धिरूपतया च योगत्वम्।

(३) तथा चाय निष्कर्ष —

विश्वप्रवणतया सर्वविधप्रवृत्तकर्म्मकरण कर्म्मयोग ॥१॥
आत्मप्रवणतया प्रवृत्तनिवृत्तोभयविधकर्म्मसंन्यसन ज्ञानयोग ॥२॥
ईश्वरप्रवणतया प्रवृत्तनिवृत्तोभयविधकर्म्मकरण भक्तियोग ॥३॥
विश्वेश्वरात्मप्रवणतया सर्वविधनिवृत्तकर्म्मकरण बुद्धियोग ॥४॥

(४) आचार्य्यभेदात् त्विय बुद्धियोगोपनिषच्चतुर्धा प्रतिपद्यते—भगवद्विद्या, सिद्धविद्या, राजविद्या, आर्षविद्या चेति। आसु प्रथमा तावद् भगवतैव श्रीकृष्णेन स्वोपज्ञमुपदिष्टा, तिस्रस्त्वन्या अन्यै पुराणपुरुषै काले काले प्रत्युपदिष्टा एवेह स्वाभिमतत्वेनादरार्थ स्वमतपुष्टचर्थ च भगवताऽनूद्य प्रदर्शिता। तथा चेय बुद्धियोगोपनिषच्चतुष्टयी भगवता गीतेतिकृत्वा भगवद्गीतोपनिषन्नामोच्यते। शास्त्रचतुष्टय हीदमेकत्रोपसगृह्य प्रदर्शितम्, तदिदमेक गीताशास्त्रम्।

अथ चतुरुपनिषत्सु चतुर्विंशत्युपनिषदः।

तत्रादौ एकोपनिषत्कश्चातुर्विद्योपक्रमः ॥ (१)

१ ये चेह पामरा ये च विद्वासो ये तपस्विन।
येऽतिदीना ये दरिद्रा दुर्बला प्रबलाश्च ये ॥१॥

राजानो ये च सम्राज स्वाराज्यमपि वा गता ।
सर्वे लोका प्रकृत्यैव शोकसविग्नमानसा- ॥२॥

२ अज्ञानमन्यथाज्ञान सम्यग्ज्ञानमिति त्रयम् ।
अकर्मेति विकर्मेति सत्कर्मेति च यत् त्रयम् ॥३॥
तत्र सत्कर्मण सम्यग्ज्ञानाच्चेह सुखोदय ।
अज्ञानादन्यथाज्ञानाद् विकर्म्माकर्म्मतो भयम् ॥४॥
सुखस्य हेतू द्वावेव चत्वारो दु खहेतव ।
ततो लोका इमे सर्वे शोकसतप्तमानसा ॥५॥
सुख लभन्ते नात्यन्त यत्नवन्तोपि जन्मत ।
अनिच्छतामयत्नानामायान्ति स्वयमापद ॥६॥
शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
चक्रवत् पुनरायान्ति स्वयमेव दिवानिशम् ॥७॥
एषामेव तु शोकानामेकान्तध्वसहेतवे ।
एकान्तकरुणामूर्ति कृष्णो गीतामुवाच ह ॥८॥
तत्र प्राकृतिक शोको यथा प्राणिषु जायते ।
युद्धप्रसङ्गे सविग्ने दर्शित तदिहार्जुने ॥९॥
उदाहृत्यार्जुनस्यैत शोक युद्धप्रसङ्गजम् ।
सर्वशोकप्रशमन विद्योपायमुपादिशत् ॥१०॥
तदित्थ लोककल्याणहेतवे भगवानयम् ।
लोकवृत्त प्रदर्श्याग्रे सुखोपायमुपादिशत् ॥११॥

३ या लोकवृत्तोपनिषद् गीताया अस्त्युपक्रमे ।
तत्रोपदेशौ द्वौ कल्प्यौ ततोऽन्यत्तद्विजृम्भणम् ॥१२॥
अविद्याकल्पित [1] शोको नात्मधर्म्म स विद्यते ।
स आगत स्वय तद्वत् स्वयमेव गमिष्यति ॥१३॥
तीव्रवायोर्यथाघात क्षम्यते पथि गच्छता ।
एवमज्ञानज शोक उपेक्ष्य क्षणिको हि स ॥१४॥

४ अथ विद्योपासितव्या [2] विद्यानिष्ठस्य न क्वचित् ।
शोक समुद्भवत्येष विद्याया यत्नवान् भव ॥१५॥
कदाचिदद्भुते दृष्टे दृष्टचुत्कण्ठाति जायते ।
भूयो द्रष्टुर्न सोदेति शोको न विदुषस्तथा ॥१६॥
एतावेवोपदेशौ द्वौ गीताया परिनिष्ठितौ ।
तयोरेवोपपत्त्यर्थ सर्वा गीता प्रवर्त्तते ॥१७॥

५ तावेताविङ्गयन्नेव भगवान् पार्थमादिशत् ।
'क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ' 'त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप' ॥१८॥
'गतासूनगतासूश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः' ।
शोकहेतुरविद्यैव विद्या शोकापहारिणी ॥१९॥

शोकप्रसङ्गाभावेऽपि बालो रोदित्यविद्यया।
तद्विद्या कथयन्नेव पिता शोक व्यपोहति ॥२०॥

६ क्रियामुपासना ज्ञान पुरुषार्थतया नरा ।
आतिष्ठमाना लोकेऽस्मिन् प्रवृत्ता सन्ति भिन्नवत् ॥२१॥
तेषा रुचिवशाल्लोके योग आसीत् त्रिधा पुरा।
कर्म्मयोगो भक्तियोगो ज्ञानयोग इति क्रमात् ॥२२॥
ते चैते न प्रपश्यन्ति सिद्धि स्वेतरयोगत ।
परस्पर विद्विषन्त सर्वे ते भ्रान्तिमागता ॥२३॥
गर्हणात् सशय प्राप्य न निष्ठा यान्ति कुत्रचित् ।
'अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च सशयात्मा विनश्यति' ॥२४॥

७ तत पथिपरिभ्रष्टान् क्लिष्टान्नष्टमतीन् जनान्।
अनुग्रहीतु भगवान् गीतामुपदिदेश ह ॥२५॥
तत्राय भक्तियोगस्तु नात्यन्त प्रतिषिध्यते ।
क्लेशासहेभ्यो ह्यज्ञेभ्यो भक्तिरेवोपयुज्यते ॥२६॥
अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्य. सम्यग् व्यवसितो हि स ॥२७॥
विशिष्टेभ्योऽधिकारिभ्यो बुद्धियोगमुपादिशत् ।
'बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्त· सतत भव' ॥२८॥
'दूरेण ह्यवरं कर्म्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय' ।
'बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृत-दुष्कृते' ॥२९॥

८ **'सांख्य-योगौ पृथग् बाला प्रवदन्ति न पण्डिता.'** ।
'एकं सांख्यं च योग च य पश्यति स पश्यति' ॥३०॥
एषा विद्या, तत्र निष्ठा येषामेकान्ततो भवेत् ।
तेषु शोका न जायन्ते इत्याह भगवान् स्वयम् ॥३१॥

(१) स्वार्थपराणा बुद्धियोगनिरपेक्षत्वादवैज्ञानिक्यो लौकिकदृष्टया सिद्धा प्रवृत्तिनिमित्त-सिद्धान्तलक्षणा लोकयात्रानिष्ठास्तिस्र —इति प्राचा सिद्धान्त ।

१ ज्ञानयोगनिष्ठा अव्यक्ताक्षरपरा—
कर्म्मसन्यासलक्षण साख्य साख्यानाम् ।
२ कर्म्मयोगनिष्ठा विश्वलक्षणव्यक्तक्षरपरा—
स्वार्थसाधनलक्षणो योगो योगक्षेमपराणाम्
३ भक्तियोगनिष्ठा नानादेवतोपासनापरा—
कर्म्मसमुच्चितज्ञानलक्षणा भक्तिर्मध्यमानाम्

सैषा त्रिविधापि निष्ठा शोकसतापहेतु । विद्यावैकल्यादविद्याया दु खहेतुत्वात्, तस्मात् सा गीताया विगर्हिता निराकृताऽस्तीत्युपेक्ष्या ।

(२) अथ परमार्थपराणा बुद्धयोगसापेक्षाणा वैज्ञानिक्यो वैदिकदृष्टया सिद्धा लोकयात्रानिष्ठा-श्चतस्रो द्रष्टव्या —इति गीतासिद्धान्त

१ ज्ञानयोगनिष्ठा=ज्ञानलक्षणबुद्धियोगिनी । अत्र परमाव्यये विद्याबुद्धेर्योग ।

२ कर्म्मयोगनिष्ठा=धर्म्मलक्षणबुद्धियोगिनी । अत्रे जीवाव्यये विद्याबुद्धेर्योग ।

३ भक्तियोगनिष्ठा=ऐश्वर्यलक्षणबुद्धियोगिनी । अत्रेश्वराव्यये विद्याबुद्धेर्योग ।

४ बुद्धियोगनिष्ठा=वैराग्यलक्षणबुद्धियोगिनी । अत्र सर्वाव्ययसमत्वेन विद्याबुद्धेर्योग ।

सैषा निष्ठाचतुष्टयी शोकसतापोच्छेदहेतु, विद्यायुक्तत्वाद्, विद्याया सर्व-दु खात्यन्तविध्वसे हेतुत्वात् । इति ।

अष्टोपनिषद् राजर्षिविद्या (८)

ज्ञानयोगे कर्म्मगेधान्नैष्कर्म्ये शुद्ध आत्मनि ।
तनोरनित्यभाक्तत्वादनुशोको निषिध्यते ॥१॥
कर्म्मणा बन्धनत्वे तु हेतुताऽऽसङ्गकामयो ।
तस्मात्तयो कर्म्मयोगे परित्यागो विधीयते ॥२॥
ज्ञानयोगेऽपि नित्याना यज्ञदानादिरूपिणाम् ।
एकान्तत कर्म्मणा तु परित्यागो निषिध्यते ॥३॥
कर्मयोगेऽपि केषाचिद् बुद्धियोगविरोधिनाम् ।
एकान्तत कर्म्मणा तु परित्यागो विधीयते ॥४॥
सनातनोऽस्ति राजर्षिपारम्पर्य्यक्रमागत ।
वैराग्यबुद्धियोगोऽय श्रीकृष्णेन प्रवर्तित ॥५॥
ज्ञानयोगे कर्म्मयोगे बुद्धियोगाविरोधिन ।
ये के च धर्म्मास्तेषा तु परित्यागो निषिध्यते ॥६॥
बुद्धियोग कर्म्मयोगज्ञानयोगोभयात्मक ।
आसक्तिकामसन्यासादारम्भात् सर्वकर्म्मणाम्॥७॥
साधको बुद्धियोगस्य यावानेवोपपद्यते ।
न तस्य कर्म्मयोगस्य परित्यागो विधीयते ॥८॥

राजर्षिविद्यायामष्टोपनिषदः ।

१—साङ्ख्याना ज्ञानयोगे शरीरोदयहेतुकर्मैकान्त्यसन्यासादात्मनोऽशरीरत्वसिद्धान्ताद् युद्धे शरीरक्षयनिमित्तोऽनुशोको नावकल्पते ।१।

२—कामिनामासक्तानामेवानुशोकोदयस्वाभाव्यात् कामासक्तिपरित्यागिना कर्म्मयोगेऽप्यनुशोको नावकल्पते ।२।

३—बुद्धियोगिना ज्ञानयोगे यज्ञतपोदानादीना नित्याना स्वकर्मणा परित्यागो नास्तीति स्वकर्मभूते युद्धे शरीरक्षयनिमित्तोऽनुशोको नावकल्पते ।३।

४—बुद्धियोगिना कर्मसन्यासविरोधिनामपि सिद्धान्ते बुद्धियोगप्रतिकूलाना कर्मणा सन्यासोऽभ्युपगम्यते ।४।

५—बुद्धियोगानुकूलाना तु धर्माणा सर्वत्र कर्मयोगे ज्ञानयोगे भक्तियोगे वा सन्यासो नेष्यते ।५।

६—सर्वकर्मविधानादेशात् सर्वकर्मसु कामासक्तिसन्यासादेशाच्चाय बुद्धियोग कर्मयोग-ज्ञानयोगोभयात्मको द्रष्टव्य । साख्ययोगयोरैक्य बुद्धियोग ।६।

७—बुद्धियोगसाधनस्य तु कर्मयोगस्य सन्यासो नेष्यते ।७।

८—समत्वयोगलक्षणोऽय वैराग्यबुद्धियोग पुरा युगे भगवता प्रवर्तितो राजर्षिवशपरम्पराक्रमागतत्वात्सनातनो विज्ञायते ।८।

अव्ययात्मविषयिणी ज्ञानविज्ञानोपनिषद्द्वयी सिद्धविद्या (२)

(१) अथास्या सिद्धविद्याया भवत्युपनिषद्द्वयी ।
[1]ज्ञानोपनिषदस्त्याद्या [2]विज्ञानोपनिषत् परा ॥१॥
अनेकेषा यदेकत्वानुगमो [1]ज्ञानमस्ति तत् ॥
जीवाव्ययाना परमाव्ययाभेदात् तदेकता ॥२॥
[2]विज्ञान पुनरेकस्य नानात्वेनोपपादनम् ।
एकस्यानेककार्य्यत्वमेकस्य बहुषु स्थिति ॥३॥
अधियज्ञ चाधिभूतमध्यात्म चाधिदैवतम् ।
एतच्चतुष्टय ब्रह्मकर्म्मणी गतिरात्मन ॥४॥
विज्ञानसप्तक ह्येतद् वैशद्येनोपपादितम् ।
ब्रह्मत्वे शुद्धकर्म्मत्वे यज्ञभूतात्मदैवते ॥५॥
एक एवाव्यय सोऽयमित्थ षोढा प्रदर्श्यते ।
विज्ञानतो ज्ञानतश्च पश्यन् पश्यति सोऽव्ययम् ॥६॥

विज्ञानोपनिषत् १	ब्रह्मविज्ञानम् कर्म्मविज्ञानम् अधिदैवतविज्ञानम् अध्यात्मविज्ञानम् अधिभूतविज्ञानम् अधियज्ञविज्ञानम् जीवात्मगतिविज्ञानम्
ज्ञानोपनिषत् २	ब्रह्माणि[1], कर्म्मणि[2] । अधिदैवतम्[3], अध्यात्मम्[4] । अधिभूतम्[5], अधियज्ञम्[6] ।
	विततानामेषा षण्णामव्ययाना परमेणाव्ययेनाभेदादेकत्वम् ।

उपनिषत्त्रयी राजविद्या (३)

अथास्या राजविद्याया भवत्युपनिषत्त्रयी ।
ज्ञानोपनिषदेवाद्या विज्ञानोपनिषत्परा ॥१॥
उपासना चेश्वरस्य तृतीयोपनिषत्त्विह ।
जीवानामीश्वरात् सृष्टिर्यद्वा तत्प्रतिबिम्बता ॥२॥
सिद्धास्तु ज्ञानविज्ञाने पश्यन्त्यव्ययमूलके ।
अथ राजकुले त्वेते उभे ईश्वरमूलके ॥३॥
अव्ययज्ञानविज्ञाने भिद्येते जीववर्ष्मणि ।
जीवाव्ययोऽय जीवात्मा परिच्छिन्न शरीरत ॥४॥

ईश्वरज्ञानविज्ञाने भिद्येते जीववर्ष्मणि ।
'ईश्वर सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' ॥५॥
अन्यो जीवश्चिदंशोऽहमीश्वरात् सृज्यते पृथक् ।
शरीरयष्टि कृत्स्ना स व्याप्नुवन् हृदि तिष्ठति ॥६॥
अन्य आत्मा चिदाभास प्रतिबिम्बतया हृदि ।
ओमित्युक्तो जीवयुक्त ईश्वर प्रतिपद्यते ॥७॥
चिदंशोऽह चिदाभासस्त्वोम्—उभावैश्वरेऽहनि ।
कुर्वेऽहमन्यत्स्वे तन्त्रे शरीरे कुरुतेन्यदोम् ॥८॥
स्वे कर्म्मणि स्वतन्त्रोऽह परतन्त्रोऽस्मि चैश्वरे ।
लिप्यते वध्यते जीव स्वातन्त्र्यकृतकर्म्मणा ॥९॥

"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥१॥
समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो अनीशया शोचति मुह्यमान ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक ॥२॥"

भोगायतनमारूढौ द्वौ सुपर्णौ कलेवरम् ।
जीवेश्वरौ तत्र जीवो भोक्ताऽन्यस्त्वस्य रक्षक ॥१॥
षडूर्म्मियुक् त्रिभिस्तापैर्जीवोऽशक्त स शोचति ।
दृष्ट्वेशमहिमान तु वीतशोक स जायते ॥२॥
अथेश्वरमहत्यस्मिन्नक्षर चेत् स पश्यति ।
विधूतपुण्यपाप सन्नीश्वरे समतामियात् ॥३॥
तदा भूतात्मनस्तस्य मनोवाक्प्राणरूपिण ।
प्राण प्राणै सर्वभूतानुस्यूतैरेकतामियात् ॥४॥
स जीवात्मेश्वरात्मानमात्मन्येवानुपश्यति ।
[1]सत्येन तपसा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्य्यत ॥५॥
ईशसत्याक्षरेऽनन्तजीवसत्याक्षरोच्चया ।
प्रोता सन्त्यशवत् सोऽत्र सत्य सत्येन लभ्यते ॥६॥
प्रत्येति नेश्वर स्वस्मिन् जीवात्मा तमसावृत ॥
ज्ञानेन शुद्धसत्त्व सन् सत्य पश्यति निष्कलम् ॥७॥
चैतन्यमक्षर सत्य बुद्धौ मनसि बिम्बितम् ।
चित्त तेन मनोयोगतपसा वेद्यमक्षरम् ॥८॥
[2]मनोबुद्धिस्थिते चित्ते चिदाभासे हि पञ्चधा ।
प्राणो विवेश तै प्राणैश्चित्तमोतमशेषत ॥९॥

---

[1] सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।
अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ मु० ३।१।५
[2] एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राण. पञ्चधा संविवेश ।
प्राणैश्चित्तं सर्वमोत प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ मु० ३।१।९

चित्ते शुद्धे तत प्राणो विभवत्येप आत्मना ।
सर्वजीवचिदाभासचित्तप्राणेष्वभिन्नवत् ॥१०॥
सर्वभूतगतै प्राणैरेकीभवति सर्वथा ।
तेनास्य कामचार स्याद् यद् यथेच्छति तस्य तत् ॥११॥
अध्यात्ममित्थ व्याख्यात तद्वदेवाधिदैवतम् ।
जीवेश्वरौ हि तावेतावारूढौ विश्वपादपे ॥१२॥
सर्वे जीवाव्यया अन्तेऽपियन्तीहेश्वराव्यये ।
किन्त्वीश्वराव्ययो जीवे तिष्ठन्नपि न तिष्ठति ॥१३॥
प्रकृतिद्वयसम्पन्न पुरुषोऽव्यय ईश्वर ।
योगेन च विभूत्या च विश्वव्याप्त उपास्यताम् ॥१४॥
तदित्थ ज्ञानविज्ञानोपासनाभि स ईश्वर ।
दृष्टो विशुद्ध त जीवमनुगृह्णात्यभिन्नवत् ॥१५॥
न शक्य सिद्धविद्यायामियमेवमुपासना ।
निस्त्रैगुण्याच्च नैष्कर्म्यात् तत्रैकात्म्य हि सिद्ध्यति ॥१६॥
सर्वधर्म्मोपपन्नस्य विद्यायामीश्वरस्य तु ।
विशिष्टात्मा विशिष्टात्मन्युपास्ते पृथगात्मना ॥१७॥
तत्र जीवोऽयमवर परस्मिन् भक्तिरिष्यते ।
आत्मानमर्पयन् जीव कुरुते भक्तिमीश्वरे ॥१८॥
इत्थमैश्वर्य्यविद्यायामीश्वराराधना विधि ।
[1]उपासना [2]च विज्ञान [3]ज्ञानमस्योपदिश्यते ॥१९॥

१ ईश्वरलक्षणादेकस्माच्चिद्घनाज्जीवलक्षणा अनन्ताश्चिदाभासा पात्रस्थजलप्रतिविम्बित-सूर्य्यवत् पृथगायतना पृथङ्नानाधर्म्मा ईश्वरचिदशमूला पृथगिवोत्पद्यन्ते—इति विज्ञानोपनिषद् ॥१॥

२ अथ चिदाभासलक्षणेषु सर्वेषु जीवेषु प्रतिबिम्बेषु सूर्य्यवदेक एवाय विश्वव्यापीश्वरश्चिदात्मा सर्वत्राभेदेन ह्यभिव्याप्नोतीति कृत्वा एकेश्वराभिन्नतया 'तदभिन्नाभिन्नस्य तदभेदसिद्धान्तात्' सर्वेपा जीवाना परस्परैकत्वसिद्धिरिति ज्ञानोपनिषत् ॥२॥

३ बलमयी ब्राह्मी माया ईश्वराव्ययोपाधि ।
गुणमयी दैवी माया जीवाव्ययोपाधि । स जीवस्तमीश्वर स्वस्मिन्नभेदेन पश्यन्नुपास्ते, अथैकीभवतीत्युपासनोपनिषत् ॥३॥

सप्तोपनिषत्का आर्षविद्या (४)

अथातो धर्म्मविद्याया सप्तोपनिषद स्मृता ।
[1]विज्ञानषट्क[2] त्रैगुण्य [3]ब्रह्माश्वत्थनिरूपणम् ॥१॥
[4]दैवतासुरसपत्ति प्रचयो [5]गुणकर्म्मणो ।
[6]अत्याज्यकर्म्मोपनिषत् [7]कर्म्मानावरण च यत् ॥२॥
इति सप्तोपनिषद साधूपदिशता सता ।
आत्मनो गुणकर्म्मभ्या धर्म्मरूप परिष्कृतम् ॥३॥

१	२	३	४	५	६	७
क्षेत्र–क्षेत्रज्ञौ ज्ञान–ज्ञेयौ प्रकृति–पुरुषौ	१ सत्त्वम् २ रज ३ तम	१ अमृतब्रह्म-शुक्रमयो ब्रह्माश्वत्थ २ क्लेश-कर्म्म-विपाकाशयमय कर्म्माश्वत्थ	१ दैवी संपत् २ आसुरी सम्पन्	१ { आत्मावरण-हेतुस्त्रैगुण्य-मयी–योगमाया २ { कर्म्ममयी योगमाया	{ अत्याज्य कर्म्माणि	अनावरक कर्म्माणि
इतिषड्विज्ञानानि	इति त्रैगु-ण्यम्					
५	३	६	३	५	३	३

(१) [1]क्षेत्र-[2]क्षेत्रज्ञयोर्ज्ञान[4]-ज्ञेययो [5]प्रकृतेरपि ।
पुरुपस्येति विज्ञानपट्कमत्र विवेचितम् ॥४॥

(२) अव्ययब्रह्मणो योनिर्महद्ब्रह्म त्रयो गुणा ।
महत्यपूर्व श्रयतेऽव्यय तन्महदुच्यते ॥५॥

(३) अथ चाश्वत्थविज्ञान तत्राश्वत्थोऽयमव्यय ।
ब्रह्माश्वत्थस्त्रिगुणवान् कर्म्माश्वत्थश्च जायते ॥६॥

(४) देवासुरकृते सर्गे स्युर्देवासुरसपद ।
निसर्गाद्वा जन्मसिद्धात् सस्काराद्वाधिकारिकात् ॥७॥

(५) त्रैगुण्यप्रचयो लोके सर्वभावेपु दृश्यते ।
'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया' ॥८॥
'त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभि सर्वमिद जगत् ।
मोहित नाभिजानाति मामेभ्य परमव्ययम्' ॥९॥
'कारण गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु' ।
'गुणेभ्यश्च पर वेत्ति मद्भाव सोऽधिगच्छति' ॥१०॥
'गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते' ॥११॥
'उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते' ॥१२॥
तस्मै गुणात्ययायात्र त्रैगुण्योपनिषत् पृथक् ।
उपदिष्टा गुणानेतान् परीक्ष्यात्येतुमर्हति ॥१३॥

(६) अथ कर्म्माणि लोकेऽस्मिन् सन्ति त्याज्यानि कानिचित् ।
तथाभ्युदयहेतुत्वादत्याज्यानि च कानिचित् ॥१४॥
अपि चात्याज्यकर्म्माणि त्यजन्त्यज्ञानिन क्वचित् ।
ततस्ते कर्म्मविभ्रष्टा दुःखभाजो न सशय ॥१५॥
अत्याज्यकर्म्मोपनिषत् तदर्थमुपदिश्यते ।
अत्याज्य कर्म्म निश्चित्य सदोषमपि न त्यजेत् ॥१६॥

(७) अथ नात्मावरकता कृतानामपि कर्म्मणाम् ।
कुरुते यदि कर्म्माणि कामासक्ती परित्यजन् ॥१७॥
ब्रह्मवित् सर्वभूतेषु लभते भक्तिमात्मन ।
भक्त्या सोऽव्ययमात्मानमभिजानाति तत्त्ववित् ॥१८॥
जीवाव्ययप्रसादेन प्राप्नोति परमाव्ययम् ।
ततो नावरकत्व स्यात् कृतानामपि कर्म्मणाम् ॥१९॥

उपनिषत्त्रयी विद्योपसहार. ।

अथ विद्योपसहारे भवत्युपनिषत्त्रयी ।
[१]विद्योद्धारोऽथ चोद्धारो[२]द्धारो [३]गीताफलश्रुति ॥१॥
अपि चात्रोपसहारेऽस्त्युपदेशाष्टक परम् ।
[४]चतुष्कमेक[१] [३]त्रितय ततो गीता समाप्यते ॥२॥
तत्र वैराग्यविद्याया आत्मनिर्भरतेष्यते ।
आत्मप्रसादात् कृच्छ्राणि तरत्यात्मपरायण ॥३॥

चतुरुपदेशा— १—विद्योद्धारोपनिषत् ।
एकोपदेशा— २—उद्धारोद्धारोपनिषत् ।
त्र्युपदेशा— ३—गीताफलश्रुत्युपनिषत् ।

इति गीतोपनिषत्कारिका समाप्ता ॥

६ नित्यानित्यसबन्धस्यानिर्वचनीयत्वादाश्चर्यमयत्वादनुशोकानौचित्यम्।

७ अवश्यविनाशिनि देहेऽव्ययस्यात्मनोऽस्याविनाशित्वादनुशोकव्युत्थानोपदेशपूर्वकमनावेशेन कर्त्तव्यतोपदेश ।

२–शोकानुत्पत्तये कामासक्ति-संन्यासौचित्योपनिषत् ।

१ बुद्धियोगाविरुद्धज्ञानयोगोपदेशानन्तर विवक्षितस्य व्यवसायबुद्धिसमुच्चितकर्म्मयोगलक्षणस्य बुद्धियोगस्य प्रशसा ।

२ बुद्धियोगप्रतिपन्थिनस्तु कर्म्मयोगस्य वैदिकस्यापि व्यवसायबुद्धिव्यतिरेकादनन्तशाखाविभक्तस्यैहिकामुष्मिकफलभोगौपयिकस्य त्रैगुण्यविषयप्रवृत्तिलक्षणतया कामाकुलत्वाद् दु खानुविधायित्वम्, सान्तसातिशयफलत्वात् तुच्छत्व च ।

३ कर्म्मफलवासनाया आसक्तिहेतुतया बन्धकत्वात् सकामकर्म्मयोगस्य दु खानुविधायित्वम्। कर्म्मापरित्याग-फलवासनापरित्यागाभ्यामुपलक्षितस्यानासक्तिलक्षणस्य कर्म्मयोगस्य बुद्धियोगसमर्थकतया दु खासभिन्ननित्यनिरतिशयफलौपयिकत्वाच्छ्रेयस्त्वम् ।

४ स्थितप्रज्ञतालक्षणाया मोहव्यतितीर्णाया बुद्धेर्बुद्धियोगसिद्धचुपायत्वम्।

५ बुद्धियोगसिद्धिरूपाया स्थितप्रज्ञताया लक्षणानि ।

६ विषयानुध्यानजनिताया वासनाया आसक्तिहेतुत्वाद् बुद्धियोगप्रतिबन्धकत्वम्।

७ रागद्वेषशून्यैरिन्द्रियैर्विषयग्रहणमासक्तिहेतुर्न भवतीति बुद्धचावरणवासनानुदयाद् बुद्धिप्रसादे बुद्धियोगसिद्धि । बुद्धियोगस्य कषायानुदयान्निर्म्मलबुद्धिरूपतया ब्रह्मस्थितिरूपत्वम् ।

३–बुद्धियोगानुकूलकर्म्मसन्यासानौचित्योपनिषत् ।

१ सिद्धान्तरूपेण बुद्धियोगमतस्थापनार्थ कर्म्मयोग-कर्म्मसन्यासयो श्रेयस्त्वाश्रेयस्त्वपरीक्षारम्भ ।

२ नैष्कर्म्म्योपायत्वात्, कर्म्मसन्यासवैयर्थ्यात्, प्रकृतिसिद्धत्वात्, जीवनयात्रानिर्वाहकत्वाच्च नाप्राप्तस्य कर्म्मणोऽनिवार्य्यत्वात् कर्म्मपरित्यागानौचित्यम् ।

३ यज्ञकर्म्मणोऽवश्यकर्तव्यत्वादबन्धनत्वाच्च परित्यागानौचित्यम् ।

४ आत्मारामस्यात्मपरायणस्य विषयानासक्तस्य बहिर्लोकयात्रायामुपेक्षाबुद्धौ अपेक्षाबुद्धिमूलकसस्कारोदयासभवादबन्धनस्यात्मज्ञानौपयिकस्य कर्म्मण परित्यागानौचित्यम् ।

५ विद्वत्पामराद्युच्चावचसर्वविधलोकस्थितिनिर्वाहो लोकसग्रह । लोकसग्रहकर्त्तव्यतादृष्ट्या कृतस्य कर्म्मणोऽनासक्तिहेतुत्वादबन्धनत्वात् परित्यागानौचित्यम्।

६ आत्मातिरिक्ताया आत्मप्रकृते कर्म्माधिष्ठानत्वमध्यवस्यता ममत्वराहित्यात्कर्म्मफलानुसन्धानराहित्याच्चात्मन कर्म्मण्यासक्तिबन्धनमपश्यता स्वभावसिद्धसहजकर्म्मण परित्यागानौचित्यम्।

७ कर्म्मपरित्यागानौचित्यस्य भागवतमतत्वप्रतिज्ञानम्।

४–बुद्धियोगप्रतिकूलकर्म्मसंन्यासौचित्योपनिषत् ।

१ इन्द्रियधर्म्मत्वादनात्मधर्म्मयो प्रकृत्यधिष्ठानयो रागद्वेषयोरासक्तिहेतुत्वाद् बुद्धियोगप्रतिपन्थितया परित्यागौचित्यम्।

२ रागद्वेषात्मकयो कामक्रोधयोरिन्द्रियमनोबुद्धचधिष्ठानयोरविद्याबुद्धिद्वारा प्रत्यगात्मावरणहेतुत्वादात्मविदूषकत्वाच्चात्मनो रागद्वेषपारवश्य भवतीत्यनिष्टकर्म्माचरणे तत्प्रवृत्ति ।

३ इन्द्रियमनोबुद्धिनिग्रहणस्यैव कामक्रोधविजयोपायत्वादात्मनि कामक्रोधासक्तिनिवर्त्तकत्वम् ।।

५–बुद्धियोगस्य भगवन्मतसिद्धसनातनत्वोपनिषत् ।

१ भगवन्मतसिद्धस्य वैराग्यौपयिकसमत्वलक्षणबुद्धियोगस्य राजर्षिपरम्परोपदेशसिद्धत्वात् सनातनधर्म्मत्वम् ।

२ बुद्धियोगविद्योपदेष्टु कृष्णवासुदेवस्यानेकजन्मग्राहित्वम्, अच्युतभगवत्त्वाज्जातिस्मरत्व च ।

३ जीवाव्ययस्यापि परमाव्ययैकीभावे प्रतिपन्ने ससृतिकर्म्मनाशेन जन्ममृत्युबन्धविनिर्मुक्तत्वमिति सिद्धान्तादस्य कृष्णस्य साक्षात्परमाव्ययपुरुषतया पुनर्जन्मासभवेऽपि विश्वाधिकारसम्बन्धेनाधिकारिकत्वात् सति निमित्तविशेषे स्वेच्छयाऽनेकजन्मग्राहित्वम् । यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामिति वैयासिकसूत्रसिद्धान्तात् ।

६–बुद्धियोगाविरोधिनोः कर्म्मयोग-ज्ञानयोगयोरुपादेयतोपनिषत् ।

१ ज्ञानयोग-भक्तियोग-कर्म्मयोगाना वा, अव्यक्तोपासनातत्तद्देवतोपासनाना वा, सर्वविधकर्म्मणामव्ययाश्रयादेव फलसिद्धि ।

२ अव्ययस्यात्मनस्तत्तत्कर्म्मसु निर्लिप्तत्व विजानद्भिश्चतुर्भिर्वर्णे स्वधर्म्मबुद्धचा कृताना स्वकर्म्मणा बन्धकत्वाभाव ।

३ क्षोभरूपस्य तमोलक्षणस्य कर्म्मणोऽथ शान्तिरूपाया प्रकाशलक्षणाया विद्यायाश्चान्योन्यमन्तरान्तरीभाव विजानता कृताना विद्यासमुच्चितकर्म्मणा यज्ञतपोदानरूपाणा विद्यायोगप्रभावाद् बन्धकत्वाभावोऽस्तीति कृत्वा विद्यासमुच्चितकर्म्मयोगोपादेयताऽवधीयते ।।

४ अबन्धकत्वेनोक्तानि यज्ञार्थकर्म्माणि उदाहरणविधया त्रयोदशविधानि प्रदर्श्यन्ते । ब्रह्मार्पणयज्ञ, दैवयज्ञ, ब्रह्माग्नियज्ञ, सयमाग्नियज्ञ, इन्द्रियाग्नियज्ञ, योगाग्नियज्ञ, द्रव्ययज्ञ, तपोयज्ञ, योगयज्ञ, स्वाध्याययज्ञ, ज्ञानयज्ञ, प्राणायामयज्ञ, प्राणयज्ञश्चेति ।।

५ यज्ञेषु चेतरसर्वविधयज्ञापेक्षया कर्म्मक्षयलक्षणस्य ज्ञानयज्ञस्य श्रेष्ठत्वमस्तीति कृत्वा कर्म्माश्रितज्ञानयोगोपादेयताऽवधीयते ।।

७–कामासक्तिसंन्यासोपलक्षित-कर्म्मारम्भणरूपस्य बुद्धियोगस्य ज्ञानयोगकर्म्मयोगोभयात्मकत्वोपनिषत् ।

१ पूर्व कर्म्मपरित्यागानौचित्याख्यानेन कर्म्मयोगोपदेशाददिदानी ज्ञानयज्ञश्रेष्ठत्वाख्यानेन कर्म्मसन्यासोपदेशात् सशये प्रश्न. ।

२ कर्म्मयोग-कर्म्मसन्यासयो प्रत्येक गुणदोषदर्शनादुभयो समुच्चये विवक्षिते, कर्म्मयोगस्यैव कामसन्यास-फलाभिसन्धिसन्यासासक्तिसन्यासेभ्य सन्यासलक्षणज्ञानयोगत्वोपपत्त्या तयोर्भिन्नयोरप्यभिन्नत्वमास्थीयते । तथा च ज्ञानकर्म्मणो समुच्चयादेकत्वेन भावितस्य बुद्धियोगस्य ज्ञानयोगत्व च कर्म्मयोगत्व चेति कृत्वा तादृशबुद्धियोगिन प्रत्यगात्मनो लक्षणमन्वाख्यायते ।

३ नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्यात्मनोऽव्ययस्य सोपसर्गानुपसर्गावस्थयो ससारनिस्तारावस्थयोश्चैकरसत्वम् ।

४ बाह्यविषयसयोगसुखापेक्षया आत्मरतिसुखस्य प्राशस्त्यम् ।

५ आत्मज्ञानेन सर्वकर्म्मपरिक्षयात् कर्म्मजनितसर्वद्वैतनिवर्त्तनाच्च ब्रह्मकैवल्यसिद्धिरित्यतस्तस्यात्मज्ञानिनोऽन्तरारामत्वम् ।

६ परमशान्त्युपायभूताया आत्मज्ञानसिद्धेरुपायभूताया योगाभ्यासप्रक्रियाया निष्णातस्य सर्वदुःखोपशमलक्षणशान्तिसिद्धि ।

७ सर्वविधकर्म्मैकान्तपरित्यागस्यासभवितया नैष्कर्म्यज्ञानयोगस्याशक्योदयत्वात् कर्म्मयोग एवोपादेयो न ज्ञानयोग इत्येके। कर्म्मयोगस्य रजस्तमोगुणयोगेन बन्धनहेतुत्वात् कर्म्मसन्यासलक्षणो ज्ञानयोग एवोपादेयो न कर्म्मयोग इत्यपरे। इत्थ विरुद्धद्वैविध्ये कर्म्मफलाभिसन्धिसन्यासेन सन्यासलक्षणज्ञानयोगव्यामिश्रितो निष्कामनिरासक्तिकृतकर्म्मयोगलक्षणो बुद्धियोग एवोपादेय इति सिद्धान्त ।

८ ज्ञानयोगेनात्मविजयस्य परमपुरुषार्थत्वादजितात्मना कृतस्य कामसकल्पमयस्य कर्म्मयोगस्य दुःखानुविधायित्वम्।

९ कर्म्मयोगेन कर्म्मनिष्ठस्यापि ज्ञानयोगेन जितात्मन सर्वत्र समबुद्धित्वमुदेतीत्येतस्या समबुद्धिताया पञ्चविधसाम्योपलक्षितबुद्धियोगोदयौपयिकतया प्राशस्त्यम्।

८–बुद्धियोगसाधनकर्म्मयोगोपादेयतोपनिषत् ।

१ बुद्धियोगसिद्ध्युपायभूत योगाभ्याससाधनम्।

२ योगाभ्याससाधने साधकबाधकौ।

३ बुद्धियोगसिद्धिलक्षणम्।

४ बुद्धियोगस्वरूपलक्षणम्।

५ बुद्धियोगानुष्ठानक्रम ।

६ बुद्धियोगसाधने समतानुध्यानाभ्यासक्रम ।

७ बुद्धियोगसिद्ध्यौपयिकमन स्थिरतोपाये प्रश्नसमाधाने।

८ दैववशाद् योगभ्रष्टस्योदर्काख्यानम्।

९ कर्म्मयोगि-तपोयोगि-ज्ञानयोगिभ्यो बुद्धियोगिनोऽभ्यर्हितत्वम्। बुद्धियोगिष्वापि सामान्यभावुकापेक्षया श्रद्धावत श्रेष्ठत्वम्।

इति प्रथमायां वैराग्यविद्यायामष्टोपनिषत्सु पञ्चाशदुपदेशा

२–द्वितीयस्यां सिद्धविद्यायाम्

१–प्रकृत्यनवभासितपुरुषज्ञानोपनिषत् ।

१ योगविशुद्धेनान्त करणेन सर्वजगदाधारस्यैकस्याव्ययस्य साक्षात्काराय ज्ञानविज्ञानोपदेशोपक्रम ।

२ पुरुषस्याव्ययस्य परापरभेदात् प्रकृतिद्वैविध्यम्।

३ प्रकृतिविशिष्टस्याव्ययपुरुषस्यैतदशेषजगद्भावभावित्वम्।

४ एकस्यैवाव्ययपुरुषस्य परापरप्रकृतिवशाद् विभिन्नरूपत्वे पञ्चदशोदाहरणानि।

५ पुरुषप्रकृतिभूतस्य महतो गुणत्रयसमष्टिरूपतया गुणत्रयभेदात् त्रिधा भिन्नाना जगद्भावानामव्ययप्रकृतिसिद्धत्वादव्ययनिष्ठत्वम्।

६ गुणत्रयव्यतिरिक्तस्य गुणत्रयालम्बनस्यापरिणामिनो विशुद्धस्याव्ययपुरुषस्य त्रैगुण्यात्मकमायाप्रच्छन्नत्वात् तादृशगुणत्रयात्मकमायाप्रत्यन्तरितदृष्टिभिरासुरप्रकृतिभिर्दुष्कृतिभिरभास्यत्वम्। त्रैगुण्यात्मकमायावृत्तिप्राबल्येन ज्ञानसवरणाद् ज्ञानमालिन्याद्वा तदव्ययस्यात्मनोऽप्रतिपत्तावपि तदव्ययार्पितमनोबुद्ध्याभासप्राबल्येन ज्ञानविकाशाद् ज्ञानवैमल्याद्वा तदव्ययात्मप्रकाशसभव ।

७ अस्याव्ययपुरुषस्याराधनायाम्—आर्त्त-धनार्थि-जिज्ञासु-ज्ञानिना चतुर्णा सुकृतिना निसर्गत **प्रवृत्तिरस्ति**। तेषु ज्ञानिना श्रेष्ठतमत्वम्। ज्ञानात्मकत्वेनैवाव्ययस्य निर्द्धारितत्वाज् ज्ञानिनामव्ययसाक्षात्कारे सन्निकर्षेण सौलभ्यात्।

८ महत्यव्ययचिदाभासस्य सत्त्वगुणतया सात्त्विकाना प्रतिबिम्बिताव्ययचिन्मयप्राणवतीष्वव्ययावलम्बितक्षराक्षरात्मिकासु विभिन्नतत्तद्देवतामूपासकाना तत्तद्देवताद्वारा परम्परया तदव्ययपुरुषप्रपत्तावपि साक्षादव्ययप्रपत्त्यपेक्षया मन्दफलावगाहित्वम्।

९ योगमायापहृतज्ञानतया साक्षादव्यय पुरुषमनवगाहमानानामबुद्धीनामक्षराव्ययालम्बितक्षराक्षरात्मकदेवतामात्रोपासनाप्रवणत्वम्।

१० रागद्वेषद्वन्द्वमोहेन समोह गतानामव्ययाक्षरद्वन्द्वाविवेकात् केवलमेकमक्षरमेव प्रतिपद्यमानाना भूतभविष्यद्वर्तमानसर्वविधज्ञानजनकैतदव्ययपुरुषप्रतिपत्तिर्नोपपद्यते। पुण्यकर्म्मणा तु निष्कल्मषाणा रागद्वेषद्वन्द्वमोहापक्षयेऽव्ययात्मसाक्षात्कारसभवात् तत्प्रभावात् त्रिकालदर्शित्वसभव।

२—सप्तविज्ञानोपनिषत्।

१ अव्ययोपासकस्य ज्ञानिनोऽव्ययार्पितमनोबुद्धिप्रभावादक्षरक्षरविकारेष्वेतेषु जगद्भावेषु ब्रह्मकर्मणोस्तदुभययोगसिद्धस्य चाधिकरणचतुष्टयस्य देहावसाने परात्मन्यवरात्मगतेश्च विज्ञानसिद्धि। अव्ययार्पितमनोबुद्धीना योगिना मनोबुद्ध्योर्यावदव्यय कामचारोपपत्ते।

२ ब्रह्मकर्मणोरधिकरणचतुष्टयस्य च तावत्स्वरूपविज्ञाने सक्षिप्य समाधानानि।

३ गतिविज्ञानसमाधानाय तु सद्योमुक्ते क्रममुक्तेर्लोकयातायाताना च विज्ञानेषु क्रमेण प्रतिपादनीयेषु प्रथम तावत् सद्योमुक्तिलक्षणपरमगतेश्चतुर्धा व्युत्पादनम्। तथाहि "अन्ते मति सा गति" इति सिद्धान्तादव्ययार्पितमनोबुद्धीना देहावसानकालेऽव्ययचिरानुभवाहितसस्कारद्वाराऽव्ययानुगमादपुनरावृत्ति।

४ अपि च देहावसानकाले योगाभ्यासप्रक्रिययाऽव्ययैकाग्रसमर्पितमनसाऽनुचिन्तयत शरीरत्यागेऽव्ययप्रतिष्ठितत्वादपुनरावृत्ति।

५ अपि च योगमार्गेणाव्ययोपासिनाम्—ओमित्येकाक्षरोच्चारणपूर्वक तदनुस्मृतिमात्रपूर्वक वा शरीर त्यजताम्-ओमितिशब्दाक्षरोपस्थापितब्रह्माक्षरसेतुद्वाराऽव्ययपरिनिष्ठानादपुनरावृत्ति।

६ अपि च—अनन्यचेतसाऽहर्निशमव्ययमनुचिन्तयता जन्ममृत्युप्रवाहप्रयोजकहृद्ग्रन्थिबन्धविनिर्मोकाद् विदेहभूतस्य देहावसानेऽव्ययसायुज्यसपत्तेरपुनरावृत्ति।

७ इत्थ च—सर्वेषामेषा भूतविकाराणामुदयप्रलययो प्रकृतिभूताऽव्यक्ताक्षरमात्रपर्य्यवसायितया प्रकृत्या पुनरावर्तित्वनियमेऽपि क्षराक्षराधिष्ठानाव्ययपुरुषेऽनन्यभक्तिवशादनुगतात्मनामपुनरावर्तित्व सिद्धान्त।

८ व्यक्तानामेषामशेषाणा भूतविकाराणामुदयप्रलययोरव्यक्ताक्षरमात्रपर्य्यवसायिना तु स्वारसिक पुनरावर्तित्व सिद्धान्त।

९ कर्म्मजनितवासनावच्छिन्नस्य चिदाभासरूपस्य प्रत्यगात्मनो विद्याकर्म्ममयतया तदुभयतारतम्योपपन्नाभ्या देवयान-पितृयाणसज्ञाभ्या शुक्लकृष्णाभ्या मार्गाभ्या गति कुर्वतो विद्यातिशये क्रममुक्तिसिद्धेरपुनरावृत्ति, कर्म्मप्राबल्ये तु पुनरावृत्ति।

३—तृतीयस्यां राजविद्यायाम्

१—सर्वैकप्रभवाव्ययज्ञानोपनिषत् ।

१ अव्ययसाक्षात्कारौपयिकयो कयोश्चिज्ज्ञानविज्ञानयो पुरातनै राजवर्गैराविष्कृतत्वात् तैरद्य यावन्निगूहितत्वाच्च गुह्यराजविद्यात्वम् ।

२ भूतग्रामैरसङ्गिनोऽप्यस्याव्ययपुरुषस्य व्यक्ताव्यक्तप्रकृतिविकारविशेषे भूतग्रामेऽभिमानित्वेनानुस्यूतत्वाद् भूतसर्जनायाक्षरनियोजकत्वाच्च सर्वभूतस्रष्टृत्व सर्वभूताधिष्ठानत्व सर्वभूतपरायणत्व च प्रकृत्यैवोपपद्यन्ते ।

३ मोहाकुलितासुरप्रकृतिमता मूढाना मनुष्यशरीरस्थेऽस्मिन् सर्वभूतमहेश्वरे अनन्तशक्तिमति अव्यये प्रतिपत्त्यभावात्तदवज्ञानाज्ज्ञानवैकल्य चेष्टावैफल्य नैराश्य वैचित्त्य चोपजायते ।

४ देवप्रकृतिमता तु विशुद्धान्त करणाना महात्मना दैव्या प्रकृत्यावभासितेऽस्मिन्नव्यये क्षराक्षरविकारवैशिष्ट्येन नानात्वबुद्ध्या, तदुपहितत्वेन त्वेकत्वबुद्ध्या प्रतिपत्तिसभवाज्ज्ञानयज्ञादिभिरनेकधोपासनार्थ प्रवृत्ति ।

५ पृथक्त्वेन गृहीतस्याव्ययस्यैकत्वेन भावनयोपासना ।

६ द्वादशलक्षणत्वेनैकस्याव्ययस्योपासना ।

७ विश्वकर्म्मत्वेनैकस्याव्ययस्योपासना ।

८ स्वर्गति कामयमानैस्त्रयीधर्म्मवद्भिर्यज्ञद्वाराऽव्ययोपासना ।

९ अन्यभक्ताव्ययभक्तयोरन्ययाज्यव्ययाजिनो सर्वविधसर्वोपासनानामव्ययैकपर्य्यवसायित्वेऽपि सर्वयज्ञभोक्तृतमैतदव्ययाथार्थ्यानभिज्ञाना देवपितृभूतादियाजिना देवपितृभूतादिमात्रस्थानावगाहित्वमुपपद्यते, न त्वेवाव्ययपरमधामावगाहित्व सभाव्यते, "यथा क्रतुरत्रोपास्ते तथाऽमुत्र सपद्यते" इति श्रौतसिद्धान्तात् ।

१० सर्वकर्म्मार्पणभक्तियोगेनाव्ययोपासनाया कर्म्मबन्धनिवर्तकत्वम् ।

११ अव्ययानन्यभक्तिमाहात्म्यम् ।

२—नानाविभूतिविज्ञानोपनिषत् ।

१ भूताभिमानिनोऽव्ययस्य यौ विभूतियोगौ, तयोर्ज्ञानस्य यत्नसाध्यत्व सर्वपापप्रणाशकत्व च ।

२ अव्यययोगानुभाविता अध्यात्म मानसा स्वभावविशेषा ।

३ अव्यययोगानुभाविता अधिदैवत मानसा दिव्यभावविशेषा ।

४ अव्ययस्य वक्ष्यमाणाया विभूते कथितस्य च योगस्य सवेदनफलश्रुति ।

५ अव्ययसाक्षात्कारौपयिकस्य बुद्धियोगस्य प्राप्तेरुपायभूता वृत्तय ।

६ अव्ययात्मनो दिव्यविभूतिजिज्ञासया प्रश्न ।

७ अव्ययस्य दिव्यविभूतिप्रदर्शनोदाहरणानि ।

८ अर्जुनस्याव्ययवैश्वरूप्यदर्शनाकाङ्क्षा ।

९ विश्वरूपदर्शनाय भगवतार्जुनाय योगविद्याप्रभावेण दिव्यचक्षु प्रदानम् ।

१० वासुदेवशारीरकाव्यये ईश्वराव्ययवैश्वरूप्यदर्शनम् ।

११ अर्जुनकृता ईश्वराव्ययस्तुति ।

१२ अर्जुन प्रति भगवदनुग्रहवाक्यम् ।

१३ पुनरर्जुनकृता भगवत्प्रार्थनास्तुति ।

१४ पुनरर्जुनं प्रति भगवदनुग्रहवाक्यम् ।

१५ ईश्वररूपप्रदर्शनोत्तर पुनर्मानुषरूपप्रदर्शने अर्जुनाश्वासनार्थं कृष्णार्जुनसवाद ।

३–उपासनोपनिषत् ।

१ अव्ययोपासनाऽक्षरोपासनयोर्विवेकजिज्ञासा।
२ अक्षरोपासनापेक्षया अव्ययोपासनाया श्रेष्ठत्वे भगवत्समति ।
३ अक्षरोपासनाया अव्ययप्रापकत्वेऽपि अव्ययापेक्षया अक्षरोपासनाया क्लेशाधिक्यादवरत्वम्।
४ अक्षरापेक्षया अव्ययोपासनाया अनायासेनाविलम्बेन च परमपुरुषार्थप्रदायित्वाच्छ्रेयस्त्वम्।
५ अव्ययोपासनाऽनुकल्पप्रकारचतुष्टयविकल्पेषु अभ्यास-ज्ञान-ध्यान-फलत्यागेषूत्तरोत्तर-श्रेयस्त्वम्।
६ अव्ययात्मन परमप्रसादे हेतुभूता भक्तिप्रकारा ।

४–चतुर्थ्यामार्षविद्यायाम्

१–षड्विज्ञानोपनिषत् ।

१ प्रकृतिपुरुषयो ,क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो ,ज्ञानज्ञेययोश्च,त्रिविधयोरात्मद्वन्द्वयो स्वरूपज्ञानार्था पट् प्रश्ना ।
२ क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेक ।
३ क्षेत्रमस्थानलक्षणम्।
४ ज्ञानस्वरूपलक्षणम्।
५ ज्ञेयमात्मस्वरूपम्।
६ प्रकृतिपुरुषविवेक ।
७ पुरुषोपासनाभेदा ।
८ प्राणिमात्रस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञसयोगोपाधिकत्वम्।
९ क्षेत्रस्थितक्षेत्रज्ञपुरुषस्वरूपोपपादनम्।

२–त्रैगुण्योपनिषत् ।

१ क्षेत्रज्ञे विशेपाधायकस्य गुणत्रयसमष्टिरूपस्य प्रकृतिभूतस्य महतो लक्षणम्।
२ गुणत्रयस्वरूपनिरूपणम्।
३ गुणातीतस्य विदेहात्मनो लक्षणम्।
४ गुणात्ययोपायद्वारा त्रिगुणातीतस्य ब्रह्मसायुज्यावाप्ति ।
५ सृष्ट प्रविष्ट प्रविविक्तमितीत्थ ब्रह्मत्रैविध्ये गुणत्रयातीतस्य प्रविविक्तब्रह्मणो निर्विशेष-परात्परपुरुषत्रयसाधारणप्रतिष्ठारूपत्वसिद्धि ।

३–अश्वत्थोपनिषत् ।

१ ब्रह्माश्वत्थ-कर्म्माश्वत्थभेदादश्वत्थद्वैविध्येऽपि ब्रह्मकर्म्मणोरपृथक्त्वेनाश्वत्थयोरपृथक्त्वा-देकस्य कर्म्माश्वत्थस्यैव त्रैगुण्योपपन्नकर्म्मप्रपञ्चमयवैश्वरूप्यस्याद्धोपलभ्यमानतया त निरस्य तदालम्बनभूते हेयप्रत्यनीके जगदीश्वरनाम्नि परमाव्यये ब्रह्माश्वत्थेऽभिनिवेशायोपदेश ।
२ गुणकर्म्मप्रपञ्चोपाधिशून्यस्य विशुद्धस्य तदश्वत्थाव्ययस्य साक्षात्कारोपाय ।
३ परमाव्ययस्यैवाध्यात्मिकत्वौपाधिकजीवाव्ययत्वोपपत्ति । प्रतिशरीरं गुणत्रयोपाधि-भिन्नाना जीवाव्ययानामद्वितीयैकाश्वत्थाव्ययनानाप्रतीकमात्रत्वम्, आध्यात्मिकानुपाय-ग्राहित्व च ।

४ अश्वत्थाख्यपरमाव्ययस्य जीवाव्ययत्वोपपत्तौ महतो गुणत्रययोगाद् भोक्तृत्वसिद्धि ।

५ महद्विशेषानधितिष्ठतोऽश्वत्थाव्ययस्य विभिन्ननामरूपगुणकर्म्मवत्त्वम्। एकस्यैवाश्वत्था-व्ययस्य प्रत्यर्थं गुणत्रयोपाधिभेदात् कर्म्मभेदा ।

६ औपाधिकभेदस्य तुच्छतया सर्वेषा जीवाव्ययाना परमाव्ययानतिरेकादेकात्मत्वम्। तस्यैकस्यै-वाश्वत्थाव्ययस्य प्रतिजीवशरीर भेदेन तटस्थलक्षणम्।

७ एकस्यैवाश्वत्थाव्ययस्य प्रत्यर्थं कर्म्मभेदप्रयोजकगुणत्रयोपाधिभिन्नाभ्या क्षराक्षराभ्या प्रकृतिभ्या भेदोपचारोपपत्ति ।

४–दैवासुरसपद्विभागोपनिषत् ।

१ जन्मसिद्धनैसर्गिकदेवासुरसपत्तिनिबन्धना स्वभावसिद्धसहजगुणकर्म्मानुबन्धा ।

२ दैवासुरभेदाद् द्विविधे भूतसर्गे आसुरसर्गानुगतानि विद्यानिरपेक्षाणि गुणकर्म्माणि।

३ आसुरसपन्मूलकाना कामक्रोधलोभाना नरकद्वारत्वम्।

४ विद्यासमुच्चितकर्म्मप्रतिपत्त्यर्थं वेदादिशास्त्रप्रामाण्यादेश ।

५–गुणकर्म्मप्रचयोपनिषत् ।

१ सर्वविधव्यवहारात्मक-लोकयात्राहेतुभूताया श्रद्धाया गुणत्रयनिष्ठाभेदात् त्रैविध्यम्।

२ गुणत्रयवृत्तिभेदादाहारत्रैविध्यम्।

३ गुणत्रयवृत्तिभेदाद् यज्ञत्रैविध्यम्।

४ कायवाङ्मनोऽधिष्ठानभेदात् तपस्त्रैविध्यम्।

५ गुणत्रयवृत्तिभेदात् तपस्त्रैविध्यम्।

६ गुणत्रयवृत्तिभेदाद् दानत्रैविध्यम्।

७ विद्यासमुच्चितकर्म्मसु यज्ञतपोदानेषु "ओ तत् सद्" इति ब्रह्मनिर्देशत्रैविध्यम्।

८ कर्म्मसन्यासत्यागयोर्विवेके नानामतेषु भगवत्सिद्धान्तमतानुसस्रव ।

९ गुणत्रयवृत्तिभेदात् त्यागभेदा ।

१० कर्म्मयोगिना कर्म्मफलत्रैविध्यम् । कर्म्मसन्यासिना कर्म्मफलोदयाभाव ।

११ कर्म्मसिद्धिहेतूना पाञ्चविध्यम्।

१२ ज्ञानत्रिपुटी-कर्म्मत्रिपुटीषट्कस्य कर्म्मस्वरूपनियामकत्वम्।

१३ कर्म्मस्वरूपनियामकेषु ज्ञानकर्म्मकर्तृणा प्रत्येकस्य गुणत्रयवृत्तिभेदात् त्रैविध्यम्।

१४ ज्ञानम्।

१५ कर्म्म।

१६ कर्त्ता।

१७ बुद्धे, धृतेश्च गुणत्रयवृत्तिभेदात् त्रैविध्यम्।

१८ धृति ।

१९ गुणत्रयवृत्तिभेदात् सुखत्रैविध्यम्।

२० त्रैगुण्यवृत्तीना सर्वभावव्यापित्वेनोपसहार ।

६–अत्याज्यकर्म्मोपनिषत् ।

१ अथाधिकारसिद्धसास्कारिकदेवासुरसपत्तिनिबन्धना स्वभावसिद्धस्वीयगुणकर्म्मानुबन्धा ।

२ दोषवतामपि स्वकर्म्मणा सहजकर्म्मणा च परित्यागप्रतिषेध ।

७–कर्म्मानावरकत्वोपनिषत् (अनावरणकर्म्मोपनिषत्) ।

१ अनासक्तस्य फलवासनाशून्यस्य सन्यासिन कर्म्मकरणेऽपि नैष्कर्म्यसिद्धि ।

२ नैष्कर्म्येण ब्रह्मभूतस्य विदेहावस्था गतस्य सर्वविधकर्म्मकरणेऽपि सद्योमुक्तिसिद्धि ।

उपसंहारे

१–गीतासारोद्धारोपनिषत् ।

१ पूर्वाचार्यपरम्परासिद्धकर्म्मविद्याचतुष्टयोपदेशानन्तरमन्ते विद्याचतुष्टयनिष्कर्षे विवक्षिते प्रथमायास्तावद् वैराग्यबुद्धियोगविद्याया निष्कर्षरूपेण आत्मनिर्भरताया आदेश ।

२ अथ द्वितीयस्या ज्ञानबुद्धियोगविद्याया निष्कर्षरूपेण स्वभावसिद्धाया स्वकर्म्मप्रवणताया आदेश ।

३ अथ चतुर्थ्या धर्म्मबुद्धियोगविद्याया निष्कर्षरूपेण प्रकृतिसिद्धकर्म्मकर्तव्यताया आदेश ।

४ अथैश्वर्य्यबुद्धियोगविद्याया निष्कर्षरूपेणान्तरात्मप्रेरितकर्म्मनिष्ठताया आदेश ।

२–उद्धारोद्धारोपनिषत् ।

१ अथोद्धारचतुष्टयादप्युद्धृत्येदानी सर्वनिष्कर्षरूपेण राजविद्योपदिष्टाया अनन्यभक्तियोग-रूपाया आत्मशरणागत्युपासनाया आदेश ।

३–फलश्रुत्युपनिषत् ।

१ विद्याचतुष्टयात्मकभगवद्गीतार्थभावनाप्रवणत्वप्रशसा ।

२ भगवद्गीताध्ययनश्रवणयो फलश्रुति ।

३ इतिहासप्रकरणे विज्ञानप्रकरणस्योपसहार ।

एतावदिह गीताया· स्वरूपमनुवर्णितम् ।
संक्षेपाद्, विस्तरस्त्वस्य परतो दर्शयिष्यते ।।

इति गीतायां विद्योपदेशविभागाः ।।

गीता-विषयतालिका-परिलेखः

	प्रकरणानि	उपनिषद	उपदेशा	अध्याया	श्लोका
१	चातुर्विद्योपक्रम	१	२ (२)	०	६
२	भगवद्विद्या राजर्षिविद्या वैराग्यविद्या सनातनविद्या	१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८	७ (५०) ७ ७ ३ ३ ५ ९ ९	६	२१६
३	सिद्धविद्या ज्ञानविद्या	१ २	१० (१९) ९	२	५७
४	राजविद्या ऐश्वर्य्यविद्या	१ २ ३	११ (३२) १५ ६	४	१५१
५	आर्षविद्या धर्म्मविद्या	१ २ ३ ४ ५ ६ ७	९ (४९) ५ ७ ४ २० २ २	६	१९९
६	चातुर्विद्योपसहार	१ २ ३	४ (८) १ ३	०	१०
६		२४	१६०	१८	६३९

इति गीतोपदेशानुक्रमणिका समाप्ता ।

इति विषयरहस्यम् ।

इति प्रथमं काण्डं पूर्णम् ।

PRINTED BY M N PANDEY AT THE ALLAHABAD LAW JOURNAL
PRESS, ALLAHABAD AND PUBLISHED BY THE JAIPUR STATE